

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЄГОРОВ АНТОН ЄВГЕНОВИЧ

УДК 340.5:342.9

**СПІВВІДНОШЕННЯ АНГЛОСАКСОНСЬКОЇ ТА РОМАНО-
ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВИХ СІМЕЙ В АДМІНІСТРАТИВНО-СУДОВІЙ
ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ**

Спеціальність 081 Право

Галузь знань 081 Право

Подається на здобуття ступеня **доктора філософії**

Подані до захисту наукові досягнення є напрацюванням автора, а всі запозичені ідеї, наукові результати, цитати супроводжуються належними посиланнями на їх авторів та джерела опублікування

А.Є. Єгоров

Науковий керівник – к.політ.н., к.юрид.н., професор **Алексєєнко Ігор Григорович**

Дніпро – 2026

АНОТАЦІЯ

Єгоров Антон Євгенович. Співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2026.

Дисертацію присвячено комплексному теоретико-методологічному дослідженню співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України в умовах судової реформи, євроінтеграційних процесів та правового режиму воєнного стану.

Актуальність теми дослідження зумовлена сучасними трансформаційними процесами, які відбуваються в національній правовій системі України та безпосередньо впливають на розвиток адміністративного судочинства. Протягом останніх років суттєво зросло значення судової практики як чинника забезпечення єдності правозастосування, правової визначеності та ефективного судового захисту прав і свобод людини. Особливого значення ці процеси набули після проведення судової реформи 2016 року, створення нового Верховного Суду, формування сталої практики Великої Палати Верховного Суду та Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, а також посилення впливу практики Європейського суду з прав людини на національне правозастосування.

Україна традиційно належить до романо-германської правової сім'ї, для якої характерним є пріоритет нормативно-правового акта як основного джерела права. Водночас сучасна практика адміністративного судочинства демонструє поступове посилення ролі судових рішень, правових позицій Верховного Суду, правових доктрин та практики ЄСПЛ, що історично є характерними ознаками

англосаксонської правової традиції. У зв'язку з цим виникає необхідність комплексного дослідження особливостей взаємодії зазначених правових сімей та їх впливу на формування сучасної адміністративно-судової практики України.

Особливу актуальність зазначена проблематика набуває в умовах європейської інтеграції України, адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу та функціонування правової системи в умовах воєнного стану. За таких умов адміністративні суди здійснюють судовий контроль за діяльністю суб'єктів владних повноважень, забезпечують захист прав людини та формують практику застосування нових правових інститутів, що потребує належного теоретичного осмислення та наукового обґрунтування.

Метою дисертаційного дослідження є комплексний теоретико-методологічний аналіз співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України, визначення особливостей їх впливу на формування та розвиток національного адміністративного судочинства, а також вироблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо подальшого розвитку адміністративно-судової практики України в умовах євроінтеграції та судової реформи.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у процесі формування та розвитку адміністративно-судової практики України під впливом романо-германської та англосаксонської правових сімей.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні та практичні аспекти співвідношення романо-германської та англосаксонської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України.

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових, спеціально-наукових та філософсько-правових методів наукового пізнання. Використання діалектичного, історико-правового, порівняльно-правового, формально-юридичного, системно-структурного,

герменевтичного та прогностичного методів дозволило всебічно дослідити процеси взаємодії різних правових традицій у сфері адміністративного судочинства України.

У першому розділі дисертації досліджено сучасний стан наукової розробки проблематики співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в українській та зарубіжній юридичній науці. Проаналізовано основні теоретичні підходи до розуміння категорій «правова система», «правова сім'я», «судова практика» та «адміністративно-судова практика», визначено їх зміст, структуру та взаємозв'язок. Узагальнено наукові підходи до класифікації правових сімей, досліджено особливості розвитку судової практики в різних правових традиціях та її місце в системі джерел права. Обґрунтовано доцільність використання поняття «адміністративно-судова практика» як самостійної наукової категорії, що характеризує сукупність результатів діяльності адміністративних судів щодо вирішення публічно-правових спорів та сформованих ними правових позицій. Особливу увагу приділено методологічним засадам дослідження співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей у сучасній адміністративно-судовій практиці України.

У другому розділі здійснено аналіз історичних особливостей формування англосаксонської та романо-германської правових сімей, визначено місце судового прецеденту в кожній із них та досліджено процеси розвитку адміністративної юстиції. Розкрито особливості становлення судової практики як елемента правової системи, досліджено еволюцію поглядів на роль судових рішень у правовому регулюванні та охарактеризовано основні тенденції розвитку адміністративного права й адміністративного судочинства. Проаналізовано сучасний стан адміністративно-судової практики України, роль Верховного Суду у забезпеченні єдності правозастосування та вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток національної правової системи.

Встановлено, що сучасна адміністративно-судова практика України формується під впливом як континентальної моделі права, заснованої на пріоритеті закону, так і окремих елементів англосаксонської правової традиції, що проявляються через зростання ролі судової практики та правових позицій Верховного Суду.

У третьому розділі досліджено проблемні аспекти взаємодії англосаксонської та романо-германської правових традицій в адміністративно-судовій практиці України. Проаналізовано вплив романо-германських та англосаксонських елементів на формування сучасної адміністративної юстиції, розкрито особливості застосування судової практики та правових доктрин у процесі вирішення публічно-правових спорів. Особливу увагу приділено питанням правової визначеності, місцю правових позицій Верховного Суду в системі джерел права, ролі практики Європейського суду з прав людини, використанню правових доктрин у процесі вирішення адміністративних справ та проблемам розмежування судових юрисдикцій. Окремо досліджено перспективи подальшого розвитку адміністративно-судової практики України в умовах європейської інтеграції, судової реформи та функціонування правової системи в умовах воєнного стану.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у здійсненні комплексного теоретико-методологічного дослідження співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей саме в адміністративно-судовій практиці України. У роботі вперше обґрунтовано, що сучасна адміністративно-судова практика України функціонує в умовах поступового переходу від класичної нормативістської моделі романо-германської правової сім'ї до змішаної моделі правозастосування, у межах якої правові позиції Верховного Суду та практика ЄСПЛ фактично набувають ознак прецедентного регулювання. Запропоновано авторський підхід до формування адміністративно-судової практики Верховного Суду, який передбачає

поєднання прецедентних механізмів правозастосування із принципами нормативної визначеності та стабільності судової практики.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання сформульованих положень та висновків у науково-дослідній діяльності, правотворчому процесі, діяльності судових органів, адвокатури, органів державної влади, а також у навчальному процесі під час викладання дисциплін теоретико-правового та процесуального спрямування.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що сучасна адміністративно-судова практика України розвивається в умовах одночасного впливу романо-германської та англосаксонської правових традицій, що обумовлює формування своєрідної моделі правозастосування, в якій поєднуються ознаки обох правових сімей. Доведено, що, незважаючи на збереження визначальної ролі нормативно-правового акта як основного джерела права та належність України до романо-германської правової сім'ї, сучасна практика адміністративного судочинства демонструє поступове посилення ролі судової практики, правових позицій Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини у процесі формування єдиних підходів до вирішення публічно-правових спорів.

Встановлено, що найбільш помітно зазначені процеси проявляються у діяльності Верховного Суду, насамперед Касаційного адміністративного суду у його складі, який фактично забезпечує формування єдиної адміністративно-судової практики, вироблення стандартів тлумачення норм права та подолання неоднозначності правозастосування. Обґрунтовано, що правові позиції Верховного Суду, не будучи формально визнаними джерелами права у класичному розумінні англосаксонського судового прецеденту, на практиці здійснюють суттєвий вплив на діяльність судів нижчих інстанцій та сприяють забезпеченню принципу правової визначеності.

Доведено, що вагомий вплив на розвиток адміністративно-судової практики України здійснює практика Європейського суду з прав людини, яка стала важливим елементом національного правозастосування. У результаті цього в адміністративному судочинстві дедалі ширше застосовуються принципи верховенства права, пропорційності, належного урядування, правової визначеності та ефективного судового захисту. Встановлено, що саме через механізми адміністративної юстиції відбувається найбільш активна імплементація європейських правових стандартів у національну правову систему.

Обґрунтовано, що трансформація адміністративно-судової практики України має об'єктивний характер і зумовлена комплексом взаємопов'язаних чинників, серед яких провідне місце посідають процеси європейської інтеграції, реформування судової системи, розвиток адміністративної юстиції, розширення сфери судового контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень, а також необхідність забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини. Додаткового значення ці процеси набули в умовах воєнного стану, коли адміністративні суди зіткнулися з новими категоріями публічно-правових спорів та необхідністю забезпечення балансу між інтересами держави і правами особи.

У результаті дослідження зроблено висновок, що подальший розвиток адміністративно-судової практики України повинен відбуватися шляхом збереження фундаментальних засад романо-германської правової сім'ї при одночасному використанні позитивного потенціалу судової практики, правових доктрин та європейських стандартів правосуддя. Такий підхід дозволяє забезпечити стабільність правового регулювання, підвищити ефективність судового захисту та сприяти подальшому розвитку адміністративної юстиції відповідно до сучасних потреб демократичної правової держави.

Ключові слова: адміністративне судочинство, правова система, джерела права, судова практика, судовий прецедент, судові рішення, правове регулювання, правова доктрина, адміністративно-правове регулювання, адміністративно-правовий вплив, адміністративні суди, адміністративні процедури, адміністративне право, спеціалізовані органи, міжнародне співробітництво.

ABSTRACT

Yehorov A. Y. Correlation between the anglo-saxon and romano-germanic legal traditions in the administrative judicial practice of Ukraine. - Qualification research paper on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the degree of doctor of philosophy on the specialty 081 «law» of the field of knowledge 08 «Law». – Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive theoretical and methodological study of the correlation between the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal traditions in the administrative judicial practice of Ukraine under the conditions of judicial reform, European integration processes, and the legal regime of martial law.

The relevance of the research topic is determined by the contemporary transformational processes taking place within the national legal system of Ukraine and directly affecting the development of administrative justice. In recent years, judicial practice has significantly increased its role as a factor in ensuring the uniform application of law, legal certainty, and effective judicial protection of human rights and freedoms. These processes acquired particular importance following the judicial reform of 2016, the establishment of the new Supreme Court, the development of consistent case law by the Grand Chamber of the Supreme Court and the Administrative Cassation Court within the Supreme Court, as well as the growing

influence of the case law of the European Court of Human Rights on national law-enforcement and judicial practice.

Ukraine traditionally belongs to the Romano-Germanic legal tradition, which is characterized by the priority of statutory law as the primary source of law. At the same time, contemporary administrative adjudication demonstrates a gradual increase in the significance of judicial decisions, legal positions of the Supreme Court, legal doctrines, and the case law of the European Court of Human Rights, which have historically been characteristic features of the Anglo-Saxon legal tradition. Consequently, there arises a need for a comprehensive study of the interaction between these legal traditions and their influence on the formation of modern administrative judicial practice in Ukraine.

The issue acquires particular relevance in the context of Ukraine's European integration, the adaptation of national legislation to the law of the European Union, and the functioning of the legal system under martial law. Under such conditions, administrative courts exercise judicial control over the activities of public authorities, ensure the protection of human rights, and develop approaches to the application of new legal institutions, which requires appropriate theoretical understanding and scientific substantiation.

The purpose of the dissertation is to provide a comprehensive theoretical and methodological analysis of the correlation between the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal traditions in the administrative judicial practice of Ukraine, to determine the peculiarities of their influence on the formation and development of national administrative justice, and to formulate scientifically grounded recommendations for the further development of administrative judicial practice in Ukraine in the context of European integration and judicial reform.

The object of the study comprises social relations arising in the process of formation and development of the administrative judicial practice of Ukraine under the influence of the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal traditions.

The subject of the study includes the theoretical, methodological, and practical aspects of the correlation between the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal traditions in the administrative judicial practice of Ukraine.

The methodological framework of the research is based on a combination of general scientific, special legal, and philosophical-legal methods of scientific inquiry. The application of dialectical, historical-legal, comparative-legal, formal-legal, systemic-structural, hermeneutic, and prognostic methods made it possible to comprehensively examine the processes of interaction between different legal traditions within the sphere of administrative justice in Ukraine.

The first chapter of the dissertation examines the current state of scholarly research on the correlation between the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal traditions in Ukrainian and foreign legal science. The main theoretical approaches to understanding the concepts of the “legal system,” “legal tradition,” “judicial practice,” and “administrative judicial practice” are analyzed, and their content, structure, and interrelationship are determined. Scholarly approaches to the classification of legal traditions are generalized, while the peculiarities of the development of judicial practice within different legal traditions and its place in the system of sources of law are examined. The expediency of using the concept of “administrative judicial practice” as an independent scientific category is substantiated. This category is defined as a set of outcomes of the activities of administrative courts in resolving public law disputes, as well as the legal positions developed by them. Particular attention is paid to the methodological foundations for studying the correlation between the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal traditions in the contemporary administrative judicial practice of Ukraine.

The second chapter analyzes the historical peculiarities of the formation of the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal traditions, determines the place of judicial precedent within each of them, and examines the processes of development of administrative justice. The peculiarities of the emergence of judicial practice as an

element of the legal system are revealed, the evolution of views on the role of judicial decisions in legal regulation is explored, and the main trends in the development of administrative law and administrative adjudication are characterized. The current state of administrative judicial practice in Ukraine, the role of the Supreme Court in ensuring the uniform application of law, and the influence of the case law of the European Court of Human Rights on the development of the national legal system are analyzed. It is established that contemporary administrative judicial practice in Ukraine is shaped both by the continental model of law, based on the priority of statutory law, and by certain elements of the Anglo-Saxon legal tradition, manifested through the growing significance of judicial practice and the legal positions of the Supreme Court.

The third chapter examines the problematic aspects of the interaction between the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal traditions in the administrative judicial practice of Ukraine. The influence of Romano-Germanic and Anglo-Saxon elements on the formation of contemporary administrative justice is analyzed, and the peculiarities of applying judicial practice and legal doctrines in the resolution of public law disputes are disclosed. Particular attention is devoted to issues of legal certainty, the place of the legal positions of the Supreme Court within the system of sources of law, the role of the case law of the European Court of Human Rights, the use of legal doctrines in adjudicating administrative cases, and the problems of delimitation of judicial jurisdictions. Separate attention is paid to the prospects for the further development of administrative judicial practice in Ukraine in the context of European integration, judicial reform, and the functioning of the legal system under martial law.

The scientific novelty of the obtained results lies in conducting a comprehensive theoretical and methodological study of the correlation between the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal traditions specifically within the administrative judicial practice of Ukraine. For the first time, it has been substantiated

that contemporary administrative judicial practice in Ukraine functions under conditions of a gradual transition from the classical normativist model of the Romano-Germanic legal tradition to a mixed model of law application, within which the legal positions of the Supreme Court and the case law of the European Court of Human Rights acquire certain features of precedent-based regulation. The dissertation proposes an original approach to the formation of the administrative judicial practice of the Supreme Court, which combines precedent-oriented mechanisms of law application with the principles of legal certainty, normative predictability, and consistency of judicial practice.

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of applying the formulated provisions and conclusions in scientific research, law-making activities, the work of judicial authorities, advocacy, public administration, as well as in the educational process during the teaching of theoretical legal and procedural disciplines.

The study has established that contemporary administrative judicial practice in Ukraine develops under the simultaneous influence of the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal traditions, which contributes to the formation of a specific model of law application combining features of both legal traditions. It has been demonstrated that, despite the preservation of the decisive role of statutory law as the primary source of law and Ukraine's affiliation with the Romano-Germanic legal tradition, contemporary administrative adjudication reveals a gradual strengthening of the role of judicial practice, the legal positions of the Supreme Court, and the case law of the European Court of Human Rights in shaping uniform approaches to the resolution of public law disputes.

It has been established that these processes are most clearly manifested in the activities of the Supreme Court, particularly the Administrative Cassation Court within the Supreme Court, which effectively ensures the formation of a unified administrative judicial practice, develops standards for the interpretation of legal

norms, and overcomes inconsistencies in law application. It is substantiated that the legal positions of the Supreme Court, although not formally recognized as sources of law in the classical sense of the Anglo-Saxon judicial precedent, exert a significant practical influence on the activities of lower courts and contribute to the implementation of the principle of legal certainty.

It has been demonstrated that the case law of the European Court of Human Rights exerts a significant influence on the development of administrative judicial practice in Ukraine and has become an important component of national law application. As a result, the principles of the rule of law, proportionality, good governance, legal certainty, and effective judicial protection are increasingly applied in administrative adjudication. It has been established that the mechanisms of administrative justice serve as the primary means through which European legal standards are implemented into the national legal system.

It is substantiated that the transformation of administrative judicial practice in Ukraine is objective in nature and is determined by a complex set of interrelated factors, among which the processes of European integration, judicial reform, the development of administrative justice, the expansion of judicial control over the activities of public authorities, and the need to ensure effective protection of human rights and freedoms play a leading role. These processes have acquired additional significance under the conditions of martial law, when administrative courts have been confronted with new categories of public law disputes and the necessity of maintaining a balance between the interests of the State and the rights of individuals.

The study concludes that the further development of administrative judicial practice in Ukraine should be based on preserving the fundamental principles of the Romano-Germanic legal tradition while simultaneously utilizing the positive potential of judicial practice, legal doctrines, and European standards of justice. Such an approach makes it possible to ensure the stability of legal regulation, enhance the effectiveness of judicial protection, and promote the further development of

administrative justice in accordance with the contemporary needs of a democratic state governed by the rule of law.

Keywords: *administrative judiciary, legal system, sources of law, judicial practice, judicial precedent, court decision, legal regulation, legal doctrine, administrative and legal regulation, administrative and legal influence, administrative courts, administrative procedures, administrative law, specialized bodies, international cooperation.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Єгоров А. Є. Деякі питання застосування рішень європейського суду з прав людини у якості джерела права в Україні: особливості та проблеми. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* №2(54). 2022. С.51-59. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2\(54\).264401](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2(54).264401) URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/264401/260520>

2. Єгоров А. Є. Судова практика як джерело права: порівняльний аналіз континентальної, англосаксонської та української правових сімей. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* № 1. 2024р. С. 9-16. DOI: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-1-2> URL: https://apnl.dnu.in.ua/1_2024/4.pdf

3. Єгоров А. Є. Деякі питання застосування права справедливості у справах про тимчасово окуповані території України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Том 5. №86. 2024р. С. 235-240. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.35> URL: <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/321380/311917>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Єгоров А. Є. Касаційні фільтри як елемент романо-германської правової сім'ї в судовій практиці України. *Intellectual Education of Students and Schoolchildren of the New Generation : Abstracts of III International Scientific and Practical Conference (Paris, France, January 22–24, 2024).* Paris, 2024. С. 98–101.

2. Єгоров А. Є. Юрисдикційні спори в судовій практиці України та способи їхнього вирішення. *Theory and Practice of the Development of Technical Sciences : Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference (Prague, Czech Republic, February 12–14, 2024).* Prague, 2024. С. 157–160.

3. Єгоров А. Є. Правові доктрини в судовій практиці України. *Information Technologies in Education, Technology and Industry : Abstracts of VII International Scientific and Practical Conference (Madrid, Spain, February 19-21, 2024)*. Madrid, 2024. С. 124-126.

4. Єгоров А. Є. Нормативне регулювання поняття «судова практика» в законодавстві України. *The Latest Information and Communication Technologies in Education : Abstracts of XI International Scientific and Practical Conference (Florence, Italy, November 27-29, 2023)*. Florence, 2023. С. 193-195.

5. Єгоров А. Є. Проблемні питання застосування аналогії права в процесуальному законодавстві України. «Чорноморські наукові студії»: *Матеріали VIII всеукраїнської мультидисциплінарної конференції*. м. Одеса, 24 червня 2022: Міжнародний гуманітарний університет, 2022. – 392 с. С. 46–48.

6. Єгоров А. Є. Співвідношення елементів різних правових систем в національному законодавстві України в регулюванні цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми протидії корупції в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Рівне, 26-27 травня 2022 року)*. Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука. Рівне: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 12–14.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ АНГЛОСАКСОНСЬКОЇ ТА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВИХ СІМЕЙ В АДМІНІСТРАТИВНО-СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ	35
1.1. Стан наукового дослідження проблематики співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України в українській та зарубіжній літературі	35
1.2. Теоретичні підходи до визначення понять «адміністративно-судова практика», «правова система» та «правова сім'я».....	52
1.3. Методологічні основи дослідження адміністративно-судової практики України в умовах взаємодії правових сімей.....	85
Висновки до розділу 1	97
РОЗДІЛ 2. Теоретичні засади співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України.....	101
2.1. Історичні особливості формування судової практики англосаксонської та романо-германської правових сімей та їх вплив на адміністративну юстицію	101
2.2. Загальна характеристика сучасної адміністративно-судової практики України.....	151
Висновки до розділу 2	165
РОЗДІЛ 3. Проблемні аспекти співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України.....	169
3.1. Вплив романо-германського та англосаксонського елементів на адміністративно-судову практику України	169
3.2. Проблемні аспекти впливу англосаксонської та романо-германської правових традицій на адміністративне судочинство України	191
3.3. Подальший розвиток та адаптація адміністративно-судової практики України до міжнародних та європейських правових стандартів	203
Висновки до розділу 3	238
ВИСНОВКИ.....	241

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	250
ДОДАТКИ.....	268

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність дисертаційного дослідження обумовлена значними трансформаційними процесами, які відбуваються в процесі існування та подальшого розвитку адміністративно-судової практики України під впливом правових сімей, насамперед романо-германської та англосаксонської. Важливим важелем такої трансформації є судова реформа України, розпочата у 2016 році, яка значно підвищила роль судового прецеденту, правових позицій Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини у якості джерел правового впливу на національне правозастосування. Особливо помітно зазначені процеси проявляються саме у сфері адміністративного судочинства, де відбувається формування єдиної адміністративно-судової практики, забезпечення судового контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень та реалізація принципу верховенства права.

Слід зазначити, що внаслідок реформи судової системи України та, як вже зазначалося автором, збільшення ролі судового прецеденту у процесі правозастосування в Україні, зростає важливість формування цілісної та зрозумілої концепції реформування судової системи як одного із фундаментальних елементів держави, завдяки якому забезпечується реалізація права особи (як фізичної, так і юридичної) на справедливий суд. Крім цього, у сфері адміністративної юстиції судова система виступає також у ролі ефективного механізму контролю за діяльністю органів державної влади та інших суб'єктів владних повноважень, забезпечуючи баланс між публічними інтересами держави та необхідністю дотримання прав і свобод людини і громадянина. Якщо зазначати про конституційну юрисдикцію, то окрім захисту

прав людини і громадянина, судова система виступає також у ролі механізму здійснення конституційного контролю.

Як наслідок, проведення теоретичних та методологічних досліджень процесів розвитку національної адміністративно-судової практики України, включаючи процеси адаптації судової практики до змін, які відбуваються, набуває особливої актуальності, особливо в контексті впливу іноземних правових систем. Адже цілком природньо, що в умовах посилення міжнародного співробітництва між Україною та її союзниками, насамперед країнами Європейського Союзу та Північноатлантичного Альянсу, правове співробітництво лише зростатиме, що не може не позначитися на національному законодавстві України та, як наслідок, на українській адміністративно-судовій практиці. Більше того, набуття Україною статусу країни-кандидата в Європейський Союз та подальша гармонізація українського законодавства із європейськими правовими стандартами зумовлюють необхідність адаптації національного адміністративного судочинства до сучасних міжнародних підходів, включаючи стандарти Європейського суду з прав людини щодо ефективного судового захисту та належного урядування.

Особливої актуальності зазначена проблематика набуває в умовах правового режиму воєнного стану, коли суттєво зростає роль адміністративних судів у забезпеченні судового контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень, захисті прав і свобод людини, а також забезпеченні балансу між інтересами національної безпеки та принципом верховенства права. Саме в умовах воєнного стану адміністративно-судова практика найбільш виразно демонструє процеси трансформації правозастосування, посилення ролі судового прецеденту, правових позицій Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини.

Внаслідок зазначених процесів можливим є виникнення нових проблем, які стосуються подальшого розвитку національної адміністративно-судової

практики України, збереження її особливостей та забезпечення ефективної взаємодії між елементами романо-германської та англосаксонської правових традицій. Вирішення даної проблеми з практичного боку вимагає проведення додаткових наукових досліджень з метою більш детального аналізу ситуації, яка склалася.

Особливо слід звернути увагу на те, що повнота та об'єктивність даних наукових досліджень напряму залежить від аналізу як українських національних наукових праць, так і наукових праць зарубіжних науковців. Зокрема, важливими є синергія результатів наукових праць закордонних вчених та праць представників української правової думки щодо вивчення правових сімей, адміністративної юстиції та судової практики, врахування висновків, зроблених вітчизняними та зарубіжними вченими, узагальнення напрямів наукового аналізу, проведеного вищезазначеними представниками наукової думки.

Національна юридична думка вже неодноразово розглядала правову систему України з кількох поглядів, включаючи функціональний та предметний аналіз, що дозволило сформулювати цілісне уявлення про правову систему загалом. Разом з цим, вплив іноземних правових систем на адміністративно-судову практику України, включаючи практику адміністративних судів та Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, не піддавався детальному аналізу незважаючи на те, що судовий прецедент вже неодноразово виступав у якості предмету наукового дослідження.

Причиною наявності такого роду «сліпої плями» в наукових дослідженнях було зміщення фокусу дослідження зі складових національної правової системи, до яких належить і адміністративно-судова практика у вигляді судових прецедентів та правових позицій судів, на безпосередньо саму правову систему. Внаслідок цього під предмет дослідження підпадали перш за все загальні соціологічні та формально-юридичні характеристики, тоді як специфічні

історико-правові, процесуальні та функціональні особливості розвитку адміністративного судочинства переважно охоплювалися посередньо.

Всі ці особливості вимагають насамперед доктринального погляду на теоретичному рівні пізнання, а результати мають бути відображені у відповідних дефініціях, методологічних, термінологічних та інших характеристиках адміністративно-судової практики України як важливого інструменту тлумачення права та подальшого правозастосування. Адже саме у цьому й полягає одне із центральних завдань теорії держави і права – виокремлення основних властивостей держави і права з історичного контексту, що додатково підкреслює актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Як вже зазначалося вище, національна правова система України, її становлення та розвиток вже неодноразово виступали у якості предмета дослідження у вітчизняних вчених, до яких належать праці В. Бабкіна, А. Зайця, В. Журавського, О. Зайчука, А. Козловського, М. Кельмана, А. Колодія, О. Копиленка, В. Копейчикова, О. Костенка, Л. Луць, М. Костицького, С. Максимова, О. Мурашина, О. Мироненка, Ю. Оборотова, М. Орзіха, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Л. Петрової, О. Петришина, В. Погорілка, Ю. Римаренка, П. Рабіновича, В. Селіванова, О. Скакун, В. Сіренка, О. Скрипнюка, В. Тація, С. Стеценка, О. Тихомирова, Є. Харитоновна, М. Хаустової, М. Цвіка, Ю. Шемшученка, О. Шевченка, В. Шаповала, О. Ющика та інших. Окремі аспекти адміністративної юстиції, адміністративно-судової практики, судового контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень, а також практики адміністративних судів та Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду досліджували В. Авер'янов, Ю. Битяк, Т. Коломоєць, О. Пасенюк, М. Смокович, Р. Куйбіда та інші.

Не залишаються осторонь даної теми дослідження праці і закордонних вчених, до яких належать дослідження Ф. Аумана, М. Анкеля, В. Батлера, Г.

Бермана, М. Глендона, Е. Глассона, П. Глена, В. Графського, Р. Давіда, Ж. Карбоньє, К. ЖофFRE-Спінозі, Х. Кьотца, Н. Лумана, Кр. Осакве, А. Полякова, К. Цвайгерта, Л. Фрідмена, А. Уотсона та інших. Важливе значення для дослідження мають також наукові підходи щодо розвитку судового прецеденту, адміністративної юстиції, практики Європейського суду з прав людини та процесів адаптації національних правових систем до сучасних міжнародних і європейських правових стандартів.

Слід зазначити, що дослідження правової системи вищенаведеними українськими та зарубіжними вченими були проведені на високому рівні, однак у переважній більшості відбувалися в межах традиційних наукових підходів, тоді як застосування інноваційних напрямів у даних дослідженнях носить допоміжний характер. Внаслідок цього варто зауважити, що проведення комплексного аналізу адміністративно-судової практики України, включаючи її історичну, логічну та функціональну складові, є доволі актуальним. Зокрема, панівною залишається думка про центральну роль держави у розвитку правової системи України, як наслідок, фактично роль судового прецеденту, правових позицій Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини у даних процесах часто недооцінюється.

Щодо безпосередньо адміністративно-судової практики наразі відсутні цілісні теоретичні узагальнення процесу її формування та розвитку як об'єктивного правового явища, що здійснюється в умовах взаємодії романо-германської та англосаксонської правових традицій. Більше того, традиційно під поняттям «судова практика» переважно розуміється практика судів загальної юрисдикції, тоді як практика адміністративних судів, Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, а також вплив практики Європейського суду з прав людини на адміністративне судочинство України фактично не розглядаються комплексно.

Невирішеним також залишається питання місця міжнародної судової практики, насамперед практики Європейського суду з прав людини, серед інших джерел права в Україні, а також її впливу на формування сучасної адміністративно-судової практики та забезпечення єдності правозастосування в умовах євроінтеграційних процесів і правового режиму воєнного стану.

Необхідність більш детального аналізу даних питань та заповнення відповідних прогалів і стали основними підставами для вибору теми дисертаційного дослідження.

Фундаментальною ідеєю дисертаційного дослідження виступає поєднання сучасних методологічних підходів до дослідження адміністративно-судової практики України з метою формування цілісного наукового уявлення про процеси взаємодії романо-германської та англосаксонської правових сімей у національній судовій системі. Застосування такого підходу обумовлено тим, що співвідношення романо-германської та англосаксонської правових традицій в адміністративно-судовій практиці України також має комплексний та взаємопов'язаний характер. Відповідно, за допомогою застосування такого підходу наукова ідея реалізована з урахуванням як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до сучасних напрямів розвитку правової системи України, реформування судової системи та адміністративної юстиції в умовах євроінтеграційних процесів, гармонізації національного законодавства із правом Європейського Союзу та реалізації принципу верховенства права.

Тема дисертаційного дослідження відповідає положенням Конституції України, Указу Президента України «Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки» від 11 червня 2021 року № 231/2021, Національної стратегії у сфері прав людини,

затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, а також сучасним напрямом державної правової політики щодо розвитку адміністративного судочинства, забезпечення доступу до справедливого суду, імплементації практики Європейського суду з прав людини та адаптації національної правової системи до європейських правових стандартів, а також відповідно до Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стану в Україні, затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 476 від 30.04.2024 р. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до змісту наукової теми «Виявлення особливостей та вдосконалення нормативних парадигм у сфері регулювання цивільно-правових відносин та господарської діяльності в Україні в умовах євроінтеграції» (№ 0122U001411), яка здійснювалась на кафедрі цивільного, трудового та господарського права Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, третього рівня вищої освіти за акредитованою освітньо-науковою програмою «Право» зі спеціальності 081 «Право» (Сертифікат про акредитацію освітньої програми 8127, дійсний до 01.07.2029 р.).

Актуальність дослідження посилюється в умовах правового режиму воєнного стану, що зумовлює необхідність забезпечення ефективного судового контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень, розвитку адміністративної юстиції, зміцнення гарантій захисту прав людини та забезпечення стабільності функціонування системи правосуддя України в умовах сучасних безпекових викликів.

Тема дисертації затверджена Вченою радою Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 5 від 18.11.2021 року), уточнена Вченою радою юридичного факультету (протокол №7 від 29.05.2026р.).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний теоретико-методологічний аналіз співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України, визначення особливостей їх впливу на формування та розвиток національної судової практики, адміністративної юстиції та правозастосування в умовах євроінтеграційних процесів, судової реформи та правового режиму воєнного стану.

Для досягнення поставленої мети були визначені наступні задачі:

- здійснити аналіз сучасного стану наукового дослідження проблематики співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці;
- дослідити теоретичні підходи до визначення понять «правова система», «правова сім'я», «судова практика» та «адміністративно-судова практика»;
- визначити методологічні основи дослідження адміністративно-судової практики України в умовах взаємодії різних правових сімей;
- проаналізувати історичні особливості формування англосаксонської та романо-германської правових сімей та їх вплив на розвиток судової практики;
- охарактеризувати сучасний стан адміністративно-судової практики України та особливості функціонування адміністративної юстиції;
- дослідити вплив англосаксонських та романо-германських елементів на формування адміністративно-судової практики України;
- визначити роль практики Європейського суду з прав людини, правових позицій Верховного Суду та Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у процесі розвитку адміністративно-судової практики України;
- встановити проблемні аспекти взаємодії англосаксонської та романо-германської правових традицій у сфері адміністративного судочинства України;

– дослідити особливості адаптації адміністративно-судової практики України до міжнародних та європейських правових стандартів;

– визначити перспективи подальшого розвитку адміністративно-судової практики України в умовах євроінтеграції, реформування судової системи та правового режиму воєнного стану.

Об’єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у процесі формування та розвитку адміністративно-судової практики України під впливом романо-германської та англосаксонської правових сімей.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні та практичні аспекти співвідношення романо-германської та англосаксонської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України, включаючи особливості впливу судового прецеденту, практики Європейського суду з прав людини, правових позицій Верховного Суду та процесів адаптації національного правозастосування до міжнародних і європейських правових стандартів.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить сукупність загальнонаукових, спеціально-наукових та філософсько-правових методів наукового пізнання, застосування яких обумовлене метою, задачами, об’єктом та предметом дослідження.

Під час проведення дослідження були використані загальнонаукові методи пізнання, зокрема діалектичний метод, який дозволив дослідити процеси формування та розвитку адміністративно-судової практики України в умовах взаємодії романо-германської та англосаксонської правових сімей, а також виявити закономірності трансформації національного правозастосування під впливом сучасних міжнародних та європейських правових стандартів (розділи 1–3).

Історико-правовий метод застосовано під час аналізу процесів становлення англосаксонської та романо-германської правових сімей, розвитку

судового прецеденту, адміністративної юстиції та особливостей формування адміністративно-судової практики України (підрозділи 2.1, 3.1).

Формально-юридичний метод використовувався для дослідження нормативно-правових актів, судової практики, правових позицій Верховного Суду та Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, а також практики Європейського суду з прав людини у сфері адміністративного судочинства (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2, 3.3).

Порівняльно-правовий метод застосовано під час аналізу особливостей функціонування англосаксонської та романо-германської правових сімей, їх впливу на судову практику та адміністративне судочинство України, а також у процесі дослідження механізмів адаптації національної адміністративно-судової практики до міжнародних та європейських правових стандартів (підрозділи 2.1, 3.1, 3.3).

Системно-структурний метод дозволив дослідити адміністративно-судову практику України як цілісне правове явище, визначити взаємозв'язок між її окремими елементами, правовими позиціями судів, практикою Європейського суду з прав людини та механізмами забезпечення єдності судової практики (підрозділи 1.2, 2.2, 3.2).

Логіко-семантичний метод використовувався під час аналізу та уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження, зокрема понять «правова система», «правова сім'я», «судова практика», «адміністративно-судова практика», «судовий прецедент» та «правова позиція суду» (підрозділи 1.2, 1.3).

Герменевтичний метод застосовувався для тлумачення нормативно-правових актів, судових рішень, правових позицій Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини, а також для дослідження особливостей правового тлумачення в умовах взаємодії різних правових традицій (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2).

За допомогою методу прогнозування були визначені перспективи подальшого розвитку адміністративно-судової практики України, адаптації національного правозастосування до європейських правових стандартів та розвитку адміністративної юстиції в умовах євроінтеграційних процесів і правового режиму воєнного стану (підрозділ 3.3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному теоретико-методологічному дослідженні співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України в умовах євроінтеграційних процесів, судової реформи та правового режиму воєнного стану.

уперше:

– обґрунтовано, що сучасна адміністративно-судова практика України функціонує в умовах поступового переходу від класичної нормативістської моделі романо-германської правової сім'ї до змішаної моделі правозастосування, у межах якої правові позиції Верховного Суду та практика Європейського суду з прав людини фактично набувають ознак прецедентного регулювання;

– визначено, що одним із ключових наслідків посилення англосаксонських елементів у національній адміністративно-судовій практиці є виникнення ризиків порушення принципу правової визначеності, зокрема внаслідок нестабільності правових позицій Верховного Суду, відступів від раніше сформованої практики та фактичної підміни нормативно-правового регулювання судовим тлумаченням;

– запропоновано авторський підхід до формування адміністративно-судової практики Верховного Суду, який передбачає поєднання прецедентних механізмів правозастосування із принципами нормативної визначеності романо-германської правової сім'ї шляхом забезпечення стабільності правових позицій та передбачуваності судової практики;

– обґрунтовано доцільність використання механізму *prospective overruling* у діяльності Верховного Суду як засобу забезпечення принципу правової визначеності при зміні правових позицій у сфері адміністративного судочинства.

удосконалено:

– теоретичні підходи до визначення поняття «адміністративно-судова практика» та її місця у системі сучасного правозастосування України;

– наукові підходи до визначення ролі правових позицій Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини у системі джерел права України;

– теоретичні положення щодо співвідношення нормативно-правового регулювання та судової правотворчості в адміністративному судочинстві України;

– наукові підходи до визначення ролі Великої Палати Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики та формуванні юрисдикційних критеріїв.

дістало подальшого розвитку:

– дослідження процесів адаптації національної правової системи України до міжнародних та європейських правових стандартів;

– наукові положення щодо взаємодії романо-германської та англосаксонської правових сімей у процесі розвитку адміністративно-судової практики України;

– дослідження ролі адміністративної юстиції у забезпеченні принципу верховенства права та судового контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень;

– теоретико-правові підходи до аналізу впливу євроінтеграційних процесів та практики Європейського суду з прав людини на трансформацію національної судової системи України.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати, теоретичні висновки та практичні рекомендації, сформульовані у дисертаційному дослідженні, можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – для подальших досліджень проблем взаємодії романо-германської та англосаксонської правових сімей, розвитку адміністративної юстиції, адміністративно-судової практики України, забезпечення принципу правової визначеності та вдосконалення механізмів формування судової практики Верховного Суду (Акт впровадження результатів дисертаційної роботи у наукову діяльність Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара від 08.09.2025 р.);

– у правотворчій діяльності – з метою вдосконалення законодавства України у сфері адміністративного, цивільного, господарського та кримінального судочинства, забезпечення єдності судової практики, імплементації практики Європейського суду з прав людини та розвитку механізмів забезпечення принципу правової визначеності у діяльності судових органів;

– у правозастосовній діяльності – при формуванні та узагальненні адміністративно-судової практики, застосуванні практики Європейського суду з прав людини, правових позицій Верховного Суду та касаційних судів у складі Верховного Суду, а також у процесі вирішення адміністративних, цивільних, господарських та кримінальних справ;

– в освітньому процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Порівняльне правознавство», «Адміністративне право», «Адміністративне судочинство», «Цивільний процес», «Господарський процес», «Кримінальний процес», «Судові та правоохоронні органи України» у закладах вищої освіти при підготовці фахівців за першим (бакалаврським) та другим (магістерським) рівнями вищої освіти спеціальності 081 «Право», а

також під час підготовки підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій та інших навчально-методичних матеріалів;

– у практичній діяльності – при підвищенні кваліфікації суддів, адвокатів, працівників судових та правоохоронних органів, а також інших фахівців у сфері правозастосування та судової діяльності.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною науковою працею, у якій викладено авторський підхід до дослідження співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України. Усі сформульовані у дисертації наукові положення, висновки, пропозиції та рекомендації отримані автором особисто на основі самостійного аналізу наукових джерел, нормативно-правових актів, практики Європейського суду з прав людини, правових позицій Верховного Суду та адміністративно-судової практики України.

Автором самостійно здійснено аналіз теоретико-методологічних підходів до визначення правових сімей, судової та адміністративно-судової практики, досліджено особливості впливу англосаксонської та романо-германської правових традицій на розвиток адміністративного судочинства України, визначено проблемні аспекти забезпечення принципу правової визначеності в умовах розвитку судової практики Верховного Суду, а також сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів формування єдності судової практики.

Наукові результати, викладені у дисертації та опублікованих працях, отримані автором особисто. Ідеї та положення, що належать іншим авторам, містять відповідні посилання на джерела їх опублікування.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення, висновки та практичні рекомендації дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії держави і права, конституційного

права та державного управління юридичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара та отримали позитивну оцінку.

Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми протидії корупції в Україні» (26–27 травня 2022 року, Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне, Україна); VIII Всеукраїнській мультидисциплінарній конференції «Чорноморські наукові студії» (24 червня 2022 року, Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса, Україна); XI ISAP Conference «The Latest Information and Communication Technologies in Education» (27–29 листопада 2023 року, м. Флоренція, Італія); III ISAP Conference «Intellectual Education of Students and Schoolchildren of the New Generation» (22–24 січня 2024 року, м. Париж, Франція); VI ISAP Conference «Theory and Practice of the Development of Technical Sciences» (12–14 лютого 2024 року, м. Прага, Чеська Республіка); VII ISAP Conference «Information Technologies in Education, Technology and Industry» (19–21 лютого 2024 року, м. Мадрид, Іспанія).

Основні результати дисертаційного дослідження відображені у наукових публікаціях автора, зокрема у фахових наукових виданнях України категорії «Б», а також у зарубіжних наукових виданнях, серед яких: Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*, *KELM (Knowledge. Education. Law. Management)*, Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції, Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у наукових публікаціях автора, зокрема у фахових наукових виданнях України категорії «Б», зарубіжних

наукових виданнях, а також у тезах доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел, додатку. Перелік використаних джерел налічує 220 найменувань. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 269 сторінок, з яких 231 сторінка основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ АНГЛОСАКСОНСЬКОЇ ТА РОМАНО- ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВИХ СІМЕЙ В АДМІНІСТРАТИВНО-СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ

1.1. Стан наукового дослідження проблематики співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України в українській та зарубіжній літературі

Наразі українська правова система проходить етап трансформаційних перетворень, центральне місце в процесі яких займає право, яке функціонує у вигляді єдиної правової системи. Формування засад демократичної та правової держави, реалізація принципів державного суверенітету, дотримання прав і свобод громадян, апатридів та іноземців, а також юридичних осіб стає можливим лише за умови наявності в країні розвиненої та функціонуючої правової системи, а також судової системи, на реформуванні якої наполягав ряд науковців, зокрема Журавський В. [1, с. 3]. Враховуючи закріплення в Конституції України принципу, а точніше стратегічного напрямку розвитку, який полягає у приєднанні до євроатлантичної спільноти, реалізація даного принципу зумовлює необхідність проведення інтеграційних та реформаторських заходів у сфері права, які покликані забезпечити ефективні механізми розвитку суспільних відносин.

Особливого значення зазначені процеси набувають у сфері адміністративного судочинства, яке виступає одним із ключових механізмів забезпечення принципу верховенства права у публічно-правових відносинах. Саме в адміністративно-судовій практиці найбільш наочно простежуються процеси взаємодії романо-германської та англосаксонської правових традицій,

що проявляється у зростанні значення судової практики, правових позицій Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини під час вирішення публічно-правових спорів.

Даній проблематиці були присвячені праці українських та іноземних науковців, серед яких можна виділити праці В. Журавського, М. Козюбри, Г. Кьотца, Л. Луць, Н. Оніщенко, О. Петришина, П. Рабіновича, А. Саїдова, Ю. Тихомирова, О. Скакун, Ю. Шемшученка, К. Цвайгерта та інших. Поряд із цим, незважаючи на приділення значної уваги поняттю «правова система», сучасний стан правової системи в Україні потребує окремого розгляду, оскільки внаслідок розвитку суспільних відносин відбувається зростання впливу інших правових сімей на правову сім'ю України, як наслідок, актуальним також є й окреслення подальших тенденцій розвитку національної правової системи внаслідок впливу на неї процесів правової глобалізації.

Однак, якщо уважно проаналізувати положення наукових праць українських та зарубіжних вчених, то можна констатувати наступне:

– фактичну відсутність в науковій літературі чіткої та науково побудованої концепції поняття «правова система» у якості первинної форми теоретичного змісту, яка здатна забезпечити системне розуміння або юридичної системи, або правової системи у якості об'єктів пізнання. П. Рабіновичем взагалі вживається поняття «правова сім'я» або «юридична сім'я» замість «правова система» [2, с. 41–45];

– фактичну відсутність в правовій літературі чітких схем зв'язку між поняттями юридичної системи та правової системи, яка могла б дозволити висувати гіпотези щодо їхньої природи та характеру взаємозв'язку. Дана обставина зумовлюється тим, що кожне поняття змістовно співвідноситься з певною предметною сферою застосування та несе певне смислове навантаження;

– фактична відсутність чіткої та узгодженої позиції про цілісність та єдність правової системи у якості об'єкта дослідження, що безумовно спричинює наявність ситуації псевдодихотомічного поділу загального об'єму поняття «правова система» у якості об'єкта пізнання на юридичну систему та безпосередньо правову систему. Про наявність такого поділу (який носить переважно теоретичний характер) також свідчить і те, що обидва поняття-складові поділу («юридична система» та «правова система») не підпадають під ознаки протилежних понять за своїм змістом та не можуть бути також кваліфіковані як з негативного, так і з позитивного боку. Так само дані поняття не можна замінити на протилежне за своєю суттю поняття (наприклад, позитивні риси правової системи замінити на негативні риси). Тобто, у разі застосування загальних правил дихотомічного поділу при визнанні правової системи власне правовою (у вузькому змісті даного поняття), то юридична система має бути кваліфікована як «неправова» та навпаки;

– нарешті, фактична відсутність в юридичній літературі дослідження впливу іншої правової сім'ї на судову практику в українській правовій сім'ї. Особливо це стосується адміністративно-судової практики України, де вплив англосаксонських підходів через правові позиції Верховного Суду та практику Європейського суду з прав людини останніми роками суттєво посилюється, однак досі не отримав належного комплексного теоретико-правового осмислення. Це може бути пов'язане з певним застарілим відношенням до судової практики в українській правовій думці, яка вважає дане джерело права другорядним порівняно із нормативно-правовим актом.

Усі ці обставини наочно демонструють поширену в українській правовій думці негативну тенденцію до оперування термінами у вузькому або широкому розуміннях, без чіткого закріплення визначення поняття [6, с. 18–23; 4, с. 604–608]. Дана тенденція є особливо поширеною у теоретичному правознавстві та свідчить про відсутність чіткої концептуальної основи відповідних наукових

понять, що при більш ретельному та детальному аналізі перетворюються у правову фікцію та втрачають своє реальне змістовне навантаження. У свою чергу, ряд науковців послідовно відмежовують право від понять «управління», «керування», «об'єкт управління», наголошуючи, що право не є системою владарювання чи управлінським механізмом, а виступає автономною нормативною системою. Використання управлінської термінології щодо права вони вважають концептуально хибним, оскільки воно спотворює розуміння внутрішньої логіки та структури правової системи [3, с. 42–47].

Якщо розглядати наукову літературу на предмет наявності в ній визначень поняття «юридична система» або «правова система», то одним із визначень правової системи є визнання даного поняття у якості сформованої внаслідок впливу об'єктивних закономірностей розвитку конкретного суспільства сукупності усіх його правових явищ, що перебувають у сталих зв'язках між соціальними явищами, що забезпечує її розвиток, цілісність та правонаступництво [4, с. 601–606; 8, с. 112–118]. Також науковці, у тому числі П. Рабінович, зазвичай поділяють елементи правової системи на кілька умовних підсистем:

- інституційна (до якої включають суб'єктів правовідносин, які безпосередньо і утворюють правову систему);
- нормативну (до якої включають принципи та норми права, а також систему джерел права, які є визначальними для такої правової системи);
- ідеологічну (до якої включають правову науку, правову культуру, правосвідомість та праворозуміння);
- функціональну (до якої включають правотворчу діяльність, реалізацію та застосування права, певні суспільні правовідносини, а також нерідко – і судову практику, яка виступає у якості інструменту по реалізації права);

– результативну (стан правопорядку суспільства та результат дії права) [2, с. 52–58].

Також якщо розглянути теорії щодо поділу національних правових систем, можна знайти чимало розбіжностей між науковими поглядами різних дослідників. Дані розбіжності фактично трансформувалися в окремі наукові теорії, притаманні конкретному вченому, тоді як впроваджені ними критерії поділу правових сімей дуже різняться:

– зокрема, ряд дослідників розподіляє усі види правових систем на 8 типів – романську, скандинавську, германську, загальну, далекосхідну, ісламську, соціалістичну, індуську [13, р. 63–76; 14, р. 65–79];

– в той же час, інші дослідники виділяють трьохкомпонентну теорію правової системи – поділ усіх правових систем на романо-германську, англосаксонську та соціалістичну. Решта правових сімей, на думку науковців, належить до наведених типів правових систем, тобто фактично виступає у ролі правових підтипів. Цікавим є те, що науковці також замінюють поняття «правова система» на поняття «правова сім'я» [14, р. 79–86];

– Федоренко В.В. обґрунтовував необхідність класифікації правових систем світу за їх належністю до певних правових сімей. Учений виходив з того, що правові системи характеризуються спільністю історичних витоків, джерел права, методів правового мислення та ідеологічних засад. У своїх працях він виокремлював насамперед романо-германську (континентальну) та англосаксонську (сім'ю загального права) правові сім'ї як дві провідні, до яких належить більшість сучасних національних правових систем, а також звертав увагу на існування інших правових традицій — соціалістичного права, мусульманського права та правових систем країн, що розвиваються [9, с. 71–75; 10, с. 114–118];

– Нарешті, українська правова думка значно спрощує такий розподіл та, поряд із загально визнаними та спільними для усіх науковців правовими системами англо-американського права та романо-германського права, виділяють також традиційну та релігійну правові сім'ї. Основними підставами такого поділу є відмінності в розумінні права, а похідним критерієм виступає джерело права, яке є домінуючим в конкретній правовій системі [15, с. 221–235; 19, р. 45–57].

Отже, наукова література доволі неоднозначно відноситься до поняття правової системи, а теоретико-методологічний аналіз генези правової системи України включає в себе огляд історіографічної ситуації, яка існує щодо дослідження проблематики правової системи України в загальних її рисах. Така ситуація обумовлена також об'єктивними чинниками, зокрема, характеристики та риси правової системи багато в чому залежать від історичних подій в українській правовій системі (включаючи періоди іноземного панування) або знаходились під впливом політичної та ідеологічної ситуації, або обіймали другорядну і фактично роль заднього плану в історичних та теоретичних дослідженнях розвитку правових сімей (наприклад, тривалий час перебування України під впливом соціалістичної правової сім'ї зумовив аналіз та розгляд правових сімей крізь призму соціалістичної ідеологічної концепції) [20, т. 1, с. 45–61; 22, т. 1, с. 18–27].

Тепер слід перейти до історичного аналізу та розгляду стану наукових досліджень щодо правових систем – так, перші спроби дослідження природи та виокремлення критеріїв класифікації національних правових систем проходили в кінці XIX ст. – початку XX ст. та традиційно пов'язуються з французьким компаративістом Е. Глассоном [14, р. 21–27; 13, р. 38–45]. Науковець поділяв існуючі за того часу правові системи на три великі групи:

– До правових систем першої групи науковець відніс правові системи держав, які зазнавали найбільшого впливу римського права або його рецепцій (Італія, Греція, Португалія, Румунія);

– До правових систем другої групи науковець відніс правові системи держав, де вплив римського права був незначним, а право будувалося переважно за рахунок звичаїв або спадщини ще варварського права (Англія, держави Скандинавії, Росія);

– До правових систем третьої групи науковець відніс правові системи держав, до права яких однаковою мірою було інтегровано риси римського та германського права (Німеччина, Франція, Швейцарія) [14, р. 24–26];

Разом з цим, дослідження правової системи України не проводилось та Україна не потрапила до цього списку країн через її фактичну окупацію та перетворення на колонію Російською та Австрійською імперіями. Через втрату незалежності та фактичний колоніальний статус Україна не могла вписуватись до панівної тоді теоретичної концепції нації-держави (до того ж монархічної, оскільки більшість тогочасних європейських країн були монархіями із сильними абсолютистськими тенденціями), яка б розглядала проблеми національної правової сім'ї, походження та стану правових систем, але, найважливіше – розглядалася ідея народів без власної держави, до яких тоді навіть імперською наукою зараховували й українців [20, т. 1, с. 83–97; 22, т. 3, с. 41–56].

Аналогічним чином до дослідження та розгляду правової системи України не переходили також і в рамках історіографічного осмислення та розгляду проблематики правових систем, який був властивий юридичній науковій думці й в радянську добу. Його щонайменше розглядали в загальному контексті правової системи Радянського Союзу (тобто, в межах соціалістичної правової системи), яка займала центральну та провідну ланку у соціалістичному правовому просторі [20, т. 1, с. 147–159].

Сучасна українська історіографія показує свій підвищений інтерес до теоретичних та методологічних проблем теорії правової системи України та історії її становлення, розглядає та шукає альтернативні концепції в інтерпретації минулого досвіду, розглядає можливість відмови від задалегідь заданих ідеологічних схем та однобічного тлумачення ключових проблем, від вирішення яких нерідко залежить рівень юридичних знань. Протягом періоду незалежності України науковцям вдалося накопичити досить об'ємний науковий матеріал, проте серед такого матеріалу не вистачає впорядкованості та єдності щодо ключових питань правової системи України та її елементів, що значно впливає на пошук теоретичних моделей дослідження процесів її становлення та найбільш оптимальних підходів до такого дослідження. Водночас більшість сучасних досліджень зосереджується на загальних питаннях функціонування правової системи України або окремих аспектах розвитку судової практики. Натомість питання співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей саме в адміністративно-судовій практиці України, з урахуванням розвитку адміністративної юстиції та сучасної практики Верховного Суду, залишаються недостатньо дослідженими. Вибір конкретних методів для проведення дослідження має базуватися на підсумках узагальненого аналізу висновків та оцінок щодо концептуальних засад та пріоритетів теоретико-методологічних досліджень даної теми.

Загальні стратегії методологічних та теоретичних досліджень проблематики сучасного стану правової системи України крізь призму нової загальнонаукової концепції постмодерністської раціональності було сформульовано на початку існування України як незалежної держави на наукових конференціях з теорії, методології і практики правової системи, які були скликані Інститутом держави і права ім. В.М. Корецького НАН України та безпосередньо Національною академією наук України (жовтень 1993 року) [6, с. 41–55; 20, т. 5, с. 15–27], а також Академією правових наук України (жовтень

1996 року) [9, с. 23–28]. Стратегія базується на поновленні втрачених традицій історико-культурного аналізу правової дійсності для подальшого виявлення і збереження стійких ієрархічних структур правового порядку, які були вироблені українським народом протягом його історичного розвитку та мали б бути покладені в основу подальших теоретичних досліджень і враховуватися в процесі комплексного реформування правової системи в Україні.

Під час проведення конференцій було сформульовано ряд висновків, зокрема, було окремо наголошено на актуальності проведення дослідження проблем генезису правової системи України, шляхів її виникнення та подальшого розвитку з метою поліпшення та збереження «національних та історичних цінностей народу» протягом процесу її формування [20, т. 1, с. 17–29]. Були зроблені також окремі висновки щодо вивчення правової спадщини з урахуванням специфічного характеру правових традицій в правовій культурі України, причому у процесах пізнання права, яке було умовно визначено як ядро правової системи, було зазначено про необхідність врахування й етнізацію поряд із соціалізацією та гуманізацією [22, т. 5, с. 114–127]. Особливе значення було приділено процесам модернізації методології наукових досліджень і розробок.

Протягом останніх років було проведено чимало різноманітних семінарів, конференцій, круглих столів, які підтвердили правильність та необхідність обраного стратегічного напрямку розвитку наукових досліджень проблем методології та теорії правової системи України [9, с. 51–56; 20, т. 5, с. 61–68]. Зокрема, відповідно до положень постанови загальних зборів НАПН України від 24.09.2010 №14-10 була підтверджена пріоритетність подальшого розвитку юридичної системи України, а також зосереджено увагу на розгляді проблем цього розвитку.

Важливими для проведення дослідження юридичної системи України в контексті загальної теорії правової системи мають наукові розробки та праці

великої кількості вчених, як вітчизняних (Т. Шкляр, Ю. Шемшученко, О. Шевчук, М. Цвік, М.Хаустова, О. Тихомиров, В. Тацій, О.Скакун, В. Селіванов, П. Рабінович, Л. Петрова, О.Петришин, Н.Пархоменко, Н. Оніщенко, Ю. Оборотов, П.Недбайло, О. Мурашин, З. Мельник, С. Максимов, Л. Луць, В. Копейчиков, А. Колодій, М. Козюбра, А. Козловський, О. Зайчук, А. Заєць, В. Журавський, В. Демічева та інші), так і іноземних дослідників (Л. Явіч, В. Шіянов, А. Чолахян, А. Черненко, К. Цвайгерт, В. Харпвуд, Л. Фрідмен, А. Уотсон, Л. Тіунова, Ю. Тихонравов, Ю. Тихомиров, Дж. Тернер, В. Сорокін, В. Сирих, В. Синюков, С. Сереброва, А. Саїдов, В. Реутов, А. Поляков, С. Поленіна, І. Петеліна, В. Перевалов, В. Перунова, Ф. Ост, Кр.Осакве, В.Нерсесянц, Н. Неновські, В. Надежін, М. Марченко, М. Матузов, С. Маркова-Мурашова, Г. Мальцев, О. Малько, Н. Луман, Р. Лукіч, Є. Лукашева, Т. Логінова, О.Лейст, В. Лапаєва, В. Лазарєв, Х. Кьотц, В. Кудрявцев, Р. Круз, Д. Керімов, В. Карташов, Ж. Карбоньє, В. Казімірчук, К. ЖофFRE-Спінозі, О. Дашін, Л.Дамрош, Р. Давід, М. Гордон, М. Глендон, І. Вінюкова, Ю. Ветютнев, О. Венгеров, А. Васильєв, М.Ван де Кершов, О. Братко, В. Батлер, М. Байтін, З. Байніязова, В. Бабаєв, Ф. Ауман, М. Анкель, С.Алексєєв та інші) [4, с. 599–620; 6, с. 18–34; 7, с. 45–68; 13, р. 17–31; 14, р. 31–48]. одночас переважна більшість зазначених наукових праць присвячена загальнотеоретичним питанням правової системи, правової сім'ї або джерел права. Значно меншою мірою досліджувалися особливості функціонування адміністративної юстиції України як сфери, у межах якої найбільш активно відбувається адаптація національної правової системи до європейських правових стандартів та інтеграція окремих елементів англосаксонської правової традиції.

Серед теоретичних напрацювань відомих українських науковців і дослідників важливе значення приділено науковим працям, що розповідають про домінуючі концептуальні засади пізнання правової сім'ї України. Зокрема, до даних теоретичних доробок належать наукові праці щодо процесів розвитку

існуючої правової системи України у порівнянні з іншими правовими системами [7, с. 177–194; 23]. Можна без жодного перебільшення зазначити, що даний творчий доробок належить до унікальних праць, які за своїм ідейним змістом орієнтовані на врахування особливостей української правової традиції, правової ментальності та правової культури тощо.

Суттєву роль в усвідомленні та правильному розумінні доктринальних засад та ідеології українських традицій державного будівництва та правничої діяльності (включаючи процеси створення та реалізації права) відіграють багатотомні академічні видання:

- «Сучасна правова енциклопедія». Дане юридичне видання створене зусиллями провідних фахівців з державного будівництва та правознавства;
- «Юридична енциклопедія». Дане видання з шести томів фактично є одним з перших, які було присвячено державному будівництву та правознавству;
- «Антологія української юридичної думки» (2002-2005 років). Дане десятитомне видання засвідчило про існування значної правової спадщини українського народу починаючи від часу появи перших документованих джерел політичної та правової думки, формування правової свідомості та її подальшого осмислення;
- «Правова система України: історія, стан, та перспективи» (2008 рік). Дане п'ятитомне наукове видання також заслуговує на окрему увагу, оскільки має перший за часи історіографії української правової системи узагальнений науковий здобуток українських вчених щодо вивчення проблем історії, теорії держави і права, а також подальшого розвитку правової системи України та усіх структурних елементів даної системи. Більше того, наукове видання містить аналіз сучасного стану та перспектив розвитку українського законодавства, практику його реалізації;

– Важливе місце серед української правової думки займають також дисертації українських вчених – так, ретельний аналіз наукової літератури щодо проблематики правової системи в Україні міститься в ряді новітніх наукових досліджень Т. Шкляр, О. Шевчука, М. Хаустової, О. Тихомирова, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, О. Мурашина, С. Максимова, Л. Луць, Я. Ленгер, А. Колодія, М. Кагадія, В. Демічевої, О. Гусаревої, С. Гусарева, К. Вовраженцевої, О. Васянович, О. Бірюкова та інших [4, с. 598–611; 20, т. 1, с. 112–124]. Зроблені даними вченими висновки щодо тенденцій і напрямів в процесі наукового пізнання актуальних проблем правової системи складають фундамент інших досліджень, які є основою для зроблених раніше висновків щодо рівня досягнутого в теорії та методології генезису правової системи України.

Наведені вище наукові праці є міцною основою для подальших досліджень генезису української правової системи. Серед найбільш важливих теоретичних доробок вчених особлива увага приділяється працям, призначеним теорії юридичної системи. Дані розробки в рамках методології та теорії великих систем визначили подальші вектори досліджень правової системи, яка склалася нині. Протягом часів радянських видань - це праці Л. Тіунової, М. Рассолова, М. Матузова, Є. Лукашевої, В. Кудрявцева, М. Козюбри, В. Казимирчука, М. Вітрук, О. Венгерова, А. Васильєва, С. Боботова, С. Алексеєва та інших науковців [16, р. 72–95; 17, р. 41–63]. В працях наявні загальні запитання щодо ролі держави та права в регулюванні та загальній організації суспільних відносин, а також зовнішнього впливу держави у якості суттєвого управлінського фактору розвитку як суспільства, так і безпосередньо правовідносин. Крім цього, дані наукові праці розкривають й соціально-філософські точки зору на даний феномен, поширені в соціалістичній правовій системі.

Якщо розглядати західні видання, то серед них слід відмітити праці наступних груп вчених:

– Праці теоретиків права. До даної групи відносять праці німецького соціолога і юриста Н. Лумана, французького соціолога і правознавця Ж. Карбоньє, канадського теоретика П. Глена, німецького теоретика Г. Кравітца, бельгійських теоретиків Ф. Оста та Ван де Кершова та інших [16, р. 114–128; 17, р. 101–117; 19, р. 23–41];

– Праці правників-компаративістів. Дана група вчених є доволі великою та охоплює науковців з кількох країн. Зокрема, до даної групи відносять французьких компаративістів (К. ЖофFRE-Спінозі, Р. Давід, Е. Глассон) [13, р. 35–58; 14, р. 31–48], німецьких компаративістів (Х. Кьотц, К. Цвайгерт та інші) [13, р. 68–94], американських компаративістів (Р. Шлезінгер, Л. Фрідмен, Кр. Осакве, М. Гордон, М. Глендон та інші) [19, р. 101–118];

– Праці американських правознавців. До даної групи відносять праці науковців Дж. Хурста, А. Уотсона, Ф. Аумана.

При цьому, слід зазначити, що проблематика правової системи в суспільстві переважно була розроблена в працях французьких компаративістів (К. ЖофFRE-Спінозі, Р. Давід, Е. Глассон) [4, р. 17–42; 13, р. 38–57], а також в теоретичних рамках соціології права та теорій розвитку інформаційних соціально-правових і соціальних систем, розвиток яких залежить здебільшого від підпорядкування заснованих на комунікації внутрішньосистемним змінам та їхній логіці, ніж від впливу управлінського фактору (що є частиною довкілля). Зокрема, протягом першої половини 90-х років ХХ ст. внаслідок вивчення праць Н. Лумана в науковій спільноті Німеччини навіть точилися дискусії щодо тотального поширення концепції «етичної орієнтації» в гуманітарному та соціальному знанні.

Варто також зауважити, що ідея відмінності понять юридичної системи та правової системи є важливою та досить популярною, оскільки особливо підкреслює факт автономного існування даних правових феноменів відносно середовища їхнього існування. Однак аналіз існуючих логічних пояснень

реальних зв'язків між юридичною та правовою системою свідчить про протилежне. Зокрема, співвідношення юридичної системи із певним управлінським елементом зумовлена охоронною та регулятивною функціями. Разом з цим, відповідно до наукових позицій окремих дослідників, регулятивна і охоронна функції є основними функціями правової системи [4, с. 318–325; 8, с. 128–134].

Враховуючи вищенаведене, фактично можна констатувати фактичну відсутність в наявній науковій літературі наступної інформації:

- чіткої концептуалізації визначення «правова система» у якості первинної форми теорії, або правової системи, або юридичної системи у якості об'єктів пізнання;

- будь-яких схем зв'язку між поняттями «юридична система» та «правова система», які б дозволили висувати гіпотези про їхню природу, оскільки кожен термін співвідноситься з предметною сферою застосування такого поняття;

- відсутня будь-яка узгоджена позиція щодо цілісності правової системи у якості об'єкта дослідження, що, безсумнівно, може спричинити суто теоретичний фактичний поділ такого об'єкту на юридичну систему та безпосередньо правову систему. На користь наявності такого фактичного поділу (в літературі має назву псевдодихотомічний) свідчить також те, що обидва поняття («юридична система» та «правова система») не можуть бути визначені у якості протилежних за змістом або кваліфіковані у якості позитивного або негативного поняття, як і не можуть бути вони замінені на позитивне або негативне. Іншими словами, у відповідності до правил дихотомічного поділу, якщо не визнавати правову систему у якості безпосередньо правової, то юридична система має кваліфікуватися як «неправова» і навпаки [6, с. 43–51; 16, р. 128–136].

Щодо даної наукової думки слухним є зауваження засновника теорії функціональних систем (до яких відносять також правову систему) П. Анохіна, що вживання терміну «об'єкт управління», є недоречним [3, с. 42–47]. У свою чергу, А. Колодій, С. Гусарєв, О. Мурашин, Л. Луць, П. Рабінович, Н. Оніщенко, Ю. Шемшученко, О. Скакун основну увагу приділяють побудові правової системи України за логічним та раціональним підходами [2, с. 301–322; 6, с. 52–68; 7, с. 71–94; 9, с. 34–49; 10, с. 92–104]. Разом з цим, здебільшого науковці не аргументують власний вибір тих або інших елементів, які включаються ними до складу правової системи, однак є однозначними у своїх висновках, що правова система є динамічним, складним та багаторівневим державно-правовим утворенням, тоді як поняття «правова система» (а також юридична система) є структурним.

Важливими також є наукові праці Н. Оніщенко, які складають основу багатьох досліджень з проблем та спірних моментів в правовій системі України, включно із колективними монографіями: «Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток» [6, с. 24–36], «Вступ до теорії правових систем» [6, с. 58–73]. Інша дослідниця Л. Луць захистила та опублікувала ряд дисертацій, які є цікавими з точки вивчення європейських міждержавних правових систем [7, с. 121–143]. У вищенаведених роботах та монографіях аналізуються концептуальні та логіко-методологічні підходи до проблем формування та розвитку правових систем (які складають лише один елемент із усіх інших аспектів їхнього генезису). Також в даних роботах розглядається і аналізується питання змісту та сутності правової системи. Також визначаються окремі елементи та окреслюються провідні функції правової системи у якості нормативно-законодавчої функції форми суспільних відносин. Більше того, створюються моделі періодизації історичного розвитку української національної правової системи у контексті становлення української державності

та розвитку сучасної української правової системи [7, с. 151–173; 20, т. 1, с. 185–203].

Поряд із цим, разом із розглядом впливу на українську правову систему римського права фактично відсутня увага, яка мала б приділятися впливу англосаксонської та європейської правової системи на українську правову систему. Наразі доволі поширеним стало використання правового прецеденту у якості джерела права, разом з цим, загальновідомим є віднесення даного джерела права до англосаксонської правової системи, а не до континентальної [21, с. 89–104; 21, с. 145–168].

Цікавим також є стан сучасного дослідження впливу міжнародних судових прецедентів на українську правову систему, насамперед Європейського Суду з прав людини. Наразі діяльність даної установи розглядається в численних публікаціях, однак здебільшого вони фокусуються на процесуальному праві або ж на відповідних прецедентах. Дослідник Князев В. [23; 25] у своїх дослідженнях розглядає процедури звернень до ЄСПЛ та їхню прийнятність, тоді як Лутковська В.В. [23] розглядає судові рішення, які стосуються України. Однак, практично відсутні дослідження, присвячені питанням поєднання практики Конституційного Суду України та Європейського Суду з прав людини [23; 25], а розгляд особливих прецедентів ЄСПЛ та їхнього застосування судовою практикою України розкривається недостатньо [23; 25].

Особливої актуальності набуває дослідження впливу практики ЄСПЛ на діяльність адміністративних судів України, оскільки саме під час розгляду публічно-правових спорів найбільш активно застосовуються стандарти захисту прав людини, принцип пропорційності, належного урядування та правової визначеності. Незважаючи на значну кількість наукових праць, комплексні дослідження впливу практики ЄСПЛ на формування сучасної адміністративно-судової практики України залишаються поодинокими.

Окремої уваги заслуговує практика Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, який упродовж останніх років став одним із ключових суб'єктів формування єдиних підходів до вирішення публічно-правових спорів. Правові позиції КАС ВС істотно впливають на розвиток адміністративно-судової практики та забезпечення однакового застосування норм права судами нижчих інстанцій.

Також, враховуючи наявні наукові доробки і проведені наукові напрацювання, є доволі раціональним є аналіз з історичної точки зору, який в науковій думці визнаний одним з найважливіших елементів правової системи [20, т. 1, с. 47–59; 22, т. 2, с. 31–45]. Також цікавим є огляд відсутності або присутності синтезу, тобто впливу римської та континентальної правової культури, а також англосаксонської правової культури на процеси формування українського права [13, р. 68–94; 14, р. 63–87] та усвідомлення того, як сучасний розвиток правових систем утримує у своєму складі вплив правових систем минулого.

Додаткової актуальності зазначена проблематика набула після початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України та запровадження правового режиму воєнного стану. В умовах суттєвого збільшення кількості публічно-правових спорів, пов'язаних із діяльністю суб'єктів владних повноважень, особливого значення набуває забезпечення єдності адміністративно-судової практики, передбачуваності правозастосування та дотримання європейських стандартів захисту прав людини.

Українська правова наука поступово відходить від ілюзій позитивізму, відповідно до якого правова система виступала у якості предмету аналізу у якості певного абстрактного стану існування суспільства. Слід також погодитись з українськими науковцями та дослідниками, які пропонували продовжити дослідження української етнокультурної та історичної специфіки України та держав Східної Європи, поширити зроблені наукові висновки на

вивчення глобальної правової типології, а також дослідити особливості впливу різних правових традицій на формування сучасної адміністративно-судової практики України в умовах європейської інтеграції та воєнного стану. [23–25].

1.2. Теоретичні підходи до визначення понять «адміністративно-судова практика», «правова система» та «правова сім'я»

Проголошення незалежності України у 1991 році та прийняття Конституції України [26] у 1996 році зафіксувало вектор розвитку в бік демократичної соціальної та правової держави [30, с. 17–21; 32, с. 45–49]. Ключове значення для досягнення такої мети належить принципу верховенства права [27], дефініція якого визначена Конституційним Судом України в Рішенні від 02.11.2004 №15-рп/2004 Конституційний Суд України зазначив, що верховенство права - це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [31, с. 15–22; 32, с. 41–48]. Тобто, Конституційний Суд України фактично дозволив використання інших соціальних регуляторів для забезпечення принципу верховенства права, до яких можливо віднести й судові прецеденти і судову практику загалом.

Особливого значення принцип верховенства права набуває у сфері адміністративного судочинства, оскільки саме адміністративні суди забезпечують ефективний судовий контроль за діяльністю суб'єктів владних повноважень та захист прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у публічно-правових відносинах. Саме тому в сучасних умовах дослідження поняття судової практики доцільно здійснювати крізь

призму адміністративно-судової практики як одного з найбільш динамічних елементів правової системи України [28, с. 143–147; 30, с. 508–514].

Розгляд проблеми визначення поняття «судова практика» та наповнення даного поняття змістом здійснювався як в українській, так і в зарубіжній науковій літературі, причому домінуючою є думка щодо перехідного характеру української правової сім'ї. Додатково вчені припускають подальшу інтеграцію української правової сім'ї до романо-германської після здійснення відповідних реформ [37, с. 54–61; 45, с. 97–102].

Єдиний підхід до характеристики поняття «судова практика» в науковому середовищі відсутній, зокрема, дане поняття визначається:

- у якості всієї судової діяльності або у якості здійснення органами судової влади діяльності з правосуддя [31, с. 18–20];
- у якості об'єктивного досвіду, який сформувався внаслідок правозастосування в конкретних судових спорах [32, с. 44–46];
- у якості підсумків правосуддя, побудованих на досвіді та суддівському розсуді [35, с. 61–65].

З огляду на різноманітність наведених підходів, найперше слід розглянути визначення поняття терміну «судова практика». Так, іноді поняття «судова практика» визначається у якості всієї діяльності судових органів, а також створення нормативних і правових положень [31, с. 15–18]. У свою чергу, вузький підхід охоплює тільки певні аспекти суддівської діяльності, пов'язані з ухваленням судових рішень [32, с. 43–46].

В той же час, віднесення суддівської діяльності щодо узагальнення і аналізу інших судових рішень до судової практики є спірним, оскільки така діяльність має іншу мету – проведення систематизації ухвалених рішень в певній категорії спорів та не породжує юридичних наслідків [31, с. 24–26].

Альтернативні точки зору на поняття «судова практика» також мають місце:

– Лук'янова О. стверджує, що дане поняття в широкому змісті включає як будь-яку діяльність судової влади з розгляду та вирішення конкретних судових спорів, а у вузькому сенсі – лише вивчення соціально-правового досвіду [36, с. 74–76];

– Костенко О. визначає дане поняття у якості сукупної суддівської діяльності та правосуддя, яка виражається в нових правових положеннях, створених судовою владою та зафіксованих у конкретних судових рішеннях [35, с. 67–70];

– Також судову практику визначають у якості способу вирішення окремих категорій справ, внаслідок чого органами судової влади в публічно доступній формі створюються нові загальнообов'язкові правові положення, які доповнюють існуючі норми права з метою їхнього використання невизначеним колом суб'єктів правовідносин [31, с. 27–30; 32, с. 52–55].

Науковець Малишев Б.В. зауважує [31, с. 31–38], що правове явище та судова практика мають багато спільного, зокрема:

– обидва твердження є суб'єктним різновидом юридичної практики;

– обидва твердження виступають у якості сукупності формально визначених приписів загального характеру;

– правові явища впливають як наслідок прийняття рішень судів по різних категоріях справ, тоді як судова практика є результатом конкретизації норм права судовими органами чи заповнення судом прогалин у праві;

– правові явища та судова практика можуть набути юридичної сили у разі їхнього визнання або схвалення судовими установами найвищого рівня [74].

За даних обставин погляд науковця можна скорочено виразити в тому, що судова практика фактично конкретизує правові норми. Поряд із цим, Юрченко Т.М. стверджує, що судовою практикою є результат судової

діяльності, який існує в конкретному виді судочинства та базується на суддівському розсуді, що містить певні обов'язкові тлумачення права, правові позиції та висновки. При цьому, Юрченко Т.М. зауважує, що судова практика судів касаційних інстанцій може виступати у якості джерела права лише в тому разі, коли в ній містяться роз'яснення положень певних нормативно-правових актів, сформульовані нові правила матеріального або процесуального характеру [32, с. 56–62].

Автор вважає погляд Юрченко Т.М. найбільш правильним визначенням судової практики з-поміж усіх попередньо наведених, оскільки у якості судової практики розглядаються правові позиції як правозастосовного, так і нормативного змісту. Додатково ряд правників також відносять до складових судової практики і «судовий розсуд» [33, с. 19–24; 34, с. 41–47; 35, с. 88–92], однак тлумачать його по різному:

– Василенко Л.Л. вважає дане поняття делегованими судом повноваженнями розглядати судову справу на підставі діючого формального права з урахуванням конкретних обставин [33, с. 20–22];

– Бондарчук С. вважає дане поняття вихідним принципом суддівської діяльності, який гарантує судді повноваження щодо найбільш доцільного варіанту вирішення спору [34, с. 42–45];

– Гриценко І.О. розглядає суддівський розсуд як інтелектуальну діяльність, яка спрямована на неупереджений розгляд судових спорів, які виникають у судочинстві або виступають предметом розгляду у нерегульованих законом випадках [35, с. 89–91].

Для цілей даного дослідження особливе значення має категорія «адміністративно-судова практика». На відміну від судової практики у загальному розумінні, адміністративно-судова практика охоплює результати діяльності адміністративних судів щодо розгляду та вирішення публічно-правових спорів, а також сформовані у відповідних судових рішеннях правові

позиції, підходи до тлумачення норм права та стандарти правозастосування. Адміністративно-судова практика формується насамперед у діяльності місцевих та апеляційних адміністративних судів, а також Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, який забезпечує єдність правозастосування та вироблення загальних підходів до вирішення адміністративних спорів.

У сучасних умовах адміністративно-судова практика дедалі частіше виступає не лише результатом правозастосування, але й механізмом забезпечення єдності судової практики та реалізації принципу правової визначеності. Особливу роль у цих процесах відіграють правові позиції Верховного Суду, насамперед Касаційного адміністративного суду, які фактично формують орієнтири для вирішення аналогічних категорій публічно-правових спорів [49; 50].

Тепер слід розглянути визначення поняття «правова система». Слід зазначити, що вивчення поняття «правова система» є важливим для дослідження самої сутності права, а також для детального вивчення безпосередньо правової діяльності. Більше того, для вивчення правової діяльності така категорія носить фундаментальний характер [30, с. 18–23; 37, с. 41–47].

Одним із проявів функціонування правової системи є адміністративно-судова практика, через яку реалізуються принципи верховенства права, законності, правової визначеності та ефективного судового захисту в публічно-правових відносинах [38, с. 52–58; 43, р. 21–26].

Разом з цим, враховуючи багатогранний характер правової системи, відповідно, визначення змісту такої системи також має багато підходів. Зокрема, Лютіков О. визначив правову систему у якості сукупності соціально однорідних, взаємопов'язаних, внутрішньо узгоджених засобів юридичного характеру, які є інструментом державного впливу на суспільні відносини (захист, охорона, регулювання, закріплення).

В той же час, Гриценко І.О. вважає, що правова система є цілісним комплексом правових явищ, який зумовлений закономірностями розвитку суспільства об'єктивного характеру, використовується державою (або державною організацією) і людиною для досягнення поставлених цілей, усвідомлений і постійно відтворюваний.

Тимченко Л. акцентує увагу на національних особливостях правової системи та вважає, що національна правова система є конкретною історичною сукупністю законодавчих норм, юридичних особливостей та панівної ідеології окремої країни або соціальною організацією, що включає в себе найважливіші складові національної правової культури.

Позиція Бойченко І.С. полягає у визначенні правової системи у якості сукупності взаємопов'язаних і внутрішньо організованих, однорідних і направлених на спільні цілі правових явищ, кожне з яких в межах однієї структури виконує специфічну визначену роль [10]. Таке визначення характеризує правову систему за допомогою, перш за все, системного підходу. Аналогічний спосіб дослідження правової системи використовується також і в дослідженнях Л.А. Луць, визначаючи поняття «правова система» у якості цілісної та впорядкованої стійкої взаємодії учасників правовідносин, яка допомагає забезпечувати правопорядок, тоді як суб'єкти права є її єдиними елементами [32, с. 44–49].

Зі свого боку, Васильченко Л. досліджує правову систему з урахуванням її нормативного характеру та вважає правову систему держави у якості структурно організованого нормативного масиву, який формується, орієнтується і діє, спираючись на загальні принципи.

Загалом на пострадянському просторі поняття «правова система» розглядається виходячи з його широкого та вузького змісту. У широкому змісті правова система є закономірною, пов'язаною цілісністю правосвідомості, правових норм, способів їхнього вираження і застосування, а також

правовстановлюваних, правотворчих і правореалізуючих процедур, які забезпечують регулювання протягом прогресивного розвитку суспільних правовідносин. З іншого боку, відповідно до вузького змісту правової системи нею є сукупність усіх правових норм, джерел, правових інститутів і галузей, які здійснюють упорядкування суспільних відносин з метою досягнення соціального прогресу [30, с. 31–37; 37, с. 58–63].

У свою чергу, відомими українськими вченими було визначено правову систему у якості системи всіх правових явищ, які існують як в державі, так і в групі держав (П.М. Рабінович) [28, с. 53–58]. О.Ф. Скакун визначає правову систему у якості комплексу узгоджених і взаємопов'язаних юридичних засобів, які призначені для регулювання суспільних відносин та юридичних явищ, що виникають внаслідок здійснення такого регулювання (правопорядок, дотримання стану законності або його деформація, правова культура, юридична техніка, юридичні установи, правові відносини, законодавство та правосвідомість, правові принципи та правові норми тощо) [29, с. 284–289]. Оніщенко Н.М. також зазначає, що правова система належить до складових нормативно врегульованої частини правового життя – процесу відтворення та виробництва правовідносин, які виникають між людьми з метою задоволення інтересів, а правове життя є безперервним процесом діяльності осіб, які спрямовують основні зусилля на розв'язання суспільно значущих задач з використанням правових засобів [30, с. 26–29].

Також в науковій літературі наявна точка зору, що правовою системою є цілісна сукупність взаємодіючих і взаємозв'язаних явищ правового характеру, які формуються в суспільстві та, за необхідності державного посередництва, забезпечують за допомогою особливих методів і засобів об'єднання людей в рамках єдиного соціуму, регулювання їхніх відносин з метою прогресивного розвитку суспільства та його самозбереження [29, с. 297–301].

Також в українській науковій думці наявне й інше визначення правової системи у якості полісистемного комплексу взаємозалежних, соціально однорідних, внутрішньоузгоджених правових явищ, які належать до ідеологічного, інституціонального, нормативного рівнів правової дійсності, внаслідок чого наявний стабілізуючий та регулятивно-організуючий вплив на відносини в суспільстві з метою його подальшого гармонійного розвитку [37, с. 71–74].

Отже, якщо резюмувати більшість визначень правової системи, то поняття «правова система» можна сформулювати у якості упорядкованої сукупності взаємодіючих та взаємопов'язаних явищ і юридичних процесів, яка об'єктивно зумовлена особливостями та закономірностями (включаючи географічні, історичні, культурні) розвитку певного суспільства чи його частини (етносу, держави, суспільства, громади), що має власну внутрішню цілісність, циклічність функціонування та певну самостійність. До основних ознак правової системи можна віднести:

- належність до підсистем соціальної системи, оскільки основним і визначаючим середовищем її виникнення і функціонування є суспільство, де правова система має гармонійно співіснувати із духовною, політичною, економічною та іншими підсистемами;
- цілісність та єдиний характер, який забезпечується за рахунок єдності складових елементів правової системи і зв'язків між цими елементами;
- досягнення суспільного правопорядку є метою функціонування правової системи, причому до засобів досягнення даної мети належить діяльність суб'єктів права та вираження зв'язків між елементами правової системи через правовідносини;
- циклічне функціонування, яке передбачає взаємодію елементів в правовій системі за принципом «результат, який отримано, має наслідком певні

зміни, що створюють підстави для отримання нового якісного результату» протягом процесу захисту, охорони та регуляції суспільних відносин;

– інтегративний характер правової системи, який потрібно розглядати в двох значеннях:

– зовнішній аспект – спроможність правової системи відповідного рівня зближуватися задля взаємного поєднання з іншою правовою системою, внаслідок чого утворюється нова система;

– внутрішній аспект – це взаємозалежні та глибокі зв'язки між складовими правової системи, які забезпечують цілісність даної структури і, як наслідок, її існування;

– постійність – передбачає те, що в межах безпосередньо правової системи проходить врегулювання суспільних відносин та їхній гармонійний розвиток неможливий без постійного вдосконалення функціонування правової системи;

– чіткість правової системи забезпечується за рахунок структурування правової системи, визначення конкретних елементів, які забезпечують її функціонування;

– внутрішня впорядкованість правової системи надає даній системі стійкого характеру, незважаючи на її постійний динамічний розвиток. Так, складові елементи всередині правової системи функціонують та розвиваються не в хаотичному порядку, а на основі взаємозалежності та взаємозв'язку один від одного, оскільки вони є ланками однієї правової системи, яка й забезпечує дану взаємодію [30, с. 46–51; 32, с. 59–64].

Отже, правовою системою є сукупність взаємодіючих і взаємопов'язаних елементів (юридичних процесів і явищ), яка має органічну єдність і внутрішню цілісність, відносну автономність та самостійність функціонування. Здійснення наукового дослідження її складових елементів треба здійснювати паралельно з розглядом різних процесів, що дозволяють врахувати її цілісність та зв'язок з

іншими системами. Правова система виступає у якості місця збору юридичних явищ, які одночасно існують у суспільстві та в одному й тому самому правовому просторі [28, с. 61–64; 37, с. 83–87].

Варто зазначити, що правова система є складним теоретичним поняттям та явищем багатогранного характеру, причому вона має у своєму складі власні структурні елементи, перелік яких є доволі дискусійним питанням в науковому середовищі.

Слід зазначити, що більшість науковців дотримується думки, що до складу правової системи входять правові явища, які можна поділити на три групи:

- ідеологічна сторона, до якої належать правова культура та сукупність правових ідей і поглядів;
- організаційна сторона, до якої належать сукупність правових установ;
- нормативна сторона, до якої належать юридичні інститути, принципи та норми.

Ряд дослідників виділяє у складі правової системи наступні елементи:

- правова ідеологія;
- правова політика;
- власне система правових норм;
- юридична або правова практика, до якої належать правоохоронна діяльність, правотворча (або законодавча) діяльність, правозастосовна діяльність [41, с. 112–118; 44, с. 203–210]

Разом з цим, інші дослідники виділяють у складі правової системи наступні елементи:

- правові та нормативні акти різного характеру (акти тлумачення норм права та їх подальшого правозастосування, юридичні норми та зовнішні джерела їхнього вираження);
- правова свідомість та її різноманітні види, а також форми її прояву;
- дотримання стану законності та верховенства права (включаючи певний соціальним режим відповідності приписам чинного законодавства фізичної діяльності суб'єкта).

Існує й більш детальний погляд на складові елементи правової системи, при врахуванні якого елементи правової системи виглядають наступним чином:

- сукупність створених та легалізованих державою правових норм, які перебувають під особливою охороною і захистом держави. Зазначай таку сукупність об'єднують під загальним поняттям «право»;
- сукупність зовнішніх та внутрішніх форм вираження даних норм. Зазвичай таку сукупність об'єднують під загальним поняттям «законодавство», оскільки першочергово вона виражається у формі нормативно-правових актів;
- сукупність правових інститутів, які проводять політику з створення, тлумачення та застосування права в державі;
- сукупність судової та іншої юридичної практики, включаючи правові доктрини та судові прецеденти;
- сукупність механізмів правового регулювання, включаючи інструменти державного примусу;
- механізми та інструменти реалізації права, включно із актами тлумачення законодавства та актами застосування такого законодавства;
- сукупність гарантованих державою прав, свобод та обов'язків громадян. Зазначай таку сукупність об'єднують під загальним поняттям «право в суб'єктивному значенні»;

- система правовідносин, які склалися та функціонують в суспільстві на певному етапі;
- принципи дотримання правопорядку та законності;
- сукупність елементів правової ідеології, до яких належать правова культура, теоретичні доктрини і доктрини юридичного характеру, правова свідомість;
- суб'єкти правовідносин в державі як колективного, так і індивідуального характеру. При цьому, в ряді випадків до таких суб'єктів належать не лише громадяни або піддані конкретної держави, а і іноземці, особи без громадянства (або навпаки з кількома громадянствами), міжнародні організації;
- зв'язки між елементами правової системи, які забезпечують стабільність, цілісність та єдність правової системи;
- інші елементи правової системи, включаючи правові інтереси, правовий статус певних суб'єктів, правосуб'єктність та юридичну відповідальність, що є інфраструктурними елементами правової системи [33, с. 22–27; 34, с. 61–66].

Українські науковці запропонували класифікацію елементів правової системи за іншим принципом та поділити їх на постійні та змінні елементи, на відміну від інших науковців, які обмежуються поділом вищенаведених елементів на статичні та динамічні. Зазначаючи про постійні елементи, зазвичай зазначається про структурні компоненти, які в межах певної правової системи існують у якості постійних і в переважній більшості незмінних явищ. Дані явища фактично виступають у якості фундаменту для правової системи та є невіддільними від неї. У свою чергу, змінні елементи є більш гнучкими та піддаються впливу іноземних елементів значно простіше, ніж постійні, крім цього, вони виступають у якості своєрідних процесів, які існують в правовій

системі для підтримання зв'язку між її елементами. Відповідно до даного поділу, до постійних елементів зазвичай відносять:

- суб'єкти правовідносин в державі як колективного, так і індивідуального характеру. Як вже було зазначено вище, в ряді випадків до таких суб'єктів належать не лише громадяни або піддані конкретної держави, а і іноземці, особи без громадянства (або навпаки з кількома громадянствами), міжнародні організації;

- власне система правовідносин, які склалися та функціонують в суспільстві на певному етапі;

- система законодавства, яка існує в певній державі, включаючи норми міжнародних договорів;

- правові принципи;
- правова культура;
- правова свідомість;
- правові та юридичні інституції;
- юридична техніка;
- юридичні терміни та дефініції;
- правова політика.

В той же час, до змінних елементів відносяться:

- правотворча діяльність;
- діяльність з реалізації права;
- безпосередньо система правовідносин, які склалися та функціонують в суспільстві на певному етапі;

- сукупність судової та іншої юридичної практики, включаючи правові доктрини та судові прецеденти [33, с. 40–45; 34, с. 77–82].

Особливе місце серед зазначених елементів посідає адміністративно-судова практика, яка забезпечує практичну реалізацію норм публічного права та

сприяє формуванню єдиних підходів до вирішення спорів між особою і державою.

Таким чином, загальна тенденція до використання багатогранного підходу до визначення структури та загальних понять правової системи на пострадянському просторі свідчить про проведення активних наукових і творчих досліджень в даній площині, причому із застосуванням як вузького, так і широкого підходів.

Однак даний підхід відрізняється від підходу до дослідження даного питання, який є поширеним в англійських країнах, зокрема щодо безпосередньо визначення правової системи. Серед прибічників теорії загального права поширена думка про необхідність виокремлення серед структури правової системи наступних блоків:

- правотворча діяльність (в даному випадку дослідники включають до нього також і діяльність з тлумачення права у відповідності до доктрини «живої конституції»);
- органи та інституції, які забезпечують дане правозастосування (окрім парламентів та інших законодавчих органів, до даних структур зазвичай також відносять і судові установи);
- загальний порядок та засади формування кадрів в юридичній системі, причому елемент правової ідеології в даному випадку взагалі не включається до правової системи.

В той же час, відповідно до поширеної англійським правознавцем та науковцем К. Ньютоном думки до правової системи Великої Британії належать судова система держави, процесуальні та процедурні питання діяльності судів, загальні принципи судоустрою та статусу суддів, парламентські уповноважені, арбітражні суди, суди присяжних, комісію з різних можливостей, генерального соліситора, генерального прокурора, діяльність юридичних осіб, які є представниками королівської влади, професійну підготовку юристів, суд

присяжних [33, с. 30–33]. Зазначений підхід в цілому співвідноситься з основами юридичної думки та мислення в державах загального права.

Якщо розглядати відомості про правову систему Сполучених Штатів Америки, то відповідно до відомостей, включених до Британської енциклопедії, до даної правової системи традиційно відносяться наступні елементи: Конституція США та федеральна система держави, законодавча система США, система загального права та теоретичні відомості, Верховний Суд США, податкове законодавство, адміністративне право, кримінальне право, права і свободи людини і громадянина, правовий статус жінок, спадкове право, банківське право, юридична допомога, юридичні професії, юридична освіта [34, с. 84–90; 39, с. 112–117]. Слід також розглядати й інші точки зору, висунуті американськими дослідниками та правознавцями:

– інше та більш широке тлумачення складу елементів правової системи, проте з урахуванням особливостей, поширених в англійських державах, було висунуто американським дослідником Д.Ж. Кафліном, який відносив до елементів правової системи безпосередньо Верховний Суд США, американську систему права, захист прав споживачів, авторське право та право торговельної марки, патентне право, право відносин купівлі-продажу, право нерухомості, правовідносини у сфері розлучення, шлюбу, акціонерних товариств, корпоративного управління, торговельного обігу та трудових правовідносин, спадкове право, деліктні правовідносини, процесуальні та процедурні моменти в судовій системі, юридичні професії [35, р. 88–93; 40, р. 71–75];

– інший американський дослідник Д.Ж. Тернер зазначає, що кожна правова система має у своєму складі чотири фундаментальні елементи, до яких належать правозастосовні установи, процедури вирішення спорів, процеси правотворчого характеру, система права в кожній конкретній державі [36, р. 132–136; 44, р. 281–286];

– Тойбнер Г пропонує інший підхід, який є більш наближеним до структури правової системи, яка є поширеною в країнах континентальної Європи. Зокрема, він виділяє серед елементів правової системи насамперед публічне та приватне право, процесуальне право, статутне право та інші джерела права, систему законодавства, юридичну підготовку та професію. Майже аналогічно його думці є думка американського дослідника та правознавця К. Цвайгерта, який відносить до елементів правової системи в державі правову культуру, конкретні юридичні рішення і дії, оформлені відповідними актами законодавства, юридичну поведінку, норми права та безпосередньо державні органи, які опікуються реалізацією даних нормативних актів.

Як чітко видно із даних підходів до аналізу структури правової системи як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій думках, здебільшого науковці віддають перевагу врахуванню широкого підходу до аналізу складових правової системи. Однак, як чітко видно з визначень науковців, фактично в усіх випадках судова система та, особливо судова практика є важливим елементом правової системи, оскільки вона фактично належить до процесів тлумачення права та правозастосування.

Слід також зауважити, що при розгляді конкретної моделі правової системи відповідно до загальнотеоретичного підходу, впровадженого вітчизняними науковцями усі частини правової системи розкриваються не одразу, а у певній взаємній залежності одна від одної:

- Нормативна складова правової системи найбільше розкривається при здійсненні аналізу системи законодавства та системи права;
- Інституціональна складова правової системи найбільше розкривається при здійсненні аналізу судової практики та практики діяльності правоохоронних органів;

– Ідеологічна складова правової системи має окреме та особливе значення порівняно із іншими складовими, оскільки залежить від рівня правової культури.

Таким чином, усі дані елементи характеризуються стійкою взаємною залежністю одна від іншої, проте лише при їх поєднанні можна виділити і сформулювати загальну картину сучасного стану певної правової системи. Більше того, як видно з даної характеристики, найбільш важливим для аналізу судової практики в межах правової системи є аналіз інституціональної складової.

Подібної позиції дотримуються й вітчизняні вчені – зокрема, О.Ф. Скакун не лише детально розглядає структуру та внутрішнє наповнення правової системи, а й додатково акцентує увагу на врахуванні виду взаємодії елементів даної системи для подальшого визначення особливостей функціонування такої системи [41, с. 154–159; 45, с. 184–190]. Дослідник зазначає, що структурно до правової системи належать наступні елементи:

- суб'єкти правовідносин (до них можуть належати як суб'єкти публічного права, так і суб'єкти приватного права);
- правові відносини (причому не лише всередині самої держави, а й міждержавного характеру);
- правові принципи та норми (здебільшого викладені у нормативно-правових актах, однак ряд принципів правової системи може бути закріплений на доктринальному рівні);
- правова поведінка (забезпечується державою за допомогою різних заходів, включаючи заходи примусу);
- юридична та судово практика (причому важливе значення мають не лише правові прецеденти національних судів, а й прецеденти міжнародного характеру, наприклад, рішення Європейського суду з прав людини);
- режим та спосіб функціонування правової системи;

- правова свідомість та ідеологія;
- правова культура та правова свідомість суб'єктів правовідносин;
- елементи, які виступають у якості засобів зв'язку між складовими правової системи, та забезпечують її єдність та правопорядок.

Між іншим, існує й інша точка зору, що загальна кількість елементів, що складають структуру правової системи, можливо визначити як комплексну та складну, тобто таку, що складається зі значної кількості пов'язаних між собою частин – системи правоохоронних органів, системи законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, системи національного законодавства (включно із міжнародним, яке є частиною національного), а також системи права загалом. Дані елементи мають чітко визначені та поділені між собою функції, що мають забезпечувати процедури законотворчості, тлумачення законів та контроль за їхнім виконанням. Відповідно, якщо здійснювати якісну характеристику правової системи України відповідно до юридичних ознак суб'єктів правовідносин, які склалися на нинішньому етапі, предмету регулювання даних правовідносин, юридичних механізмів реалізації норм права, тоді як фундаментальною основою нинішньої правової системи України є система законодавства [46].

Однак, як вже зазначалося вище, правову систему не можна розглядати у якості певного монолітного організму, оскільки застосування комплексного підходу до характеристики структури та безпосереднього визначення правової системи передбачає встановлення та визначення рівнів правової системи. Здебільшого в науковій літературі зазначається про наявність п'яти рівнів правової системи, до яких належать наступні рівні]:

- Суб'єктивно-сутнісний рівень. Зазначений рівень об'єднує перш за все суб'єктів права, які виступають у якості чинників матеріального характеру, що зумовлюють власне системний характер правової системи, тобто забезпечують її ієрархічну побудову. Зазначений рівень можна умовно вважати

фундаментальним рівнем, оскільки суб'єкти права виступають у якості центрального елемента та фактично є визначальним компонентом для будь-якої соціальної системи, включаючи правову. Зокрема, Л.А. Луць взагалі визначає у якості стрижневих та найбільш реальних елементів правової системи саме суб'єктів права (до них віднесено соціальні спільноти, фізичних та юридичних осіб та власне державу);

– Інтелектуально-психологічний рівень. Зазначений рівень об'єднує процеси формування правової свідомості і культури особи, певної групи осіб та суспільства в цілому. На цьому рівні найбільш повно та чітко відображені процеси формування мотивів правової поведінки, а також оцінювання, усвідомлення, сприйняття правової реальності;

– Нормативно-регулятивний рівень. Зазначений рівень за загальноприйнятим твердженням виступає у якості визначального рівня для забезпечення стійкого та стабільного функціонування правової системи, оскільки саме на цьому рівні представлені первинні елементи, що є регуляторами суспільних правовідносин – норми права. Дані норми права створюються та санкціонуються державою (у випадку міжнародних угод та договорів допускається формування норм права групами держав або міжнародними організаціями, однак з обов'язковим наступним ратифікаційним процесом щодо даних норм права для їхнього включення до національного законодавства) та здебільшого є об'єднанням загальних уявлень людини про справедливість, мають відображати ментальний характер та потреби суспільства на певному етапі його розвитку;

– Організаційно-діяльнісний рівень. Зазначений рівень перш за все охоплює систему відносин між суб'єктами права, яка в даному випадку виступає у якості необхідного атрибуту взаємодії таких суб'єктів, в якому проявляються різні види правової та допустимої поведінки суб'єктів права;

– Соціально-результативний рівень. Зазначений рівень характеризує результат впливу на суспільство правової системи, який здійснюється за допомогою правових або інших заходів, включаючи заходи державного примусу.

Варто зауважити, що усі наведені вище рівні правової системи є певним чином взаємопов'язаними, причому така взаємопов'язаність носить чітко визначений характер:

– Суб'єктивно сутнісний рівень є першим базовим рівнем, який виступає у якості фундаменту правової системи. Цей же рівень є визначальним для другого рівня;

– Інтелектуально-психологічний рівень виступає у якості відображення відповідного рівня розвитку суб'єктів права в межах правової дійсності та може визначатися як певний кількісно-правовий ступінь її усвідомлення та сприйняття.

Основою правової дійсності є норми права, які по суті виступають у вигляді первинних частинок-атомів права, яке, у свою чергу, є центральним ядром самої правової системи. При цьому, соціально-результативний рівень забезпечує поєднання властивостей чотирьох попередніх рівнів та визначає загальну результативність функціонування правової системи.

Подальший аналіз та розгляд правової системи вимагає приділення також уваги до функцій, які вона виконує. Дослідники виокремлюють наступні функції правової системи [49]:

– Інтегративна функція. Зазначена функція виступає у якості площини для об'єднання усіх соціальних суб'єктів, а також соціальних та безпосередньо правових інститутів в межах єдиного цілого для подальшого забезпечення цілісності та єдності соціуму;

– Регулятивна функція. В правових системах, фундаментальним елементом яких є позитивне право та його система, дана функція виражається у формуванні нормативних основ життєдіяльності суспільства, тобто створенні умов для забезпечення нормальних та стійких правовідносин в конкретному суспільстві;

– Охоронна функція. Зазначена функція виступає у якості інструменту забезпечення стабільного та гармонійного існування правової системи в цілому, а основним призначенням даної функції виступає охорона соціально важливих та загальнозначущих суспільних відносин шляхом встановлення заборон та унеможливлення діяльності, які перешкоджає і порушує нормальний порядок існування та функціонування держави та суспільства;

– Ідеологічна функція. Зазначена функція існує в більшості правових систем та спрямована на розвиток і формування відповідної правової ідеології. Вона знаходить своє втілення в основоположних засадах та правових принципах, які виступають у якості вихідних ідей права.

Загалом функції правової системи можливо розглядати через їхню взаємодію із зовнішнім середовищем та відповідною побудовою структурних елементів правової системи. Також зазначається про існування статичної функції, якій відповідає горизонтально побудована структура правової системи (у якості якої виступає система права) та вертикальна (у якості якої виступає система джерел права) [50].

Вітчизняна юридична наука на сучасному етапі розмежовує внутрішні та зовнішні функції правової системи. При цьому, серед внутрішніх функцій виділяють:

– Регулятивну функцію. Завданням даної функції є забезпечення зв'язку між структурними елементами системи та моделювання відповідної поведінки;

– Відновлювану функцію. Завданням даної функції є фактично регенеративний процес, який полягає у відновленні зв'язків між суб'єктами правовідносин;

– Організаційна функція (іншими назвами є координаційна або субординаційна функція). Завданням даної функції є сприяння доцільного забезпечення зв'язків в правовій системі;

– Контрольна функція. Зазначена функція спрямовується на забезпечення соціального контролю за поведінкою учасників правовідносин.

В той же час, до зовнішніх функцій відносять наступні функції:

– Адаптаційна функція. Зазначена функція забезпечує стабільність та загальне збереження системи, а також раціональне співвідношення з іншими підсистемами соціальної системи;

– Оптимізаційна функція. Зазначена функція сприяє подальшому вдосконаленню правової системи, включаючи вдосконаленню за рахунок розширеної взаємодії з елементами інших правових систем;

– Інтегративна функція. Зазначена функція виступає у якості елемента для забезпечення зв'язку між складовими правової системи, саме дана функція забезпечує стабільне існування правової системи як єдиного цілого комплексу.

Разом з цим, існують й інші підходи до визначення внутрішніх та зовнішніх функцій правової системи. Основна відмінність між такими підходами, зазначеними в спеціальній та в юридичній літературі, є визначення функцій правової системи у якості національного явища, яке має унікальні особливості в межах конкретно визначеної держави (як видно з даного визначення, в такому підході фактично неможлива взаємодія між структурними елементами кількох правових систем). При цьому, до внутрішніх функцій відносять:

- Просторову функцію. Зазначена функція окреслює просторові межі правового простору, визначає сферу механізму дії права в межах такого простору;

- Моделюючу функцію. Зазначена функція впроваджує моделі допустимої поведінки, права та обов'язки суб'єктивного характеру, юридичні факти та відповідальність;

- Ціннісно-орієнтаційну функцію. Зазначена функція закріплює ієрархічну структуру, охоронні властивості, інформування про дані властивості, а також впровадження правових цінностей, які характеризують безпосередньо право;

- Комунікативну функцію. Зазначена функція знаходить своє вираження в правовому спілкуванні, правових зв'язках та правових відносинах.

За такого підходу, до зовнішніх функцій належать:

- Забезпечення соціальної цілісності – поєднання за допомогою правової системи усіх інших складових соціального регулювання;

- Здійснення правової політики – дана функція має на меті забезпечення функціонування політичної системи та діяльності різноманітних політичних інститутів;

- Збереження національної своєрідності – дана функція пов'язана з використанням джерел права в соціальній системі, правового менталітету, правових інститутів, а також ставлення безпосередньо до права;

- Духовна ідентифікація – забезпечення узгодженості та відповідності між декларованими цінностями та нормами, які є реально впровадженими в соціумі.

Однак, як вже було зазначено вище, правова система здатна до трансформації, причому трансформуються й функції правової системи. Дані функції пов'язані із загальними трендами соціального розвитку, що визначають

появу нових цілей, вирішення особливих завдань, а також особливе функціональне спрямування складових правової системи.

Власне феномен трансформації правової системи проходить в тісному зв'язку з процесами життєдіяльності в певному соціумі. Внаслідок цього, правова система будь-якої держави зумовлена різними факторами та представляє собою частину соціальної системи держави загалом, охоплюючи при цьому правову ідеологію, правозастосування та правотворчість [43]. Як наслідок, політичні, економічні, соціальні, географічні та історичні чинники не відносяться безпосередньо до елементів такої правової системи.

Отже, правова система створена для задоволення різноманіття інтересів та потреб всіх учасників суспільних відносин, необхідністю їхнього врегулювання або узгодження. Соціальна функція системи права визначає її структуру, мету та порядок функціонування. Якщо повернутись до питання трансформації правової системи, то слід врахувати, що особливістю розвитку людської цивілізації є значні відмінності в процесах її соціального розвитку. Зокрема, навіть на теперішньому етапі національні соціальні системи досягли різного рівня розвитку, що безпосередньо впливає на ефективність та досконалість їхніх правових систем. Проведення аналізу процесу становлення усіх національних правових систем прямо свідчить про значні відмінності їхньої нормативності протягом того чи іншого періоду розвитку, однак даний генезис є складним та довготривалим процесом, що залежить від багатьох факторів: духовних, економічних, політичних тощо.

Таким чином, правова система набуває своїх фактичних вимірів насамперед в межах певних державних кордонів та фіксує особливості національного характеру суспільства та закладає соціальний фундамент конкретної держави. Відповідно, національна складова в правовій системі стає домінуючою та основною, що дозволяє виділити термін національна правова система. Даний термін повною мірою характеризує особливості національної

психології та нації, які завжди мають визначальний вплив на способи практичного пізнання світу та формування світогляду, що має наслідком й визначення характеру такої правової системи.

Разом з цим, слід зупинитися окремо на розгляді правової думки дослідника П.М. Рабіновича, який має дещо інший підхід до розгляду поняття правова система [28]. Насамперед, П.М. Рабінович уникає вживання терміну «правова система» або «національна правова система», натомість вживає поняття «правова сім'я» або «юридична сім'я». Даний термін він характеризує у якості сукупності усіх державно-вольових (юридичних) явищ, які існують в межах певної держави. При цьому, він виділяє наступні елементи, які є складовими поняття «правова сім'я»:

- система об'єктивного юридичного права, що складається з норм, які виражаються в різних зовнішніх формах;
- діяльність спеціальних суб'єктів із створення, тлумачення (або роз'яснення), подальшого застосування правових норм;
- правові та нормативні акти, які є засобом та кінцевою формою фіксації результатів правотворчої діяльності наведених вище суб'єктів;
- закріплена на державному рівні та санкціонована нею правова свідомість та засоби (форми) її вираження та прояву;
- безпосередньо правові відносини, які виникають між суб'єктами об'єктивного юридичного права;
- стан законності. П.М. Рабінович виділяє даний стан в самостійний елемент правової сім'ї та тлумачить його у якості спеціального режиму узгодженості діяльності суб'єктів права нормам законодавства (як законів, так і підзаконних нормативних актів) об'єктивного юридичного права. З іншого боку, слід зазначити, що забезпечення існування та дотримання даного стану є значною проблемою навіть в ряді розвинених держав світу, тому його існування

слід сприймати як певну модель ідеальної поведінки, до якої слід прагнути. Дана обставина підтверджується також тим, що було б помилково вважати, що за умов відсутності стану законності або наявності проблем з його дотриманням держава позбавлена власної правової сім'ї.

Рабінович пояснює необхідність визначення даного поняття насамперед тим, щоб відділити від даного поняття інше системне явище, у якості якого дослідник визначає систему об'єктивного юридичного права. При цьому, визначення даних термінів у якості «юридичних» є доволі умовним та пояснюється насамперед тим, що дані діяння є результатом та безпосереднім наслідком волевиявлення держави, її органів публічної влади, а також посадових та інших уповноважених осіб. Таке дії та відповідні волевиявлення здійснюються як через фізичні дії (безпосередньо діяльність держави або відповідна поведінка), прийняття та затвердження певних рішень, фіксація результатів таких волевиявлень у відповідних письмових документах (нормативних та інших актах).

В той же час, дослідник відрізняє та радикальним чином відмежовує від складових елементів правової сім'ї ті явища та події, які руйнують, деформують та послаблюють дану правову сім'ю (наприклад, антидержавна діяльність нігілістичного характеру, акти правового нігілізму, незаконні та протиправні дії або рішення). Рабінович [28] вважає, що така діяльність немає нічого спільного із правовою сім'єю та спрямована на її руйнування. Для відображення та висвітлення усіх юридичних значущих явищ і елементів у суспільстві (як ті, які руйнують правову сім'ю та мають протиправний характер, так і тих, які навпаки спрямовані на створення та утвердження такої правової сім'ї) дослідник використовує поняття «юридичне життя суспільства». Також від правової сім'ї (в широкому розумінні) слід відрізнити загальносоціальну (або природну) правову систему, оскільки складовими даної системи є перш за все природні права, обов'язки та свободи людини та інших суб'єктів суспільних відносин, а

також норми та принципи, в яких такі права, обов'язки та свободи відображаються, закріплюються і гарантуються. Крім цього, до даних відносин входять суспільні відносини, які виникають у зв'язку з існуванням, реалізацією, захистом та охороною прав, обов'язків та свобод у суспільстві.

Разом з цим, у конкретних правових сім'ях, які виникли та сформувалися за певних історичних умов за рахунок впливу ряду соціальних факторів зовнішні форми та джерела набували фундаментального та стрижневого значення. Відповідно, в залежності від поширення та значення зовнішніх форм та джерел юридичних норм національні правові сім'ї об'єднуються у певні групи, до яких дослідник відносить:

- правова сім'я, де в якості основного джерела виступають нормативно-правові акти. Історичною назвою даної сім'ї є «європейсько-континентальна» або «романо-германська», дана сім'я сформувалася перш за все на теренах колишньої Римської імперії (за винятком британських земель). Держави, які утворилися після її розпаду, а також їхні правонаступники застосовували рецепцію норм римського права в поєднанні з власними звичаєвими правовими сім'ями. Однак найбільшою та найбільш успішною рецепцією норм римського права була проведена Наполеоном Бонапартом кодифікація, яка завершилась прийняттям Кодексу Наполеона. Даний Кодекс став основою більшості континентальних європейських кодексів та застосовується і в наш час в його оновлених редакціях. Крім цього, дана система є поширеною в державах – колишніх колоніях континентальних європейських держав (Іспанія, Португалія, Франція, Німеччина та інші);

- правова сім'я, де в якості основного джерела виступають судові прецеденти. Історичною назвою даної сім'ї є «англосаксонська» або «система загального права», дана сім'я сформувалася перш за все на теренах колишньої Британської імперії. Держави, які утворилися після її розпаду, а також їхні правонаступники застосовували судовий прецедент на основі успадкованої від

Великої Британії судової системи в поєднанні з власними звичаєвими правовими сім'ями;

– правова сім'я, де в якості основного джерела виступають релігійні догми та тексти. Історичною назвою даної сім'ї є «релігійна» або «система канонічного права», дана сім'я сформувалася перш за все на теренах колишнього Арабського халіфату. Держави, які утворилися після його розпаду, а також їхні правонаступники застосовують власні релігійні тексти та догмати (насамперед, Коран) в поєднанні з власними звичаєвими правовими сім'ями. Проте дана правова сім'я не є виключним феноменом арабського та мусульманського світу – зокрема, у минулому канонічне право відіграло важливу роль у діяльності та існуванні Священної Римської імперії, де церква володіла значними територіями. Після зменшення впливу католицької церкви канонічне католицьке право зберігається в Святому Престолі, тоді як в Греції та Кіпрі церква є активним учасником політичних та суспільних відносин;

– правова сім'я, де в якості основного джерела виступають традиційні звичаєві норми. Історичною назвою даної сім'ї є «традиційна» або «система звичаєвого права», дана сім'я сформувалася перш за все на теренах колишніх колоній, які здобули незалежність протягом ХХ століття, ряд наукових джерел вважає, що подібну правову сім'ю має також Японія. Разом з цим, складно сказати, що така система є стійкою, оскільки в переважній більшості вона перетинається із правовими сім'ями колишніх держав метрополій – з романо-германською або англосаксонською. Крім цього, враховуючи її побудову на основі місцевих звичаїв фактично є неможливою її ретельна та детальна кодифікація.

Таким чином, Рабінович [28] виділяє основні правові сім'ї, які існують на сьогоднішній день. Разом з цими «класичними» правовими сім'ями, важливим є також виділення двох правових сімей, які існують з ХХ століття та також відіграють суттєву роль:

– правова сім'я країн-членів Європейського Союзу. «Народження» даної правової сім'ї пов'язане насамперед із існуванням наднаціональної організації – Європейського Союзу, яка на даному етапі людської цивілізації фактично є найбільш успішною міжнародною організацією з економічної та політичної точки зору. В межах Європейського Союзу діють певні інституції політичного характеру, які забезпечують стабільність та життєдіяльність даного наднаціонального об'єднання, натомість дані інституції також ведуть правотворчу та правозастосовну діяльність. Це дозволяє стверджувати, що на території країн-членів Європейського Союзу, незважаючи на існування на його території континентальної правової сім'ї, існує також правова сім'я, породжена внаслідок діяльності європейських інституцій, ознаками якої є міждержавний характер, екстериторіальний характер норм права, порівняно невелике застосування судового прецеденту. Фактично дана правова сім'я є гібридною правовою сім'єю, породженою внаслідок поєднання континентальної правової сім'ї та діяльності даної наднаціональної організації;

– правова сім'я країн соціалістичного та комуністичного спрямування. Історичним підґрунтям даної правової сім'ї є існування в минулому Радянського Союзу та інших режимів комуністичного спрямування. Незважаючи на крах соціалістичної та комуністичної системи, правова сім'я зберіглася в Китайській народній республіці, а також в країнах з комуністичними режимами (наприклад, Куба, Кореїська Народно-Демократична Республіка). Особливістю даної правової сім'ї є перш за все фундаментальний характер ідеологічних норм комуністичного або соціалістичного змісту, які по суті використовуються у якості правових доктрин та впливають на тлумачення або застосування права з боку органів публічної влади. Другою особливістю є сильне зрощування даної правової сім'ї із політичним режимом в державі, внаслідок чого юридичні явища складно повністю відмежувати від політичних. Отже, така правова сім'я також є

гібридною правовою сім'єю, однак іншого типу, який більш схожий на релігійну правову сім'ю, де релігійні тексти замінені ідеологічними. Крім цього, така система не може співіснувати із демократичними політичними режимами.

Отже, якщо резюмувати усе зазначене вище, слід визначити більш коректний термін для визначення та подальшого оперування – «правова система» чи «правова сім'я». На думку автора, більш доцільним є використання терміну «правова сім'я», оскільки:

– правова сім'я є більш широким поняттям, аніж правова система, окрім цього, враховує джерела права, які не належать до даних систем. Зокрема, правова система континентального права базується на нормативно-правових актах, система англосаксонського права – на судових прецедентах. Ці фундаментальні для кожної правової системи джерела мають класичний доктринальний характер. В той же час, в кожній із систем права існують правові звичаї, які, хоча й не відіграють тієї ролі, яку відігравали ще 200-300 років тому, однак є важливими інструментами регулювання суспільних відносин у певних сферах суспільного життя (особливо в галузях міжнародного права, міжнародного приватного права, міжнародного гуманітарного права). Однак правовий звичай не є кодифікованим джерелом права (хоча історії відомі спроби кодифікації правових звичаїв, наприклад, видання королівською владою у середньовічній Франції «збірок кутюмів» – місцевих правових звичаїв) та фактично виступає у якості «позасистемного» елемента, оскільки виникнення правового звичаю в більшості випадків не пов'язане із діяльністю органів публічної влади. У свою чергу, правова сім'я враховує не лише елементи, які виникли внаслідок діяльності органів державної влади, а й ті елементи, які виникли незалежно від неї, включаючи правові звичаї та доктрини. Більше того, можна погодитися із переліком складових елементів правової сім'ї, який наводить Рабінович, що включає в себе й стан законності – специфічне правове

явище, яке є фактично результатом життєдіяльності даної правової сім'ї, яка існує в певній державі;

– правова система є більш вузьким поняттям в частині визначення питання виникнення нових правових систем. Зокрема, в науковій літературі часто зустрічається поняття «змішана правова система», яке, на думку автора, не дає повною мірою розкрити зміст даного терміну. Наприклад, континентальна правова система фактично є «базовою» по відношенню до європейської правової системи, натомість наразі стосовно останньої часто використовують поняття «змішаної правової системи». Другим прикладом є Україна, яка, хоча історично належить до континентальної правової системи, все ж таки має власну, відмінну від «базової» правову систему. Використання поняття «правова сім'я» дозволяє умовно поділити правові сім'ї на:

– «материнські правові сім'ї». Це правові сім'ї, які Рабінович виділяє у якості класичних, а саме континентальна, англосаксонська, релігійна, традиційна правові сім'ї;

– «дочірні правові сім'ї». Це правові сім'ї, які склалися внаслідок поєднання або обміну елементів «материнських правових сімей». До них належать усі національні правові сім'ї (включаючи українську), а також наднаціональні правові сім'ї, в тому числі європейську та соціалістичну. Особливістю даних правових сімей є можливість по її «спорідненню» внаслідок існування багатьох спільних елементів – так, американська правова сім'я є спорідненою з британською правовою сім'єю, скандинавська правова сім'я – з німецькою тощо.

– Важливим є те, що джерелом права в правових системах зазвичай визнаються акти діяльності органів публічної влади. Зокрема, як видно з проаналізованої вище наукової літератури та джерел, у науковій літературі правова система здебільшого розглядається у якості певного монолітного явища, існування якого зумовлене державними обставинами, тоді як правова

сім'я є прямим результатом діяльності не лише органів публічної влади, а і суспільства. Наприклад, існування континентальної правової системи зумовлене існуванням Римської імперії, однак після її зникнення вона неодноразово змінювалася та адаптувалася до умов того історичного етапу, на якому вона існувала. Це і є наслідком перш за все саме суспільних змін протягом конкретної історичної епохи, а не діяльності держави, більше того, внаслідок падіння Римської імперії вона не зникла, а скоріше була видозмінена відповідно до умов нового часу. Окрім цього, використання терміну «правова сім'я» замість «правова система» також дозволяє уникнути суперечливих моментів, коли в певній державі «систематизація» права і законодавства за певних умов не проводиться – так, найбільш масштабна та повна кодифікація римського права була проведена лише за правління візантійського імператора Юстиніана I у 529 році, через 57 років після падіння Римської імперії, «правової системи римського права» в сучасному тлумаченні даного виразу в Римській імперії фактично не існувало.

Отже, «правова сім'я» є більш зручним та повним терміном, який можливо використовувати протягом проведення даного дослідження. В межах кожної національної правової системи можливо виявити:

- спільні риси, які притаманні усім правовим сім'ям (наприклад, існування права забезпечується інститутами державного примусу);
- риси, характерні лише для певних споріднених сімей (наприклад, застосування нормативно-правового акту у якості джерела права характерно для багатьох держав континентальної Європи);
- специфічні риси, які властиві та існують в межах лише однієї національної сім'ї (наприклад, кастова система в Індії).

При цьому, кожна правова сім'я є унікальним явищем, яка має не лише специфічні риси, а й специфічні механізми зв'язку між такими рисами. Відповідно, з урахуванням визначення, наведеного Рабіновичем, правова сім'я –

це правова модель, конструкція та побудова теоретичного характеру, яка є сукупністю відповідних державно-вольових та інших юридичних елементів, які існують в межах певної держави на певному етапі існування суспільства.

Саме в адміністративному судочинстві України найбільш виразно проявляється взаємодія романо-германської та англосаксонської правових традицій. З одного боку, основним джерелом права продовжує залишатися нормативно-правовий акт, що відповідає континентальній правовій моделі. З іншого боку, дедалі більшого значення набувають правові позиції Верховного Суду та практика Європейського суду з прав людини, які впливають на формування сталої адміністративно-судової практики.

Важливим чинником розвитку сучасної адміністративно-судової практики України є практика Європейського суду з прав людини. Рішення ЄСПЛ активно використовуються адміністративними судами під час вирішення спорів щодо діяльності суб'єктів владних повноважень, сприяючи впровадженню таких стандартів, як правова визначеність, пропорційність, належне урядування, справедливий суд та ефективний засіб юридичного захисту. У результаті практика ЄСПЛ виступає одним із ключових механізмів зближення української правової системи з європейським правовим простором [41, с. 112–118; 44, с. 203–210].

Актуальність дослідження адміністративно-судової практики додатково посилюється в умовах європейської інтеграції України та дії правового режиму воєнного стану. У зазначених умовах адміністративні суди розглядають значну кількість нових категорій публічно-правових спорів, пов'язаних із реалізацією владних повноважень, обмеженням окремих прав і свобод, проходженням військової служби, соціальним забезпеченням та іншими питаннями публічного характеру. Це обумовлює необхідність забезпечення єдності адміністративно-судової практики та подальшого дослідження впливу англосаксонської та романо-германської правових традицій на її формування.

1.3. Методологічні основи дослідження адміністративно-судової практики України в умовах взаємодії правових сімей

Тепер слід детально розібрати методологічну основу дисертаційного дослідження, оскільки вона є важливою для подальшого застосування ефективних методів пізнання, які зможуть забезпечити повне та всебічне висвітлення опрацьованого матеріалу.

Методологічна основа даного дисертаційного дослідження складається з загальнонаукових та спеціальних юридичних методів і засобів пізнання. Зокрема, зроблений автором вибір методів, підходів та засобів пізнання зумовлений перш за все предметом дисертаційного дослідження - можливості та засоби усунення негативного впливу романо-германської та англосаксонської правових сімей в судовій практиці України. Тому, першочерговими в даному дисертаційному дослідженні є положення діалектичного підходу, відповідно до якого існуючу систему судової практики та правову систему загалом слід розглядати не у якості певного монолітного об'єкту, а у якості явища, яке постійно розвивається та має адаптуватися до існуючих умов.

Щодо діалектичної методології слід зазначити, що дана методологія побудована на основних і загальновідомих філософських принципах і підходах:

- Принцип всебічності. Реалізація, а точніше застосування даного принципу передбачає відображення загального зв'язку всіх явищ, які наразі існують в суспільстві, причому відображенню підлягають явища як конструктивного, так і деструктивного характеру;
- Принцип конкретності. Застосування даного принципу передбачає відображення або, точніше, висвітлення існуючих явищ за допомогою

характеристики усіх сторін правовідносин, а також існуючих між ними зв'язків в їхніх реаліях;

– Принцип єдності та боротьби суперечностей. Застосування даного принципу передбачає розкриття процесу поступального розвитку явищ, а також відображення такого розвитку у якості постійної боротьби протиріч, яка є запорукою існування конфлікту, а отже, і потенціалу для розвитку. Поряд із цим, неможливим є як припинення даної боротьби, так і «перемога» однієї складової, яка, незважаючи на постійну боротьбу, існує у нерозривній єдності із іншою складовою (типовим прикладом такої боротьби є Уроборос, який є символом нескінченності, постійної зміни життя та смерті, а також китайський символ Ін-Ян). Даний принцип також іноді тлумачиться у якості основного принципу діалектики;

– Принцип історизму. Застосування даного принципу передбачає відображення процесів самостійного розвитку явищ у якості безперервного стану минулого, дійсного та майбутнього. Принцип є частково подібним до попередньо зазначеного принципу, однак він акцентує свою увагу не на нескінченному процесі боротьби протиріч, а на нескінченному процесі розвитку. Варто зауважити, що даний процес розвитку відбувається навіть у ті періоди, коли вплив деструктивних явищ є очевидним (зокрема, протягом війн та стихійних явищ), а вивчення історичних явищ зумовлює необхідність детального вивчення як епох або періодів розвитку суспільства, так і його занепаду;

– Принцип об'єктивності. Застосування даного принципу передбачає необхідність визнання об'єктивної дійсності в її загальнодоступних формах та реальних закономірностях. Цей принцип є своєрідною гарантією повного та неупередженого дослідження, оскільки дозволяє розглядати явище не з суб'єктивної точки зору (яка може бути спотворена або викривлена внаслідок поглядів дослідника), а і з об'єктивної точки зору.

Науковці та дослідники зазначають, що дані принципи мають існувати та застосовуватись одночасно, оскільки вони є тісно взаємопов'язаними один з одним. Причому неправильне застосування будь-якого з даних принципів може поставити під сумнів усе проведення дослідження, оскільки може призвести до поширення суб'єктивних підходів у пізнанні та подальшого викривлення або спотворення наукових результатів [55, с. 42–47; 57, с. 73–81].

Застосування вищезазначених принципів діалектики зумовлене також тим, що всезагальні зв'язку переважно відображаються за допомогою законів діалектики. Зокрема, вже зазначений закон єдності та боротьби протиріч відображає сам процес розвитку, оскільки, як вже було зазначено, саме суперечності та конфлікти є джерелом розвитку, а саме їхнє існування є природним, невідворотним та навіть корисним явищем. У свою чергу, циклічний або поступальний процес розвитку реального світу знаходить своє відображення у вигляді закону заперечення заперечень, який є важливим для визначення напрямів розвитку [56, с. 58–64; 57, с. 114–119].

Тепер слід перейти до основних ідей, які в цілому співвідносяться із принципами діалектичної методології. До таких основних ідей та підходів, як правило, належать наступні:

- теорія права базується на принципі ієрархічності форми та змісту, перш за все, системи самого права, яке виступає у якості цілісної та ієрархічної структури, що також стосується і системи законодавства в державі [54, с. 91–97; 59, с. 105–112]. Навпаки, руйнація або суттєве порушення цілісності такої системи може призводити до порушення й суспільних відносин, заснованих на таких нормах права, що особливо чітко проявляються протягом революційних подій та після їхнього завершення;

- право має невизначений та відкритий характер змін. Даний погляд стосується принципу історизму, оскільки навіть найбільш досконале вивчення минулих та теперішніх явищ супроводжується похибкою та не може

гарантувати стовідсотково достовірний результат. Здебільшого навіть таке досконале вивчення є лише моделлю, яка не обов'язково може здійснитися в майбутньому в залежності від збігу обставин [58, с. 124–130; 60, с. 74–8];

– схильність до раціоналізації справедливості та рівності веде до поширення на них суб'єктивних думок, які паралельно зі зростанням їхнього впливу ведуть до зниження ідей справедливості та рівності тощо [56, с. 141–148; 58, с. 217–223].

За допомогою діалектичної методології вдалося виявити основні зміни, які відбуваються у системі сучасних джерел права в Україні, зокрема визначити вплив на українську національну правову систему інших правових систем. Також застосування діалектичної методології сприяло вивченню форм трансформації системи джерел права в Україні, встановленню способів забезпечення збалансованості нормативно-правових приписів в межах самої системи права або в межах її структурних частин і елементів. Крім цього, застосування типологічного підходу дозволяє за низкою подібних та споріднених ознак ідентифікувати джерела права України як джерела, які найбільш подібні до континентального типу правових систем. Разом з цим, відзначалася присутність сторонніх, невластивих для континентальної системи елементів, таких як правових прецедент. Даний аналіз є важливим для виявлення та дослідження умов формування якісної та ефективної національної системи джерел права та, відповідно, правової системи в цілому [67, с. 101–108; 68, с. 94–102; 70, с. 132–139].

Разом з цим, діалектичний підхід, який заснований на вченні про взаємозв'язок, змінюваність та розвиток явищ, дозволяє виявляти закономірності системи джерел права у якості явища, що безперервно змінюється та функціонує. Зокрема, за допомогою даного підходу вдалося виявити вплив англосаксонської правової сім'ї на українську правову сім'ю,

виявити подібні явища та приблизно спрогнозувати ефекти від таких явищ [67, с. 142–149; 69, с. 188–196].

В той же час, використання та застосування формально-логічних прийомів пізнання дозволяє сформулювати цілісне уявлення про визначення наступних понять: «механізм взаємодії нормативно-правових приписів» (у якості системи законодавства), «еволюція системи джерел права України» (шляхом збільшення питомої ваги судового прецеденту), «правова трансформація», «правова сім'я», «реформування системи законодавства в Україні», «структура системи джерел права в Україні» [53, с. 24–29; 54, с. 46–52].

Слід також зазначити, що визначення понять є важливим елементом проведення наукового дослідження, оскільки дозволяє найбільш повно висвітлити зміст досліджуваного явища, предмета, події, відобразити його природу та суть. Разом з цим, наукова література та підручники, включаючи підручники з логіки, не мають чіткого та єдиного підходу до тлумачення дефініції «поняття».

Зокрема, під поняттям найчастіше розуміють форму думки, яка є результатом узагальнення певних предметів та їхнього уявного виділення за певними ознаками [53, с. 31–36]. Решта дослідників тлумачать поняття у якості форми мислення, які відображають явища або предмети об'єктивного світу в їхніх специфічних та суттєвих ознаках, а також відношення і зв'язки між предметами та явищами [54, с. 58–62].

У свою чергу, автор вважає, що у якості поняття слід розуміти форму мислення, яка є результатом узагальнення та подальшого виділення предметів даного класу за певними ознаками. Однак, безсумнівно, в дисертаційному дослідженні особлива увага приділялася саме дослідженню зв'язків та ознак між поняттями.

Також окремо слід приділити увагу й висловленій в науковій літературі науковій позиції авторів щодо доцільності зведення системних понять до трьох узагальнених груп [71, р. 41–48; 73, с. 66–74]:

– до першої групи відносяться поняття, які пов'язані та описують внутрішню будову системних об'єктів. До даної групи понять входять поняття «організація», «структура», «цілісність», «середовище», «елемент», «відношення», «зв'язок» та ряд інших понять;

– до другої групи відносяться поняття, які пов'язані та описують функціонування системних об'єктів та включають в себе поняття «самоорганізація», «управління», «зворотній зв'язок», «регулювання», «рівновага», «стійкість», «функція»;

– до третьої групи відносяться поняття, які пов'язані та описують процеси розвитку системних об'єктів.

Усі ці групи понять використовувалися при здійсненні даного дисертаційного дослідження.

Тепер слід перейти до загальнонаукових методів, які використовувалися при проведенні дисертаційного дослідження. Зокрема, серед таких загальнонаукових методів використовувався метод системного аналізу та інші подібні соціологічні методи.

Застосування даних методів дало змогу досягти певних результатів – так, засоби та прийоми системного аналізу дозволили розглядати систему джерел в англосаксонській та континентальній правових системах у якості цілісного та складного нормативно-правового комплексу.

Основним поняттям – засобом пізнання, який також був розглянутий в дисертаційному дослідженні, була «система». Наразі існують різноманітні підходи до розуміння змісту даного поняття, однак вона відображає перш за все наступні значення:

- взаємовпорядкована множина елементів, які утворюють певну цілісність та є взаємопов'язаними між собою;
- порядок, який обумовлений чітким розташуванням частин, зв'язків між ними тощо;
- устрій, форма чи організація будь-чого, що існує в конкретно взятому суспільстві;
- сукупність близьких за завданнями одиниць, які є організаційно об'єднаними в єдине ціле [71, р. 55–63; 72, с. 38–44].

Крім цього, чільне місце серед засобів пізнання займають також і поняття «структури». В науковій літературі під поняттям «структура» переважно розуміється стійка єдність елементів, їхніх відношень та цілісність в системи в цілому, включаючи здатність протистояти зовнішнім викликам та адаптуватися до сучасних умов [73, с. 78–83; 71, р. 66–72].

При проведенні наукового дослідження використовувався функційний та структурний прийоми системного аналізу, а серед засобів пізнання основна увага приділялася системі, структурі, елементам та зв'язку між ними. Дане відношення при здійсненні подальшого аналізу системи розглядається у якості структурного. У свою чергу, проведення структурного аналізу передбачає по суті використання методу дедукції [59, с. 156–162; 60, с. 192–197].

Також слід зазначити, що у якості елемента розуміється мінімальна та неподільна одиниця, яка у взаємодії з іншими утворює систему у якості єдиного цілого та ієрархічного утворення, тоді як у якості «зв'язку» між цими елементами розглядаються способи взаємодії між такими елементами, а також огляд взаємозалежності даних елементів. Слід також зважати на те, що система джерел права англосаксонської правової системи та континентальної правової системи має один єдиний первинний елемент – нормативно-правовий припис, який, в той же час, відрізняється за зовнішнім оформленням та подальшим застосуванням – так, в романо-германській правовій системі нормативно-

правові приписи чітко структуровані, а їхня сукупність утворює нормативно-правові інститути (або інша назва в літературі – інститути права), галузі права та інші правові утворення системного характеру, тоді як в англосаксонській системі права така структурована система відсутня.

Загалом застосування структурного методу дозволило охарактеризувати внутрішню будову системи, розглянути розміщення елементів інших структурних елементів, а також виявити зв'язки між ними. У свою чергу, завдяки застосуванню функційного методу вдалося розглянути зв'язки між такими структурними елементами, а також допоміжні джерела права, які часто виступають в ролі основних способів забезпечення збалансованості системи джерел права в цілому, забезпечуючи її гнучкість та багатоманітність.

Тепер варто перейти до соціологічних методів, які також є важливими для проведення дослідження – так, до основних соціологічних методів наукова література відносить методи опитування, експерименту, аналізу документів, порівняння, інтерпретації, спостереження [60, с. 244–251; 55, с. 128–134].

Найбільш повно автором дисертаційного дослідження було використано метод аналізу документів, оскільки найбільш важливі відомості щодо процесів, які відбуваються в суспільстві, включаючи ті, які пов'язані з правовими відносинами, дослідник може отримати з джерел, що мають документальне оформлення: ділових документів, матеріалів з телебачення, аудіозаписів з радіо, матеріалів друкованої преси, також останнім часом особливого поширення набули матеріали та електронні ресурси з мережі Інтернет [55, с. 135–141; 60, с. 252–258]]. Зокрема, даний метод дозволяє отримати достовірні дані щодо змісту нормативно-правових приписів в системі джерел права як української національної правової системи, так і романо-германської правової системи, які можуть бути виявлені з текстів нормативно-правових документів (іноді використовуються навіть ті, які втратили свою чинність), законопроектів (іноді розглядаються навіть пояснювальні записки до законопроектів), певних

підзаконних актів та методичних рекомендацій. Окрім цього, аналіз джерел права інших правових систем також здійснювалася з урахуванням такого соціологічного методу пізнання як аналіз документів.

У якості спеціальних юридичних методів при здійсненні наукового дослідження застосовувалися герменевтико-правовий, порівняльно-правовий, а також метод загальної теорії права. Зокрема, у якості юридичної герменевтики як правило виступає система знань про способи та принципи інтерпретації права з метою встановлення «духу права» - тобто дійсного змісту норми права. Науковець Тимченко Л. зазначає, що герменевтика у якості методу тлумачення письмових джерел може бути застосована у історичних чи соціальних дослідженнях або на стадії тлумачення норм права [63, с. 31–38; 64, р. 269–278].

Герменевтико-правові прийоми також застосовуються при дослідженні текстів вітчизняних джерел права – так, при проведенні тлумачення чинних джерел права було виявлено ряд змін, які є характерними для нормативних приписів існуючої в Україні системи джерел права. При цьому, для тлумачення ряду слів використовувалися й лексичні та тлумачні словники, за допомогою яких зокрема було визначено поняття «механізм», «структура», «система» [64, р. 280–289; 66, р. 43–49]. Однак найбільш застосовувалися визначення понять, які були закріплені в чинному законодавстві України, а також визначення ряду понять, які наводилися у судових рішеннях. Дані відомості значно полегшили проведення наукового дослідження в частині аналізу судової практики та впливу на неї систем права [67, с. 55–63; 70, с. 92–99]. Тут історико-правовий метод використано для дослідження процесів формування та розвитку судової та адміністративно-судової практики, становлення романо-германської та англосаксонської правових сімей, а також розвитку адміністративної юстиції як одного з механізмів захисту прав особи у публічно-правових відносинах [63, с. 74–81; 65, р. 112–118].

Поряд із герменевтико-правовими прийомами застосовувалися також і прийоми порівняльно-правового методу для дослідження особливостей впливу романо-германської та англосаксонської правових сімей на формування адміністративно-судової практики України, визначення співвідношення нормативно-правового акта та судової практики як засобів правового регулювання [70, с. 48–56; 54, с. 212–219]. Даний порівняльно-правовий метод значно сприяв визначенню подібних або відмінних ознак у системі джерел права України, а також системах джерел інших держав як континентальної Європи, так і англосаксонського права – зокрема, протягом наукового дослідження було здійснено огляд систем джерел Федеративної Республіки Німеччина, Королівства Іспанія, Французької Республіки, Чеської Республіки, Республіки Молдова, Республіки Польща [67, с. 41–52; 68, с. 70–83]. При цьому були встановлені численні спільні риси у даних систем джерел континентального права, зокрема наявність нормативно-договірних підсистем та нормативних актів для регулювання суспільних відносин. Подібною рисою також є наявність у даних системах конституцій, кодексів, значної кількості актів законодавства.

В той же час, порівняльно-правові засоби та прийоми дозволили встановити й наявність певних відмінностей у вітчизняних та зарубіжних системах джерел права, особливо це стосується відмінностей між континентальними та англосаксонськими системами права – так, встановлена наявність незначної кількості підзаконних нормативно-правових актів, незначної кількості кодексів у зарубіжних європейських правових системах, а також фактично їхня майже повна відсутність у англосаксонських правових системах, за винятком американської [68, с. 84–93; 69, с. 124–137].

Ці та інші результати пізнання одержані внаслідок застосування прийомів, які складають сутність описаного вище методу, а саме:

- збору та вивченню фактів об'єктивної дійсності;

- аналізу зібраних фактів;
- абстрагуванню від джерел інформації, які не є необхідними при проведенні дисертаційного дослідження та не належать до предмету дослідження;
- порівнянню отриманих результатів;
- оцінюванню отриманих результатів на предмет їхньої належності до предмету дослідження;
- узагальненню наукових результатів для подальшого визначення з їхнього складу наукової новизни та висновків.

У свою чергу, безпосередньо порівняльно-правовий метод часто застосовується для розв'язання пізнавальних завдань, які входять до предмету такого дослідження [67, с. 142–149; 69, с. 188–196; 70, с. 201–208].

Поряд із цим, не можна також не згадати про важливість методу загальної теорії права, який таких використовувався в процесі проведення даного наукового дослідження [52, с. 102–110; 54, с. 121–128]. Даний метод утворюється з урахуванням наступних методів пізнання – методи індукції, дедукції, формалізації, які виявляють основні закономірності системи джерел права, що впливають у тому числі на судову практику, а також допоміжні та другорядні ознаки.

Як наслідок, завдяки застосуванню цього методу були проаналізовані сучасна система джерел права України, реформування та трансформації національної судової практики (включаючи вплив Європейського Суду з прав людини), реформування правової системи в цілому та їхньої трансформації.

За допомогою формально-юридичного методу було проаналізовано положення Конституції України, Кодексу адміністративного судочинства України, законодавства, що регулює діяльність судової влади, а також правові позиції Верховного Суду, Касаційного адміністративного суду у складі

Верховного Суду та практику Європейського суду з прав людини [53, с. 52–58; 59, с. 131–138].

Доволі суттєве місце серед загальнотеоретичної методології, що використовувалася в дослідженні, займає поняттєвий апарат, який складається з: правової системи та правової сім'ї, судової практики, нормативно-правового інституту, нормативно-правової галузі, системи джерел права та їхнього зовнішнього вираження тощо [59, с. 152–158; 60, с. 188–194]. Ряд з цих понять були використані в процесі наукового дослідження, була здійснена спроба надати нову правову оцінку даним поняттям. При цьому адміністративно-судова практика розглядалася як складовий елемент правової системи України, що перебуває у взаємозв'язку з джерелами права, правовою доктриною, правосвідомістю та правозастосовною діяльністю [54, с. 172–179; 59, с. 164–169].

Структурно-функціональний метод використовувався для визначення місця судової практики в системі права, а також для встановлення ролі адміністративно-судової практики у забезпеченні принципів верховенства права, правової визначеності та ефективного судового захисту у публічно-правових спорах [71, р. 55–63; 73, с. 78–83].

І, насамкінець, в процесі генерації наукової новизни в даному дисертаційному дослідженні застосовувалися методи аналізу, моделювання (проектування) та прогнозування [71, р. 90–97; 73, с. 101–108]:

- Аналіз включав в себе обробку та опрацювання відповідної наукової літератури, нормативних актів, включаючи відповідну судову практику, виділення суті опрацьованого матеріалу для подальшого застосування під час наукового дослідження та генерації наукової новизни.

- Моделювання (проектування) полягає у формуванні кількох абстрактних моделей вирішення ситуації, з кількості яких необхідно обрати найбільш доцільний варіант вирішення проблемного питання. Метод правового

моделювання також застосовувався під час формування пропозицій щодо вдосконалення механізмів забезпечення єдності адміністративно-судової практики та визначення оптимального співвідношення нормативно-правового регулювання і судової практики в діяльності Верховного Суду [72, с. 112–118; 73, с. 134–140].

- Прогнозування передбачає аналіз перспективних шляхів вирішення проблеми та формування позитивних висновків від обраного шляху.

Відповідно, наведена вище система наукових методів дозволила виявити та детально розглянути вплив на національну судову практику інших правових сімей. Також наведений методологічний інструментарій дозволив вирішити поставлені завдання та досягнути мети дисертаційного дослідження [74].

Використання наведених методів дало змогу комплексно дослідити особливості взаємодії романо-германської та англосаксонської правових сімей у процесі формування сучасної адміністративно-судової практики України, оцінити вплив практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини на розвиток адміністративної юстиції [75], а також врахувати сучасні виклики, пов'язані з процесами європейської інтеграції України та функціонуванням правової системи в умовах воєнного стану.

Висновки до розділу 1

У результаті проведеного дослідження теоретико-методологічних засад співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України сформульовано такі висновки.

1. Встановлено, що проблема співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей залишається недостатньо дослідженою в українській правовій науці. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених правовим системам, правовим сім'ям, джерелам права та судовій практиці, більшість досліджень зосереджена на загальнотеоретичних аспектах

функціонування правової системи або окремих питаннях судової діяльності. Натомість комплексний аналіз впливу англосаксонських і романо-германських елементів саме на адміністративно-судову практику України фактично відсутній.

2. З'ясовано, що сучасний розвиток правової системи України відбувається під впливом процесів європейської інтеграції, реформування судової влади, практики Європейського суду з прав людини та діяльності Верховного Суду. Унаслідок цього традиційна континентальна модель права поступово доповнюється окремими інструментами, характерними для англосаксонської правової сім'ї, насамперед через зростання значення судової практики та правових позицій вищих судових інстанцій.

3. Обґрунтовано доцільність використання поряд із категорією «судова практика» поняття «адміністративно-судова практика», під якою запропоновано розуміти сукупність результатів діяльності адміністративних судів щодо вирішення публічно-правових спорів, а також сформованих у відповідних судових рішеннях правових позицій, підходів до тлумачення норм права та стандартів правозастосування. Саме адміністративно-судова практика найбільш повно відображає сучасні процеси взаємодії різних правових традицій у національній правовій системі.

4. Встановлено, що правова система є складним багаторівневим утворенням, до структури якого входять нормативні, інституційні, функціональні та ідеологічні елементи. Одним із проявів функціонування правової системи виступає адміністративно-судова практика, через яку реалізуються принципи верховенства права, законності, правової визначеності та ефективного судового захисту у сфері публічно-правових відносин.

5. Визначено, що сучасна українська правова система зберігає фундаментальні ознаки романо-германської правової сім'ї, насамперед пріоритет нормативно-правового акта як основного джерела права. Водночас

розвиток практики Верховного Суду, Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини свідчить про поступове посилення ролі судової практики як чинника формування єдності правозастосування та забезпечення правової визначеності.

6. Доведено, що адміністративне судочинство є сферою, у межах якої найбільш інтенсивно відбувається взаємодія романо-германських та англосаксонських правових підходів. Це пояснюється необхідністю вирішення складних публічно-правових спорів, забезпечення балансу між публічними та приватними інтересами, а також активним застосуванням практики ЄСПЛ та правових позицій Верховного Суду.

7. Встановлено, що особливе значення для формування сучасної адміністративно-судової практики має діяльність Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, правові позиції якого забезпечують однакове застосування норм права судами різних інстанцій, сприяють реалізації принципу правової визначеності та формують єдині стандарти вирішення публічно-правових спорів.

8. Обґрунтовано, що дослідження співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей потребує комплексного методологічного підходу, який поєднує історико-правовий, порівняльно-правовий, системний, формально-юридичний, структурно-функціональний та інші методи наукового пізнання. Застосування зазначених методів дозволяє дослідити закономірності розвитку адміністративно-судової практики України та визначити особливості впливу різних правових традицій на її формування.

9. Встановлено, що в умовах європейської інтеграції України та функціонування правової системи під час воєнного стану роль адміністративно-судової практики суттєво зростає. Це обумовлено необхідністю забезпечення ефективного судового контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень,

захисту прав людини та впровадження європейських стандартів правосуддя в національну правову систему.

Таким чином, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що сучасна адміністративно-судова практика України формується під одночасним впливом романо-германської та англосаксонської правових традицій. Зазначена обставина обумовлює необхідність подальшого дослідження механізмів їх взаємодії, що становить основу наступних розділів дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2. Теоретичні засади співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України

2.1. Історичні особливості формування судової практики англосаксонської та романо-германської правових сімей та їх вплив на адміністративну юстицію

Відтак, окресливши основні терміни та поняття, а також визначивши методологію дисертаційного дослідження, можна перейти до аналізу поняття «судова практика» в романо-германській та англосаксонській правових сім'ях. Однак перш ніж розглядати особливості сучасної наукової думки, слід розглянути й особливості існування судової практики в кожній правовій сім'ї, які склалися історично. У свою чергу, вивчення історичних особливостей судової практики в даних правових сім'ях дозволить встановити їхні спільні та відмінні риси, краще зрозуміти шляхи впливу даних правових сімей на судову практику в Україні. Водночас для цілей даного дослідження особливий інтерес становить не лише судова практика загалом, а насамперед адміністративно-судова практика України як сфера, у межах якої найбільш інтенсивно відбувається взаємодія романо-германської та англосаксонської правових традицій. Саме адміністративне судочинство забезпечує вирішення публічно-правових спорів, контроль за діяльністю суб'єктів владних повноважень та реалізацію принципу верховенства права, що обумовлює необхідність дослідження історичних передумов формування відповідних підходів до правозастосування.

Одразу ж слід зробити два важливих застереження, які необхідно враховувати протягом проведення дисертаційного дослідження:

– В межах проведеного дисертаційного дослідження та порівняння судової практики основна увага буде приділена судовій практиці, яка

формується судами загальної юрисдикції, насамперед судами адміністративної юрисдикції, оскільки саме адміністративно-судова практика є предметом даного дослідження та найбільш повно відображає сучасні тенденції взаємодії романо-германської та англосаксонської правових сімей.. Дане застереження зумовлене суперечливим статусом прецедентів судів конституційної юрисдикції, які перебувають фактично на проміжному становищі між законодавчим актом та судовим прецедентом. Поряд із цим, ігнорування факту існування таких судових прецедентів повністю не є можливим, тому судова практика, яка формується судами конституційної юрисдикції, буде розглядатися лише в окремих випадках та лише при необхідності посилання на неї;

– В межах проведеного дисертаційного дослідження та порівняння судової практики основна увага буде приділена судовій практиці, яка формується судами романо-германської та англосаксонської правових сімей, оскільки саме ці «материнські» правові сім'ї мають найбільший вплив на Україну. Враховуючи те, що традиційна та релігійна правові сім'ї виходячи з історичних умов не набули широкого поширення на території України, найбільший вплив на українську правову сім'ю здійснюється саме англосаксонською та романо-германською правовими сім'ями.

Почнемо з історичних особливостей судової практики в романо-германській правовій сім'ї (також має назву континентальна правова сім'я), яка є материнською по відношенню до правових сімей, які виникли на території континентальної Європи [84, р. 68–75; 82, р. 10–16], на основі римських, місцевих та канонічних традицій. Важливим джерелом та фактично основою для виникнення даної правової сім'ї було римське право, яке дійшло до нас у дуже видозміненому вигляді [78, р. 21–34; 77, р. 85–97]. Як наслідок, судова практика, яка формувалася в державах даної правової сім'ї, прямо залежить від римського права, а точніше – від нормативно-правових актів, які видані за результатами процесів рецепції римського права.

Перш за все слід визначити поняття самої романо-германської правової сім'ї. Якщо звернутись до наведеного у науковій літературі визначення даної правової сім'ї, то романо-германською правовою сім'єю є група національних правових сімей, які виникли на основі давньоримської правової традиції, об'єднані подібною структурою, джерелами та принципами права, а також спільним понятійно-юридичним апаратом [78, р. 21–34; 77, р. 85–97]. Однак, термін «романо-германська» є не зовсім точним, оскільки поширеність цієї сім'ї не обмежується романськими та німецькими країнами, натомість інший термін «континентальна» не є точним з географічної точки зору, оскільки не враховує існування та рецепцію такої правової системи й за межами континентальної Європи. Натомість найбільш точно терміни «романо-германська» та «континентальна» характеризують місце виникнення та подальшого розвитку даної правової сім'ї – континентальна Європа, а точніше – територія колишньої Римської імперії. Англomовна юридична література часто застосовує термін «Цивільне право» у якості данини пам'яті римського приватного права, яке стало основою для формування даної правової сім'ї, однак в континентальній Європі такий термін не знайшов широкого поширення через його очевидну обмеженість виключно галузями приватного права [76, р. 34–42; 80, р. 71–79].

Загалом правові сім'ї, які є дочірніми по відношенню до романо-германської правової сім'ї, хоча і характеризуються різноманітністю, однак все ж мають ряд істотних ознак, спільних для усіх даних правових сімей. До них належать:

- Домінуючий характер нормативно-правового акту як основного джерела права. Дана ознака є основною та такою, що радикальним чином відрізняє дану правову сім'ю від інших правових сімей, де нормативно-правовий акт не має такого вирішального значення – зокрема, від англосаксонської (де основну роль відіграє судовий прецедент) та мусульманської (де основну роль відіграють релігійні тексти). Поряд із цим,

визнається існування й інших другорядних джерел права, включно із судовою практикою, погляди на які в науковому середовищі останнім часом змінюються;

– Наявність поділу на дві великі підсистеми права – публічне право та приватне право. На відміну від англосаксонської правової сім'ї, де існує поділ на загальне право та право справедливості, поділ правової сім'ї на приватне та публічне право є однією з визначальних ознак, яка була започаткована ще за часів стародавнього Риму та є основною рисою, яка була збережена в даній правовій сім'ї ще з давніх часів майже в незмінному вигляді, переживши кілька рецепцій права. Як наслідок, судова практика також поділяється на практику в галузі публічного права, та на практику в галузі приватного права;

– Наявність високого рівня кодифікації права. Враховуючи визначальну для романо-германської правової сім'ї роль нормативно-правового акту, важливим та по суті обов'язковим для даної правової сім'ї є процес кодифікації законодавства [77, р. 211–225; 79, р. 101–109]. Наразі майже усі галузі права в державах, які належать до романо-германської правової сім'ї, є кодифікованими, тоді як в інших правових сім'ях кодифікація законодавства не є такою поширеною та носить переважно епізодичний характер. Більше того, власне кодифікація в даних правових сім'ях як спосіб впорядкування законодавства застосовується доволі рідко – наприклад, в країнах англійського права основним засобом впорядкування законодавства є інкорпорація. Щодо судової практики, то зазвичай вона не кодифікується, а також інкорпорується у вигляді збірок або оглядів;

– Доволі абстрактний характер норм права в романо-германській правовій сім'ї. Зокрема, якщо англосаксонська правова сім'я за допомогою використання правового прецеденту намагається адаптувати власні норми до застосування в конкретних ситуаціях, то континентальна правова сім'я такого конкретного характеру не має, видаючи скоріше норми загальної поведінки або доктринальні тексти, виражені в ухвалених нормативно-правових актах. Для

конкретного та цілеспрямованого впливу на особу або групу осіб романо-германська правова сім'я використовує інститут індивідуального акту (також відомого як акт індивідуальної дії), який має значно меншу поширеність за акти нормативної дії. У свою чергу, судова практика якраз і використовується в правовій сім'ї з метою усунення прогалин у праві, детального тлумачення норм права для забезпечення їхнього однакового застосування [76, р. 43–48; 81, р. 156–162].

Вищенаведені риси є істотними для будь-якої правової сім'ї, яка є дочірньою по відношенню до романо-германської правової сім'ї. Загалом існують декілька підгруп романо-германської правової сім'ї:

– група романського типу (іноді відома за назвою французська група). До даної групи належать правові сім'ї в Франції, Іспанії, Бенілюксі, Португалії та інших державах, де материнською правовою сім'єю є правова сім'я Франції;

– група германського типу. До даної групи належать правові сім'ї в Німеччині, Австрії, Швейцарії, материнською до яких є правова сім'я Німеччини. Загалом є поширеною в країнах, де етнічні німці складають більшість населення;

– група скандинавського типу (іноді відома за назвою північноєвропейська група). До даної групи належать правові сім'ї в Норвегії, Швеції, Данії. Загалом є фактично гібридною по відношенню до романо-германської правової сім'ї, оскільки нарівні з нормативним актом в даній правовій сім'ї у якості основного джерела права використовується судовий прецедент. Даний фактор може бути обумовлений тривалими торговельними та династійними зв'язками з державами, де поширеною є англосаксонська правова сім'я (насамперед, Великою Британією) [81, р. 272–281; 84, р. 294–307];

– група латиноамериканського типу. До даної групи належать правові сім'ї в Чилі, Мексиці, Аргентині, Бразилії та інших країнах, які розташовані в Латинській Америці. Дана група також може вважатися гібридною, оскільки

поєднує ряд ознак англосаксонської та романо-германської правових сімей. Крім цього, враховуючи поділ даної правової сім'ї на публічне та приватне право, у сфері приватного права доволі відчутним є вплив континентальної правової сім'ї (особливо правових сімей колишніх метрополій – Іспанії та Португалії), тоді як у сфері публічного права – англосаксонської.

Ряд дослідників розглядає останні дві гібридні правові сім'ї як окремі сім'ї, незалежні від романо-германської правової сім'ї, однак з урахуванням історичних процесів їхнього формування, а також того, що в них наявні істотні ознаки романо-германської правової сім'ї, які наведені вище, то вважати скандинавську та латиноамериканську правові сім'ї відособленими та незалежними елементами немає підстав.

Більше того, враховуючи період європейського колоніалізму, континентальна правова система значною мірою вплинула на правові сім'ї колишніх колоній – так, значна частина азійських та африканських держав, які в минулому були колоніями Франції, Німеччини, Іспанії, Голландії, Португалії мають багато спільних рис із континентальною правовою сім'єю або створили власні гібридні правові сім'ї. Значний вплив романо-германської правової сім'ї залишається також в державах Далекого Сходу, особливо в Південній Кореї та Японії, а також в Макао, яке до 1999 року залишалося португальською колонією. Частковий вплив континентальної правової сім'ї відчувається також і в країнах англосаксонської правової сім'ї.

Отже, виходячи з вищенаведеного, визначення континентальної правової сім'ї можна сформулювати наступним чином – це правова сім'я, яка визнає нормативно-правовий акт у якості основного джерела права та заснована на римському праві. У такому разі виникає питання щодо статусу судової практики в даній правовій сім'ї та взагалі, доречність її існування в умовах використання нормативно-правових актів. Для цього необхідно розглянути історію становлення романо-германської правової сім'ї, яка тривала майже тисячоліття

та є значно тривалішою та різноманітнішою за історію становлення англосаксонської правової сім'ї. Р. Давид запропонував доволі простий спосіб періодизації історії виникнення та розвитку континентальної правової сім'ї, який поділено на наступні етапи [34]:

– етап звичаєвого права. Даний етап характеризувався процесами створення та подальшої експансії Римської імперії, внаслідок чого була сформована територіальна база майбутньої романо-германської правової сім'ї. Завойовані Римською імперією території були включені до її складу на правах провінцій, в яких місцеві закони та звичаї були фактично витіснені або тісно асимільовані римськими (за винятком Британії). Однак Велике переселення народів, поділ імперії на Західну та Східну Римську імперії і, врешті-решт, падіння Західної Римської імперії, значно зменшили роль римського права, хоча й не виключили його взагалі – основна роль регулятора суспільних правовідносин перейшла до правових звичаїв, які були впроваджені варварськими державами, що утворились на територіях колишніх римських володінь. Римське право залишалося у якості основного інструменту у взаємовідносинах з іноземцями, а також продовжувало діяти на територіях Візантійської імперії (а також на тимчасово повернутих і захоплених нею колишніх територіях Західної Римської імперії) та Вестготського королівства в Іспанії. Подальше поширення християнства в даних державах сприяло зближенню не лише політичного характеру, а і юридичного, тому в VI-IX сторіччях спостерігаються перші спроби здійснення кодифікації місцевих варварських звичаїв – спостерігалися навіть спроби заміни місцевих звичаїв нормами місцевого приватного права. Необхідність такої реформи законодавчої системи зумовлювалася перш за все примітивним характером місцевих звичаїв варварів, які об'єктивно не могли виступати у якості дієвого регулятора суспільних правовідносин. Відповідно, поступово у варварських королівствах з'являються власні законодавчі акти (поширені в історіографії під назвою

«варварські правди» або «варварські закони»), які зазвичай мали вкрай обмежений характер, а сфера дії даних актів змінювалася разом із кордонами держав внаслідок війн між варварськими королівствами. Однак здебільшого спроби розробки дієвого зведення законів залишилися безуспішними з огляду на примітивність суспільних відносин, які тоді існували у варварських королівствах. Виключення становить лише Франкське королівство – після захоплення франками північної частини сучасної Франції (пізніше експансія була продовжена) ними була створена власна держава, в якій існувало доволі розвинене звичаєве право, у подальшому закріплене низкою законодавчих актів, наприклад «Салічна правда». Однак впровадження даної, хоча й розвиненої системи звичаєвого права, призвело до повного витіснення римського приватного права в даному регіоні майже на тисячоліття. Також варварськими королівствами використовувалися й норми канонічного права;

– етап загального права університетів. Становлення романо-германської правової сім'ї нерозривно пов'язане із процесами Епохи Відродження, яка ознаменувала собою певний відступ від раннього середньовіччя. Відродження у якості культурного явища почало проявлятися в усіх сферах суспільного життя та суспільних правовідносин, включаючи юридичну науку. Після доволі тривалого використання норм звичаєвого права у зв'язку з подальшим розвитком суспільних правовідносин (особливо торговельних, які значно поживалися протягом епохи Хрестових походів) знову виникла потреба в створенні стабільних та унормованих юридичних правил. У XIII ст. мораль та релігія вже не змішувалася в єдине ціле з правовими нормами та громадським порядком, правові норми знову отримали визнання власної ролі та отримало суттєву автономію від релігійного управління (окрім, звичайно, церковних держав та володінь), що сприяло зародженню автентичної європейської правової культури. Водночас необхідно зауважити, що протягом даного періоду часу університети розглядають право у

якості справедливої моделі суспільної поведінки, а не у якості системи юридичних норм, які діють в певній державі. Моральні та правові норми часто не відмежовувалися одна від іншої, тоді як право вивчалось у нерозривному зв'язку з філософськими та релігійними догматами. Авторитет колишніх римських норм приватного права значно зріс через його надзвичайно розвинуту систему норм та великою кількістю правових інститутів, що забезпечило даним нормам вигляд фактично ідеального права. При цьому, була відкинута спроба визначати юридичний вектор розвитку на основі ломбардських правових норм, і, незважаючи на певні суперечності із нормами християнської моралі, даний спір був вирішений у працях Томи Аквінського у XIII столітті, який довів, що право римського типу не вступає в колізію із релігійними догмами. Внаслідок цього відбулося значне зближення норм римського приватного права із нормами канонічного права – так, чимало норм з римського права застосовувалися в канонічному праві, спостерігалися навіть спроби видозмінюватися під впливом норм канонічного права. У подальшому навіть сформувалися відповідні правові школи в університетах – глосаторів та постглосаторів. Школа глосаторів (діяла протягом XI-XIII століття) намагалася проаналізувати первинний зміст римського права. Даний процес відбувався з урахуванням того, що значна частина проведеної імператором Юстиніаном кодифікації норм римського права вже була забута, оскільки суспільні відносини в даній сфері життя суспільства припинилися (наприклад, відносини рабства) або були фактично передані нормам канонічного права (наприклад, відносини сім'ї, шлюбу, спадкування). Внаслідок роботи представників даної правової школи в XIII столітті вийшла узагальнена наукова праця Аккурсія, яка ввібрала в себе близько 96 тисяч глос [77, р. 148–152; 78, р. 57–61]. У свою чергу, школа постглосаторів, яка виникла у XIV столітті, пішла по іншому шляху розвитку – внаслідок роботи даної правової школи норми римського приватного права було піддано детальній переробці, старі або мертві норми

було вилучено. Відповідно, римське приватне право було підготовлено до подальшого розвитку (міжнародне приватне право та торговельне право), норми було систематизовано та приведено до придатного для практичного використання стану. В той же час, протягом XIV-XV століть вивчення правових дисциплін в університетах носило характер здебільшого освітньо-культурних програм, ніж практичних дисциплін. Однак разом з подальшим розвитком торговельних відносин між кількома різнорідними місцевостями стає очевидним неможливість використання звичаїв при поживленні суспільних відносин та ділового обігу, суди поступово починають переходити до ідей римського права, які були відображені в працях глосаторів та постглосаторів. Однак ключовою обставиною для зміцнення римського приватного права у якості суспільного регулятора став перехід до широкого поширення відносин приватної власності, що також зумовило можливість римського права пристосуватися до товарно-грошових відносин у тогочасній Європі. Внаслідок такої проведеної адаптації римського приватного права до сучасних відносин та його переходу у судочинства (даний процес в подальшому отримав назву «рецепція римського приватного права») більшість правових сімей тогочасної континентальної Європи набули спільних рис. Однак, ядро романо-германської правової сім'ї сформувалося навколо романської та германської правових сімей, тоді як решта правових сімей була фактично похідною від перших двох підтипів;

– етап кодифікованого (законодавчого) права. Протягом даного історичного етапу відбувалося формування та остаточне утвердження сучасної романо-германської правової сім'ї. Внаслідок буржуазних революцій, які відбулися в країнах тогочасної Європи, було змінено соціальну природу правової сім'ї, було скасовані середньовічні та феодальні інститути, закон був остаточно закріплений у якості основного джерела романо-германської правової сім'ї. Закон почав розглядатися у якості найбільш придатного інструменту для

створення єдиних національних правових сімей, для забезпечення стану законності та захищеності на протипагу залишкам феодальних деспотизму та свавілля. Разом з цим, дані якісні перетворення в континентальній правовій сім'ї зумовили й проведення більш детальних і змістовних її кодифікацій. При цьому, кодифікація тогочасного законодавства шляхом ухвалення єдиних узагальнених законодавчих актів – насамперед цивільного кодексу – була однією з характерних рис романо-германської правової сім'ї. Даний процес відбувався за двома шляхами – пандектним та інституційним. Найбільш масштабною та успішною кодифікацією римського приватного права була проведена у Франції, де після Великої Французької революції 1789 року постала необхідність знищення феодальних пережитків та приведення цивільного законодавства до сучасного стану суспільних правовідносин. Зокрема, протягом Великої Французької революції, особливо в період між скликанням Установчих зборів та військовим переворотом Наполеона у 1799 році було здійснено ряд важливих кроків, які незважаючи на їхню половинчастість (мало назву «проміжного права»), заклало підвалини до подальших кодифікацій римського приватного права, скасувало феодальні повинності, провело секуляризацію шлюбних відносин та церковних володінь. Була розпочата розробка проекту Цивільного кодексу, однак через нестабільну політичну ситуацію та революційні події завершити роботу не вдалося. Лише після приходу до влади Наполеона робота була продовжена, була створена спеціальна редакційна комісія з метою розроблення нового проекту Цивільного кодексу. Даною комісією було створено загалом 36 окремих законодавчих актів, які у 1804 році були об'єднані в єдиний кодифікований акт під назвою «Цивільний кодекс Французів» (також відомий як Кодекс Наполеона в публіцистичній та юридичній літературі). Важливим джерелом для Кодексу була проголошена у 1789 році Декларація прав людини і громадянина, яка закріплювала також принципи законності, юридичної рівності, єдності прав і свобод людини. Кодекс

було побудовано за інституційним принципом, а його складовими є ввідний титул, присвячений опублікуванню, дії та застосуванню законів, трьох книг (на даний час збільшений до п'яти книг). Перша книга була присвячена особам та їхньому правовому статусу, друга містила положення щодо майнових прав та різних змін у праві власності, а в третій було розкрито способи набуття та припинення права власності. У свою чергу, у Німеччині були проведені власні кодифікації законодавства, які не мали такого успіху, як французька кодифікація через фактичну відсутність єдиної держави (Священна Римська імперія була єдиною державою лише номінально та фактично виступала у якості конгломерату з більш ніж 300 держав різного розміру та політичного впливу). Вперше кримінальні та цивільні кодекси почали з'являтися в німецьких державах наприкінці XVIII століття – наприклад, Саксонський цивільний кодекс 1756 року, однак внаслідок наполеонівських війн та підкорення імперії Наполеона майже усієї Європи Кодекс Наполеона був поширений й на підкорені та залежні держави. Подальша історія німецької кодифікації пов'язана насамперед із подальшими процесами об'єднання німецьких земель та створення єдиної німецької держави. Так, з утворенням Північно-Німецького союзу почався тривалий та не завжди простий, але незворотній та послідовний процес кодифікації загального німецького законодавства. Спочатку було прийнято Торговельне укладення 1886 року, згодом – Кримінальне укладення 1871 року. Цивільне укладення було ухвалене лише у 1896 року після низки процесуальних законів та набрало чинності через чотири роки. Незважаючи на те, що багато положень мали здебільшого теоретичний та надміру абстрактний характер, з погляду тогочасної юридичної техніки новоприйнятий Цивільний кодекс був досконалим нормативно-правовим актом. У подальшому французька та німецька кодифікації відіграли вкрай важливу роль у формуванні континентальної правової сім'ї не лише цих двох держав та сусідніх країн, а й по суті більшої частини сучасної романо-

германської правової сім'ї в цілому – Кодекс Наполеона та створена Наполеоном система пережили навіть реставрацію монархії та консервативних режимів, а норми були рецїпйовані та введені в дію на території колишніх наполеонівських володінь у Бельгії, Люксембургу, Нідерландах, країнах Іберійського та Апеннінського півостровів (навіть у Папській державі, яка була досить консервативною та церковною державою) та в колоніях цих країн. Як вже було зазначено вище, він діє і в наш час на території американського штату Луїзіана (з певними змінами).

Враховуючи дані відомості, можна визначити особливості застосування судової практики в романо-германській правовій сім'ї для кожного з цих історичних періодів:

– Щодо етапу звичаєвого права, то протягом цього періоду не можна стверджувати про існування судової практики в її теперішньому розумінні, оскільки окремі органи судової влади римлянами не створювалися, а фактично судові функції не були відділеними від адміністративних. Після перетворення республіканського устрою Риму в імперський процес посилення адміністративних функцій набув ще більших масштабів. Крім цього, істотний вплив звичаєвого права ще не був остаточно викорінений, а з процесами деградації та розпаду римської державності лише посилювався. Тому можна стверджувати, що протягом даного історичного періоду судова практика не існувала, натомість її функції були розділені між римськими едиктами (в романський період) та правовими звичаями (у варварський період). Це і можна вважати історичною особливістю судової практики на даному історичному етапі – своєрідна синергія адміністративного та судового елементу, яка забезпечувала обов'язковий характер даних джерел права;

– Щодо етапу права університетів, то протягом цього періоду судова практика набуває більших рис, які притаманні їй протягом сучасності. Зокрема, внаслідок доктринальних розробок в університетах створюється своєрідна

альтернативна точка зору на право, яка доповнювала існуючі в тогочасних державах правові норми. При цьому, майже не приділялася увага вивченню способів виконання судових рішень, доказам та іншим засобам доказування, процесуальним нормам розгляду спорів в судах – на відміну від англосаксонської правової сім'ї, де спостерігалася практично протилежна ситуація. Дані доктринальні підходи починають застосовуватися нарівні з правовими нормами або навіть включатися до таких правових норм. Протилежним та негативним ефектом такої діяльності було фактичне підпорядкування даних доктринальних підходів церковним догмам та поглядам. Церква, заохочуючи поширення доктрин, які були подібними до її власних (наприклад, погляди Томи Аквінського), не допускала та навіть винищувала альтернативні точки зору. Судові процеси також перебували здебільшого під контролем церкви, яка створила по суті паралельні державі судові установи у вигляді інквізиційних процесів. Тому історичною особливістю даного етапу було змішування судової практики з канонічною практикою, що автоматично надавало їй подекуди пріоритетного у порівнянні з державними нормами статусу. Адже моральні норми і канонічні норми ототожнювалися, тоді як авторитет церкви був майже беззаперечним;

– Щодо етапу кодифікованого (законодавчого) права, то можна зазначати його позитивний вплив на судову практику. Релігійні конфлікти та руйнівні пандемії, а також посилення держави підірвали авторитет і роль церкви та сприяли створенню вже національних правових систем, а відповідно, й національної судової практики. Внаслідок проведення судових реформ та укріплення абсолютизму відбувся відхід від церковних судових процесів, альтернативних державним. Судова практика почала використовуватися у якості допоміжного джерела права у порівнянні з нормативно-правовим актом, який досі має для даної правової сім'ї фундаментальне значення.

Поряд із цим, судову практику в романо-германській правовій сім'ї слід розглядати з урахуванням особливостей побудови структури даної правової сім'ї, яка має цілком відмінний від англосаксонської системи характер – так, однією з фундаментальних рис структурної побудови континентальної правової сім'ї є її дуалістичний характер, який виявляється в поділі правової сім'ї на публічне право та приватне право [84, р. 169–178; 81, р. 194–201]. Даний поділ здебільшого використовується в теоретичній сфері та полягає в тому, що суспільні відносини, однією зі сторін яких виступає держава, об'єктивно відрізняються від правовідносин, однією зі сторін яких виступають приватні особи, оскільки мають різні принципи регулювання. Специфічний характер континентальної правової сім'ї здебільшого виявляється через галузь приватного права, яке є фундаментом усієї правової сім'ї ще з римських часів. Разом із тим сучасний розвиток континентальної правової сім'ї свідчить про постійне зростання ролі публічного права, особливо адміністративного права та адміністративного судочинства. Саме адміністративна юстиція забезпечує баланс між інтересами держави та правами особи, а тому виступає однією з ключових сфер формування сучасної адміністративно-судової практики.

Існуючий дуалістичний характер континентальної правової сім'ї сформувався ще за існування Римської імперії та наразі є найбільш поширеним в науковій сфері. Поряд із цим, протягом останнього часу процедури судочинства були значно більш розвинуті, ніж в римські та імперські часи, внаслідок чого сформувався значний масив правовідносин, які регулюють судочинство та процесуальні питання. Це породжує дискусію щодо зміни підходу до дуалістичного характеру романо-германської правової сім'ї та переходу до трьохкомпонентної структури правової сім'ї, яка включатиме до свого складу процесуальне (інша назва - судове) право.

У свою чергу, такий поділ романо-германської правової сім'ї об'єктивно вплинув і на поділ судової практики, яка базується на особливостях застосування норм права:

– якщо детальніше розглядати систему публічного права, то переважна більшість норм, які входять до його складу, є імперативними, тобто такими, які встановлюються державою, та не можуть бути змінені на власний розсуд учасниками правовідносин. Як наслідок, судова практика в системі публічного права надає суддям менше можливостей по застосуванню суддівського розсуду, оскільки здебільшого імперативні норми не допускають широкого тлумачення. Переважна більшість судової практики в системі публічного права стосується вирішення колізій по застосуванню тих або інших імперативних норм, а також стосується практики у спорах з оскарження рішень суб'єктів владних повноважень, притягнення осіб до різних видів відповідальності або звільнення від неї, практику у спорах, які виникають внаслідок реалізації органами публічної влади своїх повноважень. Ряд держав романо-германської правової сім'ї, особливо Німеччина, відносять до даної судової практики і практику судів конституційної юрисдикції;

– сфера приватного права представлена здебільшого диспозитивними нормами, які допускають можливість вільного вибору поведінки з боку учасників правовідносин, яка, щоправда, все ж зберігається в межах певних правових рамок. У свою чергу, судова практика в сфері диспозитивного права має значно більше можливостей, оскільки диспозитивні норми допускають більше можливостей тлумачення, ніж імперативні норми. Крім цього, рівний характер сторін забезпечує можливість суду навіть подекуди відступати від вимог законодавства та застосовувати правові доктрини, які включають в себе звичаї ділового обороту або міжнародну практику (наприклад, рішення Міжнародного комерційного арбітражу);

– останнім часом збільшується важливість судової практики в галузі процесуального права, яка розкриває процесуальні особливості проваджень в різних юрисдикціях. Зазвичай судова практика в цій галузі відокремлюється від практики в частині матеріального права, однак це не робить її менш важливою, оскільки стосується застосування судами норм процесуального права при розгляді судових спорів. Також судова практика процесуального характеру стосується особливостей перегляду судових рішень в апеляційному та касаційному порядку, застосування окремих інститутів процесуального права (наприклад, виконання судових рішень), строків та тривалості розгляду судових спорів тощо.

Важливою ознакою континентальної правової сім'ї, яка відрізняє її від інших правових сімей, є суворота та чітко регламентована галузева класифікація норм права, згідно якої будь-яка галузь права співвідноситься або з публічним правом, або з приватним правом. Почнемо з розгляду судової практики в межах основних галузей публічного права:

– конституційне право. Враховуючи важливість нормативно-правового акту в романо-германській правовій сім'ї, дана галузь є найважливішою в континентальній правовій сім'ї, оскільки конституційні норми в будь-якій державі є нормами найвищої юридичної сили, нерідко виступають у якості норм прямої дії. Поряд із цим, віднесення рішень судів конституційної юрисдикції до судової практики є доволі дискусійним питанням – зокрема, Федеральний Конституційний Суд Німеччини у рішенні від 18 серпня 2020 року (1 BvQ 82/20) відніс до юридичних осіб, які здійснюють свою діяльність в основоположних сферах з особливим правовим статусом телерадіокомпанії, університети та їхні факультети. Федеральний Конституційний Суд Німеччини фактично розширив тлумачення національної законодавчої норми, пояснивши, що *„тільки якщо становлення та діяльність юридичної особи є проявом вільного розвитку приватних, фізичних осіб, і якщо*

зокрема з огляду на людей, які діють за юридичними особами, робить це розумним та необхідним, обґрунтованим вважається те, що юридична особа є носієм основних прав та в силу цього також включає їх до сфери захисту певних матеріальних основоположних прав“ [102] Однак назвати таку думку суддів Федерального Конституційного Суду Німеччини судовою практикою доволі складно, оскільки дане судове рішення стосується тлумачення норми законодавства на предмет її конституційності, тобто винесене у сфері повноважень конституційного нагляду, а не з метою забезпечення сталості та єдності судової практики в державі;

– адміністративне право. Дана галузь права регламентує правовідносини в процесі реалізації органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування своїх функцій, тому поряд із конституційним правом дана галузь права є вкрай важливою, оскільки стосується процесів життєдіяльності механізмів державного управління та місцевого самоврядування [96, р. 15–27; 98, р. 113–128]. Відповідно, судова практика в даній галузі стосується регламентації повноважень та діяльності органів публічної влади та пов'язана перш за все з виборчими процесами та процедурами оскарження діяльності органів влади. В той же час, судова практика в даній галузі стосується спорів з розмежування компетенції між державними органами (т.зв. «компетенційні спори»), а також звернень органів публічної влади до суду з метою реалізації управлінських функцій (наприклад, звернення до суду з метою заборони проведення мирних зібрань громадян, які не були узгоджені з органами місцевого самоврядування). Особливе та вкрай важливе місце в судовій практиці займають справи з оскарження процедур та результатів в межах виборчого процесу, оскільки вони прямо впливають на процедуру виборів та, відповідно, формування органів влади. Зокрема, в Україні таким судовим прецедентом було рішення Верховного Суду України від 03.12.2004 щодо оскарження постанови ЦВК від 24 листопада 2004 року №1265

«Про оприлюднення результатів виборів Президента України» [147]. Верховним Судом України фактично вперше було застосовано принцип верховенства права та вирішено суттєву прогалину в чинній на той час редакції Закону України «Про вибори Президента України», оскільки нормами закону не була передбачена можливість визнання недійсності виборів в окремому територіальному окрузі та загалом в державі в судовому порядку. За допомогою розширеного тлумачення права та з урахуванням принципу «право не зводиться до закону» Верховним Судом України було скасовано результат виборів Президента України та призначено повторне голосування. Дане судове рішення не лише вирішило спір по суті, а й прямо вплинуло на перебіг Помаранчевої революції 2004-2005 років [147]. У сучасних умовах адміністративно-судова практика вже не обмежується виборчими та компетенційними спорами. Значну частину практики адміністративних судів становлять спори у сфері податкових правовідносин, соціального забезпечення, проходження публічної служби, пенсійного забезпечення, міграційних відносин, а також спори, пов'язані з реалізацією повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування. Саме в цих категоріях справ найбільш активно формуються сучасні підходи до тлумачення та застосування норм публічного права. Важливе місце у формуванні сучасної адміністративно-судової практики України належить Касаційному адміністративному суду у складі Верховного Суду. Правові позиції КАС ВС забезпечують однакове застосування норм права судами нижчих інстанцій, сприяють реалізації принципу правової визначеності та формують єдині стандарти вирішення публічно-правових спорів. У зв'язку з цим практика КАС ВС дедалі частіше розглядається як один із ключових чинників розвитку адміністративної юстиції України;

– податкове право. Дана галузь права є важливою для забезпечення фінансового існування держави та державного механізму, оскільки регламентує процедури справляння податків, зборів та інших обов'язкових платежів, тоді як

життєздатність податкових норм впливає на наповнення державних та місцевих бюджетів. Відповідно, й судова практика в податковому праві прямо впливає на процеси адміністрування певних податків і зборів, а також на процеси реалізації фіскальними органами своїх повноважень (зокрема, судова практика щодо оскарження процедур проведення податкових перевірок). Яскравим прикладом такого судового рішення є Рішення ЄСПЛ у справі «Сафаров проти України» від 07.09.2023 (заява №65239/14) [104]. ЄСПЛ констатував, що застосування національними судами норм частини п'ятої статті 11.3 Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» було помилковим та таким, що не відповідало вимогам законності, а також не відповідало суспільному інтересу. Тобто судом було здійснено повторне тлумачення норм національного законодавства та визнано, що на скаржника, який добросовісно сплативши податок в очікуванні отримання доходів та не зміг повернути його з незалежних від нього обставин (внаслідок не отримання платежу за цивільно-правовим договором), було неправомірно покладено надмірний податковий тягар. Відповідно, судом було зроблено висновок про порушення не лише норм національного права, а й міжнародного - статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [55]. Наведений приклад демонструє, що сучасна адміністративно-судова практика формується не лише на основі національного законодавства, але й під значним впливом практики Європейського суду з прав людини, яка використовується судами для забезпечення балансу між публічними та приватними інтересами;

– кримінальне право. Дана галузь виконує охоронну функцію та виступає у якості своєрідної гарантії недопущення порушення норм права в інших галузях права [81, р. 218–223; 84, р. 186–192]. Норми кримінального права є суворо регламентованими та фактично виключно імперативними, більше того, саме в нормах кримінального права особливого значення набуває такий елемент норми права як санкція, де він, по суті, є основним елементом.

Поряд із цим, судова практика в галузі кримінального права зазначає про особливості кваліфікації певних діянь як злочинних, а також стосується особливостей звільнення від покарання певних категорій осіб. Яскравим прикладом такого судового рішення є Рішення ЄСПЛ у справі «Петухов проти України» від 12.03.2019 (заява №41216/13) [94]. ЄСПЛ, зважаючи на кількість поданих до суду заяв щодо питання неможливості заміни покарання у вигляді довічного ув'язнення на більш м'яке покарання, констатував наявність в Україні проблеми, яка потребує додаткового законодавчого вирішення, а саме впровадження реформи механізму перегляду покарань у вигляді довічного позбавлення волі. Судом навіть було надано певні вказівки законодавцю щодо суті такого механізму, який має бути впроваджений – він повинен гарантувати обґрунтованість триваючого тримання під вартою, а також надавати можливість особам, засудженим до довічного позбавлення волі, конкретний алгоритм дій для пом'якшення призначеного національним судом покарання;

– процесуальне право. Незважаючи на наведену вище дискусію щодо необхідності виділення норм процесуального права в окрему підгалузь романо-германської правової сім'ї, наразі процесуальне право належить саме до публічного права, оскільки регламентує чітко встановлені державою правила поведінки під час здійснення судочинства. Судова практика в галузі процесуального права набуває усе більшої актуальності та важливості, особливо в сфері кримінального процесуального права, де стосується здійснення досудового розслідування та прийнятності доказів. Яскравим прикладом такого судового рішення є Рішення ЄСПЛ у справі «Гефген проти Німеччини» від 01.06.2010 (заява №22978/05) [22], яке стосується можливості застосування правоохоронними органами засобів тиску та примусу під час проведення допиту з метою отримання певних доказів (у даній конкретній справі – зізнання в умисному вбивстві). Справа набула широкого розголосу в юридичній спільності, оскільки Європейським Судом з прав людини не лише було визнано

порушення правоохоронними органами Німеччини статті 3 Європейської конвенції з прав людини [55], яка прямо забороняє катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, а й сформовано нову правову доктрину «плоду з отруйного дерева». Дана правова доктрина зазначає, що у разі визнання судом недопустимості або неналежності джерела доказів, то й усі інші докази, отримані за допомогою такого джерела доказів, будуть у подальшому визнані неналежними. Таким чином, суд має надавати оцінку допустимості не кожного окремо взятого доказу, а усього ланцюгу доказів у його послідовності. Дана правова доктрина активно використовується не лише в державах Європейського Союзу, а й національними судами України, оскільки є важливим інструментом балансу між захистом природних прав людини і необхідністю здійснення ефективного досудового розслідування. Ба більше, дана правова доктрина співвідноситься навіть з конституційним принципом недопустимості доказів, отриманих з порушенням закону, який гарантує, що навіть особливо тяжкі злочини не можуть виправдати порушення фундаментальних прав, гарантованих міжнародними конвенціями. Значення подібних правових позицій виходить далеко за межі кримінального процесу. Сформовані ЄСПЛ стандарти допустимості доказів, справедливого суду та ефективного судового захисту активно використовуються також під час розгляду адміністративних справ, що сприяє зближенню національної адміністративно-судової практики з європейськими правовими стандартами;

Доволі складним є питання віднесення міжнародного публічного права до галузей публічного права. Фактично міжнародне публічне право є окремою, відособленою галуззю права, яке складається з ратифікованих державою міжнародних договорів, які в більшості випадків стають частиною національного законодавства. Однак судова практика в галузі міжнародного публічного права здебільшого відсутня, оскільки тлумачення норм міжнародних договорів переважно не відноситься до компетенції національних судів.

У свою чергу, до основних галузей приватного права в романо-германській правовій сім'ї відносять:

– цивільне право. Дана галузь права регламентує правовідносини в процесі цивільних правовідносин, основою яких є договірні відносини, які належать від укладених сторонами договорів. Враховуючи те, що здебільшого сторони є вільними в процесі укладання договору, то віднесення даної галузі права до сфери приватного права є очевидним. Судова практика в сфері цивільного права стосується особливостей застосування матеріальних норм щодо чинності правочинів, деліктних правовідносин. Останнім часом все більшої актуальності набуває судова практика в сфері захисту права інтелектуальної власності;

– сімейне право. Дана галузь права регламентує правовідносини в процесі створення та існування сім'ї, особисті немайнові та майнові права подружжя та інших членів родини. Враховуючи те, що дана галузь права, як і цивільне право, здебільшого має у своєму складі диспозитивні норми, судова практика в сфері сімейних правовідносин є досить поширеною, особливо в сфері шлюбних правовідносин, усиновлення, а також спадкування;

– торгове (також відоме під назвою комерційне, в Україні - господарське) право. Дана галузь права регламентує правовідносини в процесі торговельних та господарських правовідносин, а також відносини між суб'єктами господарювання в процесі господарської діяльності. Віднесення даної галузі права до сфери приватного права дозволяє забезпечити захист свободи підприємництва, владний примус в межах даної галузі права майже відсутній, причому навіть тоді, коли учасниками правовідносин виступають суб'єкти господарювання державної або комунальної форм власності. Наразі судова практика в галузі господарського права регламентує особливості вирішення корпоративних спорів та відносин з підприємництва. Нерідко в даній

сфері застосовується судова практика міжнародних комерційних арбітражів або третейських судів;

– трудове право. Дана галузь права регламентує правовідносини в процесі працевлаштування та трудової діяльності, окреслює основні права та обов'язки робітника та роботодавця (в ряді випадків у якості роботодавця виступає держава в особі її державних уповноважених органів). Незважаючи на наявність в даній галузі права й імперативних норм, вона належить до приватного права, оскільки основними суб'єктами правовідносин в даній галузі права виступають роботодавець та робітник, а не органи публічної влади. Наразі переважна більшість судової практики в трудовому праві стосується захисту прав найманих робітників та їх відносин з роботодавцями, а також прав профспілок у сфері трудових правовідносин.

Поряд із цим, внаслідок розвитку суспільних правовідносин протягом ХХ століття серед європейського наукового середовища почали з'являтися тези щодо існування «комплексних» або «складних» галузей права, які мають у своєму складі норми права, що одночасно належать до публічного і приватного права. До таких «змішаних» галузей відносять транспортне, страхове, гірниче, лісове, земельне, екологічне, аграрне право.

Однак не можна вважати, що судова практика, яка належить до конкретної галузі права не може відноситися і застосовуватися в інших галузях права - як вже зазначалося вище, подібна класифікація та поділ є досить теоретичним та, на практиці, відбуваються тенденції до віднесення тієї чи іншої галузі права або до «змішаної» категорії, або до іншої підгалузі [46]. При цьому, здебільшого публічне право є менш кодифікованим за приватне право, що особливо проявляється в сфері адміністративного права. Дана галузь права була виділена у самостійну галузь у Франції, після чого була введена в аналогічному вигляді й в інших державах континентальної Європи, однак навіть у наш час вона відрізняється доволі низьким ступенем кодифікації. Важливо також

зазначити, що в ряді країн, включаючи Австрію, ФРН, Бельгію, Швейцарію та Італію, норми адміністративного права розвивалися по суті у якості прецедентних норм, які створювалися судовою практикою під час різних судових процесів. Саме ця обставина дозволяє розглядати адміністративне право як одну з галузей, у межах яких найбільш помітно проявляється взаємодія романо-германської та англосаксонської правових традицій. Незважаючи на домінування нормативно-правового акта, практика адміністративних судів фактично бере участь у виробленні підходів до застосування законодавства та заповненні прогалів правового регулювання.

З іншого боку, протягом останніх десятиліть наявна тенденція щодо збільшення елемента публічного права в континентальній правовій сім'ї. Внаслідок посилення адміністративно-правового елемента в діяльності органів публічної влади судова практика в сфері публічного права починає використовуватися у якості додаткового регулятора суспільних відносин, що перед цим належали до сфери використання приватного права. Паралельно з цим зростає роль судової практики в приватно-правовому елементі, особливо у сфері комунальних та соціальних послуг, що іноді призводить до парадоксальної ситуації – застосування судової практики приватно-правових елементів до сфер правовідносин, які традиційно належать до публічного права.

Однак, незважаючи на наявність судового прецеденту в континентальній правовій сім'ї, якщо виходити з теоретичних засад романо-германської правової сім'ї, то правова норма є формально-визначеним правилом загальної поведінки та не може бути створена внаслідок ухвалення судового рішення, а створюється і санкціонується лише державою або її уповноваженими органами. Це дає даній нормі ряд переваг над нормою, створеною в прецедентному порядку – набуття актом рис нормативного, а не індивідуального, абстрактний і загальний характер правової норми дозволяє застосовувати його до більшої частини суспільних правовідносин. З іншого боку, абстрактний та більш широкий

характер правової норми вимагає її більш якісного тлумачення та застосування, що і є основною вимогою до судового рішення в романо-германській правовій сім'ї. Тому більшість держав, які належать до континентальної правової сім'ї, наділяють власні вищі органи судової влади можливістю тлумачити та роз'яснювати правила застосування норм права, тоді як дані роз'яснення є обов'язковими для судів нижчого рівня. Нерідко також виділяються окремі суди конституційної юрисдикції, які мають повноваження перевіряти конституційність актів законодавства (як старих, так і нових), визнавати їх неконституційними, а також тлумачення конституцій держав та інших органічних законів.

Здебільшого судова практика в континентальній правовій сім'ї застосовується у якості судового прецеденту, який виступає додатковим джерелом права. Дане джерело права є найбільш спірним серед наукового середовища, оскільки єдиного підходу до включення судового прецеденту до переліку джерел романо-германської правової сім'ї досі не сформульовано. Зокрема, наразі в більшості країн Європи переважає думка, що судова практика не може виступати у якості джерела права, оскільки не створює нові норми права, а лише виступає у якості інструменту тлумачення таких норм або їхнього застосування – за винятком скандинавських країн зі збільшеною роллю судового прецеденту в даних державах. Однак останнім часом спостерігається неприховане збільшення ролі судового прецеденту в правотворчому процесі внаслідок швидкої зміни суспільних правовідносин (законодавство не встигає вчасно адаптуватися та заповнити виникаючі прогалини в праві), а також посилення діяльності судової гілки влади (особливо судів конституційної юрисдикції, які можуть доповнювати й уточнювати положення законодавчих актів). Не виключенням є й посилення діяльності міжнародних судів, особливо Європейського суду з прав людини та судових установ Європейського Союзу, правові висновки яких лягають не лише в основу рішень національних судів, а й

інколи в основу законодавчих актів. Разом з цим, між нормами, створеними парламентом або іншими органами влади та нормами, які виникли внаслідок діяльності судового органу, існують суттєві відмінності – так, дія норм, створених судовою практикою, в країнах континентальної правової сім'ї допускається лише в межах, встановлених законодавчими актами, причому такі норми мають вкрай обмежений і фактично індивідуальний характер, оскільки сформульовані щодо конкретного спірного випадку. Така обставина значно звужує сферу застосування судового прецеденту у якості повноцінного джерела права. Більше того, як правило, застосування судових прецедентів при розгляді нових, навіть абсолютно подібних судових спорів не є обов'язковим, що дозволяє говорити про вкрай обмежений характер існування судового прецеденту у якості джерела права. Даний обмежений характер судового прецеденту і є основною та найбільшою відмінністю між романо-германською та англосаксонською правовими сім'ями.

Отже, резюмуючи вищевикладене, в континентальній правовій сім'ї основною для судової практики функцією є правозастосовна, оскільки застосування права є особливою формою реалізації права уповноваженими суб'єктами та оформлюється у вигляді нормативних або індивідуальних актів. Саме судовий орган уповноважений законом на застосування правових норм, їхню реалізацію в конкретних судових спорах для максимального забезпечення прав та інтересів сторін-учасників судового процесу.

Доволі цікавим є погляд на можливість наділення суду в континентальній правовій сім'ї правотворчою функцією, враховуючи те, що судова правотворчість переважно законодавчо не закріплюється [52]. Поряд із цим, щодо цього погляду існують ряд застережень:

– Якщо розглядати французьку правову сім'ю, то у відповідності до ст.5 Цивільного кодексу Франції суду заборонено ухвалювати рішення у формі норм загального характеру [53]. Також судова практика у сфері податкових

правовідносин у Франції відноситься до фінансового права у якості невід'ємної частини, оскільки податкове право не виділяється правниками в окрему та самостійну галузь права;

– На відміну від французької правової традиції, німецька наділяє суддів значно більшою роллю в правотворчій діяльності, включаючи обмежене надання судам повноважень щодо створення права. Як наслідок, можна вважати, що німецька правова сім'я в частині наділення суддів правотворчою функцією має гібридний характер у порівнянні з англійською або французькою. Зокрема, судова практика у сфері податкових правовідносин у Німеччині прямо відноситься до податкового права у якості окремої галузі права, тоді як питання фінансових або бюджетних правовідносин включені до судової практики в галузі адміністративного права, оскільки мають адміністративний характер. Крім цього, німецька правова сім'я визнає необхідність наведення правових обґрунтувань в прийнятих суддями рішеннях, включаючи посилання на ухвалені раніше судові рішення, які не мають обов'язкової сили у якості прецедентних. Єдиний виняток становлять рішення Федерального конституційного суду [53];

– Також судовий прецедент у якості джерела права офіційно визнається в Швейцарській Конфедерації. В той же час, судді за будь-якого випадку заборонено виходити за встановлені швейцарськими правовими доктринами та судовими прецедентами межі [79].

Особливо важливою є правотворча діяльність судової влади при заповненні прогалін у прийнятих законах, що є типовою для континентальної правової сім'ї. Крім цього, в процесі правозастосування суди виконують інтерпретаційну функцію [82].

Відповідно, можна стверджувати, що в деяких випадках правозастосовна та інтерпретаційна функція судів в континентальній правовій сім'ї набуває ознак правотворчої, яка, поряд із цим, не є основною. Проте в романо-

германській правовій сім'ї можливий і прямий вплив на законодавчі норми з боку органів конституційної юрисдикції, здебільшого конституційних судів держав, які здійснюють заходи попереднього та наступного конституційного контролю за правовими нормами, включаючи визнання норм неконституційними [38, 65]. Однак і в такому разі конституційні суди не можуть створювати нових норм права, вони лише уповноважені контролювати конституційність існуючих правових норм.

Важливим також є те, що в Європейському Союзі істотно підвищується роль судової практики в межах національних правових систем внаслідок прецедентів Суду Європейського Союзу. Дана обставина пов'язується з тим, що наразі Європейським Союзом визнаються рішення Суду Європейського Союзу у якості одних з найважливіших джерел європейського права.

Тепер перейдемо до історичних особливостей судової практики в англосаксонській правовій сім'ї. Дана правова сім'я є материнською по відношенню до приблизно третини населення планети, що історично є похідними від загального права королівства Англія та характеризується фундаментальним значенням судового прецеденту у якості основного джерела права. Як і у випадку з романо-германською правовою сім'єю, першочергово визначимо основні ознаки англосаксонської правової сім'ї:

- як вже зазначалося вище, судовий прецедент є центральним та основним джерелом права;
- обмежене використання нормативно-правового акту у якості джерела права. Причому дана ознака притаманна перш за все американській правовій сім'ї, однак навіть там вплив нормативно-правового акту є незначним;
- слабкий рівень кодифікації законодавства. Причому дана ознака меншою мірою актуальна для Сполучених Штатів Америки, де внаслідок здобуття незалежності від Великої Британії розвинулась власна правова сім'я,

що характеризується кодифікацією ряду галузей права (наприклад, кримінально-процесуального);

- замість поділу права на приватне та публічне право наявний поділ права на загальне право та право справедливості. Для американської правової сім'ї також характерним є поділ на право федерального рівня та право окремого штату, тоді як у Великій Британії правова сім'я поділяється на право безпосередньо Англії та право інших коронних володінь (Шотландія, острів Мен та Північна Ірландія мають відмінні правові сім'ї);

- процесуальне право має пріоритетне значення порівняно з матеріальним.

Отже, фактично в межах даної правової сім'ї основними правовими сім'ями є англійська та американська. Даний поділ зумовлений також окремим історичним розвитком даних держав, який хоча і певним чином перетинався, однак все ж таки відрізняється за своїм змістом. Для початку слід розглянути етапи історичного розвитку англійської правової сім'ї [68]:

- англосаксонський етап (від V ст. до XI ст.). Даний етап характеризується завершенням римського панування та виведенням військ Римської імперії з Британії, де влада поступово була захоплена прибулими племенами англосаксів (слід відрізнити їх від кельтських племен, які осіли в Шотландії, Ірландії, Уельсу, що й зумовлює певні відмінності у їхніх правових сім'ях). Цікавим є також фактична відсутність єдиної системи права аж до X ст., незважаючи на існування варварських королівств на острові;

- нормандський етап (від XI ст. до XIV ст.). Початком даного етапу стало нормандське завоювання Англії 1066 року та впровадження централізованої держави за нормандським зразком [86, р. 12–24; 89, р. 37–52]. Це була перша спроба впровадження елементів римського права на території Англії, яка завершилася невдало, місцева правова система майже не зазнала нормандського впливу. Важливою подією даного періоду було завершення

формування феодального ладу в Англії, який формувався за принципом ослаблення місцевих баронів за рахунок системи васалітету. Поступово вибудовувалася владна вертикаль, яка зосереджувалася в руках короля та його адміністрації, була проведена судова реформа, внаслідок якої було створено королівські суди, що поступово витіснили місцеві суди, які керувалися в своїй діяльності місцевими звичаями [87, р. 95–112; 88, р. 126–139]. Разом з цим, дворянство не було позбавлене прав та ще залишалось впливовим за рахунок значних землеволодінь та участі в представницькому органі – парламенті (правонаступнику англосаксонського вітамогемоту);

– етап дуалізму права справедливості та загального права (від XIV ст. до XIX ст.). На даному етапі діяльність королівських судів із правотворення починає скорочуватися, оскільки процедура судового розгляду нерідко мала ознаки зайвого формалізму. Величезна кількість судових процесів (навіть тих, які взагалі не підпадали під юрисдикцію королівського суду) перевантажила правову систему та ускладнила механізми судового захисту [86, р. 41–56; 89, р. 61–75]. Внаслідок цього місцеві жителі почали звертатися зі скаргами не до королівських судів, а до короля безпосередньо, який спочатку розглядав дані скарги самостійно, а потім уповноважив на це власного лорда-канцлера. При цьому, на початку лорд-канцлер, виконуючи також духовні функції, розглядав їх не виходячи з норм королівських указів або судових прецедентів, а виходячи із загальних міркувань про право та справедливість в кожному конкретному випадку. У подальшому, така тенденція була згорнута внаслідок поступового позбавлення лорда-канцлера духовного статусу, зростання абсолютизму в Англії та створення канцлерського суду, де лорд канцлер залишався головою до 1730 року. Даний суд регулярно створював збірки відповідних судових рішень та часто застосовував вже сформульовані прецеденти у подібних справах протягом своїх наступних судових розглядів [86, р. 97–108; 90, р. 422–428];

– етап модернізації та сучасного розвитку (від другої половини XIX ст. до теперішнього часу). Починаючи від даного періоду часу постала необхідність у реформі англійської правової сім'ї, яка вже не відповідала вимогам суспільства через штучне розділення права справедливості та загального права. Дане розділення значно ускладнювало процедури судового розгляду (іноді одна справа мала роками слухатися одночасно у двох судах), призводило до змішування юрисдикцій судів (хоча теоретично компетенція судів була суворо розмежована), тоді як після реформи виборчого законодавства 1832-1833 років до влади прийшла середня буржуазія, яка розглядала такий штучний поділ у якості рудиментів феодальної доби [87, р. 318–329; 89, р. 201–214]. Новий правлячий клас посилив тиск на уряд та юридичну спільноту, наслідком якого стала судова реформа 1873-1875 років. Дана судова реформа впровадила новий судоустрій в Британській імперії, поклавши край розділенню правової сім'ї на дві окремих підсистеми, причому право справедливості та загальне право були фактично об'єднані, а справи почали розглядатися єдиною системою правосуддя. Система позовних формулярів, яка діяла ще за періоду середніх віків, була ліквідована, а значення матеріального права було збільшене шляхом перегляду застарілих та вже недіючих норм, а також шляхом часткового заповнення прогалин у праві (хоча процесуальне й донині залишається домінуючим, а кодифікація права не відбулася).

Таким чином, основною ознакою англійської правової сім'ї є її суто прецедентний характер, наявність значного впливу неписаного права та формальним поділом на загальне право та право справедливості. Однак на сучасному етапі можна стверджувати про появу й третього елементу – «статутного» права, яке з'явилося внаслідок обмеженого впровадження законів в англійську правову сім'ю. Дана необхідність з'явилася через те, що значна частина відносин соціального забезпечення, страхових відносин, житлових,

трудових та інших суспільних відносин регулюється не правом справедливості або загальним правом, а законодавством, більше того, спори в таких правовідносинах розглядаються не судовими установами, а уповноваженими органами адміністративної юрисдикції, для яких норми як загального права, так і права справедливості не мають обов'язкового характеру. Таким чином, статутне право фактично є правом нормативних актів (як законів, так і підзаконних актів). Проте нормативний акт продовжує відігравати вкрай малу порівняно з судовим прецедентом роль у регулюванні суспільних відносин, кодифікація законодавства не проводиться, а застосування законодавства носить обмежений характер.

Враховуючи дані відомості, можна визначити особливості застосування судової практики в англійській правовій сім'ї для кожного з цих історичних періодів:

– Щодо англосаксонського етапу можна вважати, що судової практики в її сучасному розумінні, не існувало, натомість існувала звичаєва практика. В цьому можна побачити подібність до аналогічного етапу розвитку романо-германської правової сім'ї, однак одразу ж слід зазначити, що вплив Римської імперії на цій території був настільки мінімальним, що навіть після навернення регіону до християнства право залишалось звичаєвим, а його «кодифікації» та «судові рішення» були лише збірниками місцевих звичаїв [91, р. 3–15; 94, р. 1–11];

– Щодо нормандського етапу слід зазначити, що створення системи судоустрою та наділення судів відповідними повноваженнями відбувалися значно швидшими темпами, ніж в континентальній правовій сім'ї. Зокрема, традиційні зв'язки зі скандинавськими країнами та захоплення скандинавами англійських територій забезпечили впровадження інституту суду присяжних, а після нормандського завоювання відбувалося дедалі більше передавання повноважень королівським судам, які спочатку перебували у Вестмінстері.

Пізніше королівські судді отримали можливість виїзного розгляду справ аналогічно до справ, розглянутих королівськими судами в Лондоні – так виник інститут «роз'їзних суддів». Даний інститут сприяв загальній уніфікації та впровадженню судової практики, яка вплинула на збережений до сьогоднішнього дня неписаний характер англійського права, яке ґрунтується на регламентації засобів та видів судового захисту. Фактично до судової практики даного історичного періоду можна віднести й королівські укази – дані документи у формі приписів хоча й були результатом запозичення інституту ордонансів у Франції, однак здебільшого містили процесуальні питання щодо розгляду справи в судах та не містили ознак нормативно-правових актів. Пізніше дані укази модернізувалися у формуляри, які фактично визначали процедури судового розгляду та окремі процесуальні питання;

– Щодо етапу дуалізму права справедливості та загального права можна стверджувати про поділ судової практики в залежності від даних елементів англійської правової сім'ї – так, в межах права справедливості відбулося навіть певне зближення судової практики із континентальним правом, оскільки лорд-канцлер використовував практику у сфері канонічного права та часто звертався за допомогою до юристів-вчених континентальної Європи. З іншого боку, для права справедливості матеріальні норми були важливішими за процесуальні питання. Розвиток суспільно-правових відносин забезпечив і подальше розмежування судової практики в залежності від сфери правовідносин – зокрема, судова практика права справедливості розглядала спори в сферах спадкування, банкрутства, торговельної діяльності, обігу нерухомості, тоді як судова практика в сфері загального права – кримінальні справи, деліктну відповідальність, договірні відносини;

– Щодо етапу модернізації та сучасного розвитку можна стверджувати про певні потіснення судової практики за рахунок проведення реформ та впровадження статутних норм, однак прецедентний характер судової

системи в державі залишився незмінним. Існування судової практики в англосаксонській правовій сім'ї забезпечується прецедентами загального права та прецедентами права справедливості. Процес оновлення й модернізації судової практики триває й досі, оскільки суспільні відносини зазнають регулярних змін, з'являються нові галузі права, які вже не підпадають під рамки права справедливості або загального права (наприклад, відносини з правами інтелектуальної власності та штучним інтелектом).

Тепер перейдемо до історичних особливостей судової практики в межах американської правової сім'ї, які теж прямо залежать від історії становлення правової сім'ї Сполучених Штатів Америки:

– етап англійського загального права (від 1607 року до 1776 року). На даному етапі відбувалася колонізація Америки та заснування британських американських колоній. Звісно, колоністи з Англії, які прибували в Америку, приносили із собою англійське загальне право, однак швидко стало зрозуміло, що не всі положення загального права можуть бути застосованими в Америці. Щоправда, починаючи з 1700 року роль загального права дещо виросла у зв'язку з необхідністю використання його для захисту від необґрунтованих дій королівської влади Лондона. Крім цього, колоніальне суперництво між державами, які освоювали Америку, посилювалося, внаслідок чого дещо підвищився відсоток лоялізму до британської корони і, як наслідок, до британської правової сім'ї.

– етап зародження та розвитку американського загального права (від 1776 року до 1861 року). Внаслідок Американської революції, подальшої війни за незалежність, яка завершилась перемогою колоністів у 1783 році, на території колишніх британських володінь виникли абсолютно інші правові умови. Країна стала самостійною державою та обрала республіканський шлях розвитку та побудову держави за федеративною моделлю, що сприяло утворенню дворівневої правової сім'ї (федеральний рівень та рівень штатів). Першочергове

побоювання стосовно французької загрози було нівельоване внаслідок втрати Францією своїх заморських територій у Канаді, а потім і взагалі фактично зникло після купівлі Луїзіанської території у Франції у 1803 році. Першочергово це сприяло підвищенню ролі континентальної правової сім'ї у Сполучених Штатах Америки. Першочергово даний процес виявився в кодифікації частини законодавства – Конституція США 1787 року, на відміну від британської, носить писаний характер, тоді як на приєднаних територіях Луїзіани набуває поширення континентальної правової сім'ї – зокрема, у штаті Луїзіана були прийняті та введені в дію кодекси права за французьким зразком, включаючи Кодекс Наполеона [92, р. 104–115; 95, р. 167–179]. Подальше розширення територій та приєднання іспанських та мексиканських земель створили переваги для континентальної системи – зокрема, у штаті Массачусетс у 1836 році внаслідок законодавчого обговорення сторони дійшли до необхідності прийняття законодавчих кодексів, а Конституція штату Нью-Йорк 1846 року зазначала про необхідність прийняття загального кодексу права, який міг би кодифікувати усе право штату. Зважаючи на дану тенденцію, у 1856 році один з істориків англійського права Генрі Мен прогнозував остаточний крах англосаксонської правової сім'ї на території Сполучених Штатів Америки та перехід до континентальної правової системи. Таким чином, американська правова сім'я, незважаючи на наявність значно більшої кількості кодифікованих нормативних актів, ніж британська, зберегла основні ознаки англосаксонської правової сім'ї – за винятком правової сім'ї на території штату Луїзіана, де й до наших днів діє континентальна правова сім'я;

– етап сучасного американського права (від 1861 року до теперішнього часу). Після Громадянської війни в США вектор розвитку правової сім'ї в державі був остаточно сформульований, американська правова сім'я залишилася в площині англосаксонської правової сім'ї. За своїми загальними рисами американська правова сім'я подібна до британської, так

само має в своєму складі право справедливості та загальне право, формується за рахунок великої кількості судових прецедентів. Суди права справедливості діють на території 10 штатів, причому існують вони також з метою заповнення прогалін у правотворенні, тобто при неможливості вирішити наявний спір за рахунок норм загального права (щоправда, в таких випадках, як правило, судові прецеденти не створюються) [94, р. 96–112; 95, р. 102–117].

Враховуючи дані відомості, можна визначити особливості застосування судової практики в американській правовій сім'ї для кожного з цих історичних періодів:

– Щодо етапу англійського загального права можна стверджувати про майже повну неможливість застосування англійської судової практики в американських умовах. Так, незважаючи на ухвалення у 1608 році рішення у «справі Кальвіна» про застосування на території колоній судової практики Англії, вона виявилася неготовою до американських умов (зокрема, така судова практика не стосувалася відносин, які виникали у процесі колонізації та торгівельних зв'язків з корінним населенням) [101]. Фактично реальним змістом були наповнені лише епізодичні судові прецеденти, тоді як функції судової практики виконували розпорядження місцевої влади та біблійні тексти. Загалом судова система в колоніях перебувала у вкрай скрутному становищі, хоча й поодинокі спроби кодифікації законодавства (наприклад, Массачусетський кодекс 1634 року) не мали успіху через брак підготовлених кадрів та розвиненої університетської інфраструктури;

– Щодо етапу зародження та розвитку американського загального права слід зазначити про певний вплив французької правової сім'ї на судову практику США – зокрема, французький вплив на новопридбаних територіях, союзницькі відносини із Францією часів війни за незалежність, а також ворожість до колишньої метрополії сприяли частковому відходу від принципів та засад англійської правової сім'ї, тоді як американці прагнули створити

власну правову сім'ю. До середині XIX сторіччя ознаки впровадження єдиної тенденції у процесах розвитку американської судової практики були відсутні, дана судова практика фактично балансувала між практикою континентального та англосаксонського права. Разом з цим, американська судова практика не позбавлялася ознак належності до системи загального права, новопридбані мексиканські, французькі та іспанські території хоча й могли в теорії користуватися судовою практикою колишніх метрополій, однак даною можливістю майже не скористалися. З іншого боку, судова практика США, хоча й мала певні схожі із англійською риси, однак все ж таки розвивалася незалежно від неї;

– Щодо етапу сучасного американського права, то судова практика відіграє важливу роль в існуванні правової сім'ї в цілому, оскільки переважно судові рішення прецедентного характеру формуються Верховним Судом США та фактично доповнюють конституцію, що дає змогу назвати Конституцію США «живою конституцією». Також за допомогою судової практики зберігається перевага процесуального права над матеріальним, хоча останнім часом серед судової практики особливо виділяються доктринальні судові рішення окремих штатів. Зокрема, Верховним Судом США була сформульована доктрина неминучого виявлення, вперше застосована у справі «Нікс проти Вільямса» [150]. При цьому, Верховним Судом США було констатовано: *«Якщо сторона звинувачення може встановити згідно переважаючих доказів, що інформація неминуче була б виявлена законними засобами... тоді для невизнання допустимими існує так мало причин, що докази повинні бути прийняті. Все, що менше цього, суперечить логіці, досвіду та здоровому глузду»*. Отже, Верховний Суд закріпив існуючу судову практику, яка вже була підтверджена федеральними судами. При цьому суддя Вільям Бреннан-молодший висловив подібну думку, в якій погодився з рішенням, проте

зазначив, що до таких доказів мають застосовуватися вищі стандарти доказування [85, р. 681–688; 84, р. 615–623].

Таким чином, якщо порівнювати структуру англійської правової сім'ї із існуючою судовою практикою (також має назву англійське право), то протягом кількох століть англійська судова практика фактично мала дуалістичну структуру, поділяючись практику в галузі права справедливості та загального права, які навіть функціонували на досить автономних засадах. Як було встановлено, лише наприкінці XIX ст. відбулася своєрідна уніфікація англійської судової практики, яка внаслідок судової реформи нарешті набула цілісного характеру та почала застосовуватися усіма судами, незалежно від поділу. Від першої чверті XX століття починає з'являтися судова практика в галузі статутного права, тобто права, заснованого на ухвалених парламентом законах (статутах). Це дозволяє зробити висновок про трьохкомпонентну структуру англійської судової практики, яку складають практика загального права (англійська назва *common law*), практика права справедливості (англійська назва *law of equity*) та практика статутного право.

Цікавим є те, що англійська судова практика не поділяється на практику в галузі публічного або приватного права у зв'язку з акцентуванням своєї уваги не на галузевому поділі практики в залежності від предмету регулювання або методів регулювання в кожній галузі законодавства, а виходить першочергово зі способів реалізації такого права та, у подальшому, способів його захисту, включаючи судовий захист. Англійська правова думка майже не приділяє уваги класифікації та розділенні власної правової сім'ї на галузі права, існуючий розподіл є доволі розмитим та формальним порівняно з романо-германською правовою системою з її чітким предметом регулювання в кожній галузі права. Поділ англійської судової практики на в залежності від галузі права взагалі не має під собою не лише практичного, а і теоретичного значення, чому сприяють також такі фактори:

– усі британські суди фактично належать до судів загальної юрисдикції та уповноважені розглядати усі категорії судових справ: кримінальні, торговельні, цивільні, спори публічно-правового та приватно-правового характеру тощо;

– як вже зазначалося вище, в англійській правовій сім'ї відсутнє кодифіковане законодавство, кодекси галузевого спрямування за європейськими моделями не приймалися, а частина права взагалі носить неписаний характер.

Аналогічно до континентальної правової сім'ї, основним структурним елементом англійської правової сім'ї є правова норма, однак норми англійського права мають іншу, відмінну від континентальної правової сім'ї, класифікацію. Зокрема, англійська правова сім'я має у своєму складі два види норм права:

– прецедентні норми. Фактично дані норми є судовими рішеннями (або частинами судового рішення) у конкретних справах, які є обов'язковими для сторін в даній справі або подібних справах. Саме до даної частини правової сім'ї й відноситься більшість судової практики;

– законодавчі норми (також відомі за назвою статутні норми). Дані норми аналогічно до норм континентальної правової сім'ї є правилами поведінки загального характеру, які є санкціонованими державою та забезпечуються заходами державного впливу, включаючи державний примус.

В той же час, право Сполучених Штатів Америки загалом має структуру, подібну до структури англійської правової сім'ї. Зокрема, американська правова сім'я так само поділяється на право справедливості та загальне право, поділ на приватне та публічне право відсутній та не здійснюється на практиці. Законодавство існує на федеральному рівні та рівні штатів.

Однак, з іншого боку, американська судова практика має певні особливості, зумовлені насамперед федеративним державним устроєм та республіканською формою правління. Зокрема, судова практика фактично має

дворівневу структуру, яка включає в себе федеральний рівень та правові висновки 50 штатів у складі держави (включаючи судову практику Луїзіани, єдиного штату США, який користується континентальною правовою сім'єю за французьким або романським зразком). Також слід звернути увагу на інші території США, які не є штатами – наприклад, острів Пуерто-Ріко, володіння Сполучених Штатів Америки з 1898 року, з 1952 року має статус «держави, яка вільно приєдналася до США» [96, р. 15–27; 97, р. 32–44]. Цікавим є те, що цивільне право Пуерто-Ріко засноване на континентальній правовій сім'ї та створене за іспанським зразком, тоді як процесуальна галузь права та більшість правових висновків судів в цілому відповідають загальним тенденціям та особливостям американської правової сім'ї.

Відповідно, можна виділити наступні особливості американської судової практики, які відрізняють її від англійської судової практики:

– в обох сім'ях основним та фундаментальним джерелом права є судовий прецедент, однак при цьому питома вага законодавства в процесі регулювання суспільних правовідносин в американській правовій сім'ї є значно більшою, ніж в англійській правовій сім'ї. Дана особливість обумовлена тим, що в Сполучених Штатах Америки існує федеральна Конституція США та конституції окремих штатів, на відміну від Англії, де Конституція носить неписаний характер. Як наслідок, і питома вага судової практики, яка стосується тлумачення норм національного законодавства, в США є значно більшою;

– Незважаючи на те, що судова практика в окремих штатах може бути різною, найбільш вагомою є судова практика Верховного Суду США, яка стосується тлумачення норм Конституції США. Діяльність Верховного Суду США із тлумачення конституційних норм нерідко значно розширює їх зміст. Зокрема, Верховний Суд США, який в американській правовій сім'ї виконує функції конституційного нагляду та контролю (на відміну від континентальної

системи, де такі функції часто виконують спеціалізовані суди), при розгляді судових справ формує нові правові висновки щодо застосування тих чи інших норм Конституції, які одразу ж займають чільне місце в прецедентній системі права. Це дозволяє науковцям американської правової сім'ї називати конституцію США «живою Конституцією»;

– Слід також зазначити, що судова практика окремих штатів має особливу роль в регулюванні суспільних правовідносин. Зокрема, судові установи окремих штатів наділені доволі широкою компетенцією щодо тлумачення власного законодавства та наповнення власної прецедентної системи права, тоді як американське право має більш вільну дію прецедентного права порівняно із британським правом. Наприклад, якщо у Великій Британії Палата лордів та Апеляційний суд по суті зв'язані власними прецедентами, то Верховний Суд США та верховні суди кожного штату не мають таких суворих зобов'язань підкорятися та наслідувати власні прецеденти. Це робить правову сім'ю не такою консервативною, як британська, та дозволяє швидко адаптуватися до нових умов та нових правовідносин, набути більш гнучкого характеру. Більше того, Верховний Суд США та верховні суди штатів мають можливість навіть відмовитися від власних прецедентів або відступити від попередніх та сформулювати нові правові висновки;

– На практиці часто трапляються випадки, коли суди окремих штатів ухвалюють різні рішення в аналогічних судових справах, часто протилежного характеру. Така ситуація призводить до виникнення колізій між судовими рішеннями на рівні штату та рішеннями федеральних судів, підвідомчість яких поширюється на ряд категорій справ. Однак, в американській правовій сім'ї поширеним є принцип конституційної спільності американського законодавства, згідно якого американські правники прагнуть до врахування судових рішень, ухвалених в інших штатах, особливо коли в праві конкретного штату відсутні відповідні судові прецеденти. Таким чином, даний принцип

конституційної спільності штатів є фактично формою аналогії закону, а точніше – аналогії судових прецедентів;

– Окремий орган конституційного контролю в Сполучених Штатах Америки відсутній, дані функції виконують Верховний Суд США та верховні суди окремих штатів, які можуть визнати неконституційним відповідний федеральний закон або будь-яких закон штату неконституційним. При цьому, про неконституційність закону може заявити будь-яка сторона при розгляді цивільної, кримінальної або іншої справи в судах загальної юрисдикції. Якщо судом буде визнано закон неконституційним, а провадження з цього приводу дійде до розгляду у Верховному Суді США, то в даному випадку він буде виступати останньою інстанцією по розгляду даного питання, вердикт якого є обов'язковим для усіх інших судів. У разі неконституційності закону він, на відміну від романо-германської правової сім'ї, не вилучається із законодавчої бази або зводу законів, однак не застосовується адміністративними органами держави або судовими установами. Крім цього, він втрачає свій судовий захист, тобто залишається формально діючим, проте не має юридичної сили з моменту визнання його неконституційним, перетворюючись на т.зв. «мертву норму». Особливістю американської правової сім'ї також є те, що судові рішення, які не відповідають ознакам конституційності, анулюються (не вимагається навіть їхнього перегляду в апеляційному або касаційному порядку);

– Враховуючи дворівневий характер правової сім'ї в США, важливим також є те, що підхід до вирішення питання співіснування загального федерального права та права штатів вирішується по іншому – до 1938 року висловлювалася точка зору, що суди штатів можуть застосовувати в своїй практиці власне загальне право, тоді як федеральні суди мають застосовувати федеральне загальне право. Однак виникала проблема, коли певні категорії справ, зокрема спори за участі сторін з різних штатів, мали вирішуватися федеральними судами відповідно до права того чи іншого штату. Дану

проблему вдалося вирішити у 1938 році, коли Верховним Судом США було сформульовано прецедент у справі «Томпкінс проти Залізничної компанії «Еріє»», якою було ухвалено рішення, що зобов'язувало федеральні суди використовувати у визначених законодавством випадках загальне право штату [110]. Даний судовий прецедент визнав існування загального права штатів та автоматично нівелював значення федерального загального права, причому він не змінений до нинішнього часу. Дана тенденція дає змогу ряду американських науковців заявляти про наявність фактичного дуалістичного поділу загального права США на рівень загального федерального права та загального права штатів;

– Як і в англійській правовій сім'ї, судова практика в праві справедливості США також володіє власними особливостями. Так, враховуючи специфічний розвиток країни, що зумовив відсутність монархічного політичного режиму, відсутність канцлерських та канонічних судів, переважна більшість справ, які в Англії розглядаються відповідно до права справедливості, американська правова сім'я розглядає відповідно до норм загального права. На практиці склалося правило, що відповідно до норм права справедливості мають розглядатися спори, які взагалі не регулюються законодавством чи загальним правом, тобто фактично право справедливості виступає у якості інструменту для заповнення прогалів у праві. Враховуючи те, що роль законодавчого елементу в американській правовій сім'ї останнім часом зростає, то загалом це призводить до відповідного пониження ролі права справедливості.

Як можна бачити, очевидною та визначальною для цих американської та англійської правових сімей є використання судового прецеденту як основного та фундаментального джерела права, який, в той же час, має в кожній з цих правових сімей різне місце в ієрархії порівняно з іншими джерелами. Зокрема, в британській правовій сім'ї судовий прецедент має вищу юридичну силу у порівнянні із статутними нормами (тобто нормами законодавства), тоді як в

Сполучених Штатах Америки найвищу юридичну силу має Конституція США. Крім цього, конституції штатів мають вищу юридичну силу в межах своїх штатів.

Зазвичай в науковій літературі судовою практикою вважається рішення суду або іншого компетентного органу в конкретній справі, що є обов'язковим при вирішенні аналогічних спорів цим судом або спеціально уповноваженим органом, а також нижчими чи рівнозначними йому судами (органами). При цьому, фундаментальним принципом визнання судової практики у якості джерела права є принцип «*stare decisis*», відповідно до якого винесене судовою установою судове рішення носить обов'язковий характер та є обов'язковим при розгляді аналогічних справ даним судом та судами нижчих інстанцій.

Важливим є те, що судова практика створюється не будь-якими судами, а лише вищими судами судової системи. При цьому, такі випадки в англійській правовій сім'ї та в американській правовій сім'ї розрізняються:

- в англійській правовій сім'ї відповідно до ухвалених Акту про судоустрій 1873-1875 рр, Закону про суд 1971 року, Закону про Верховний Суд 1981 року до вищих судів, які наділені правом створення прецедентів є Верховний Суд (складовими частинами якого є Високий Суд, Суд корони та Апеляційний Суд), Апеляційний комітет палати лордів та Судовий комітет Таємної ради [48].

- У США право створення судових прецедентів належить лише Верховному Суду та верховним судам штатів;

- У Канаді право створення прецедентів належить Верховному Суду Канади та вищим судам провінцій;

- В Австралії право створення прецедентів належить Верховному Суду Австралійського союзу та верховним судам штатів та територій.

Загалом в англійській правовій сім'ї кількість судових прецедентів досягає 500 тисяч, тоді як в США кількість таких судових рішень обраховується

мільйонами. При цьому, безпосередньо рішення суду, яке породжує прецедент, має включати в себе два основних елементи: правовий висновок в конкретному спорі (decision) та правове обґрунтування прийнятого рішення (ratio decidendi). Фактично обов'язковий характер мають лише ratio decidendi, які є серцевиною та основним змістом прецеденту. Решта судового прецеденту фактично виступає у якості його мотивувальної частини, обґрунтовує мотиви ухвалення того чи іншого рішення, схиляє до розуміння причин формування такого прецеденту. Дана частина обов'язкового врахування при розгляді інших справ не вимагає, однак на практиці дану частину важливо відокремити від прецедентних норм, які мають бути чітко сформульованими. На практиці також існують та зустрічаються окремі думки судді або меншості суддів (у разі розгляду справи в колегіальному порядку), однак вони не носять прецедентного характеру.

Існують два прийоми по роботі з правовим обґрунтуванням прийнятого рішення (ratio decidendi):

– метод Вембо, який передбачає, що судом може бути початково виділено ratio decidendi з судового рішення, а потім надати йому протилежного значення. У разі, коли після цього остаточне судове рішення буде змінено, то в такому разі має місце формування нового ratio decidendi, у разі, якщо остаточне судове рішення залишається незмінним, має місце застосування принципу obiter dictum, тобто фактично слідування прецеденту, що не створює нових правових висновків [91, р. 21–32; 101, р. 45–52];

– метод Гудгарта, який передбачає, що зміст ratio decidendi визначається шляхом зіставлення та оцінки найбільш важливих фактів, які зазначені в судовому рішенні. Однак, якщо найбільш важливі факти будуть аналогічними попереднім справам, то при застосуванні такого методу суд буде фактично обмежений наявним прецедентом [101, р. 161–183].

На відміну від норм права в континентальній правовій сім'ї наведені вище прецедентні норми є більш конкретними, «казуїстичними», мають свою індивідуальну спрямованість, позбавлені абстрактного або узагальненого змісту загального характеру. При цьому, фундаментальним матеріалом є не безпосередньо готова норма, а казус (тобто випадок) правового характеру, який був наявний раніше та був аналогічним випадку, що розглядається в даному судовому провадженні. Відповідно, суддя в даному конкретному процесі для вирішення справи має обрати відповідний прецедент з великої кількості прецедентів, які є в наявності та підходить під обставини справи. Саме суд визначає, який прецедент має бути застосований до конкретної ситуації та найбільш повно вирішує спірні правовідносини.

При цьому, при здійсненні оцінки фактичних обставин справи, суддя в кожному конкретному провадженні все ж зберігає значні дискреційні повноваження щодо ухвалення судового рішення та може використовувати для вирішення спору як принципами або ідеями справедливості, або ж виходити з точних логічно-раціональних побудов. Це відкриває можливості по неврахуванню обраного судового прецеденту без необхідності його скасовувати (звісно ж, якщо таке скасування входить до предмету його повноважень). В результаті виключається залежність суддів від норми, сформульованої судовим прецедентом, натомість утверджується залежність самого судового прецеденту від внутрішнього переконання судді. Дана ситуація призводить до значного збільшення ролі судової практики в даних правових сім'ях, настільки великої, що навіть ухвалені акти законодавства дуже часто носять казуїстичний характер викладення.

Разом з цим, судовий прецедент у англійській правовій сім'ї та американській правовій сім'ї відрізняється відповідно до можливості відступу від такого прецеденту, зокрема:

– англійська правова сім'я використовує жорсткий прецедент, тобто такий, що залишається незмінним та виключає можливість відступу від такого прецеденту. Ні суди нижчого рівня, ні безпосередньо суд, який сформував даний прецедент, не можуть відступати від його положень [91, р. 101–125; 94, р. 58–79];

– американська правова сім'я використовує м'який прецедент, тобто такий, що може бути змінений, зокрема шляхом відступу від даної правової позиції. На практиці Верховний Суд США досить часто використовує можливість відступлення від попередньої практики, включаючи сформульовані самим Верховним Судом рішення, тоді як верховні суди конкретних штатів так само можуть відступати від раніше ухвалених ними судових прецедентів. В той же час, верховні суди штатів не можуть відступати від правових висновків, сформульованих Верховним Судом США, та мають враховувати їх у процесах судочинства [92, р. 47–62, 89–97; 94, р. 134–156].

Незважаючи на подальший розвиток англійської правової сім'ї, судовий прецедент був і залишається повноцінним та фундаментальним джерелом англійської правової сім'ї та здебільшого органічно взаємодіє із прийнятим законодавством, а не вступає у колізію з ним. Так, поширеною є підхід, відповідно до якого закон набуває реального характеру, а не «паперового», з того моменту, коли в процесі виконання такого закону або застосування його на практиці формуються кілька судових прецедентів, які детально конкретизують порядок застосування такого закону або усувають прогалини чи колізії, які можуть виникнути. При цьому, адаптація такого закону до конкретної спірної ситуації відбувається як протягом процесу застосування такого закону, так і протягом процесу тлумачення норм цього закону судовими або адміністративними установами при вирішенні спірних ситуацій. Однак лише судове тлумачення прийнятого закону стає новим прецедентом, який у подальшому буде використаний правозастосовним органом (такі прецеденти

мають назву «прецедентів тлумачення»). Отже, фактично норма, ухвалена парламентом остаточно утверджується та набуває свого реального змісту лише після її тлумачення судовими органами або застосування її в суді.

У свою чергу, Сполучені Штати Америки, успадкувавши визнання судового прецеденту у якості основного джерела права, надають власному законодавству більшої ваги, ніж англійська правова сім'я. При цьому, Конституція США має найвищу юридичну силу та, відповідно, є вищою по відношенню до будь-якого судового прецеденту. У свою чергу, конституції штатів мають вищу силу ніж будь-які прецеденти, які утворені судами штатів. Своєрідний характер американської правової сім'ї, як і англійської правової сім'ї, полягає в тому, що законодавчі акти відтворюють норми, які були сформульовані саме судовими прецедентами [92]. У свою чергу, норми, які були створені в процесі законодавчої діяльності органів федерального рівня або органів конкретного штату, стають частиною американської системи законодавства лише після їхньої «апробації», тобто неодноразового тлумачення та застосування судовими установами, коли виникає можливість посилатися на судові прецеденти, прийняті на основі зазначених норм, а не на безпосередньо дані норми законодавства, які слід тлумачити.

Підсумовуючи щодо історичних особливостей судової практики в англосаксонській правовій сім'ї, як вже було зазначено вище, дана правова сім'я сприймає судовий прецедент у якості головного джерела права – так, Нова юридична енциклопедія визначає поняття «правовий прецедент» у якості способу зовнішнього вираження та закріплення індивідуальних правил поведінки, що встановлюються компетентними органами з метою регулювання конкретної життєвої ситуації і стає загальнообов'язковим у регулюванні аналогічних конкретних життєвих ситуацій. Отже, можна констатувати факт наявності в усіх державах англосаксонської правової сім'ї принципу обов'язковості судового прецеденту:

– в англійській правовій сім'ї суддя не створює нові норми права, а ухвалює судові рішення у відповідності до вже існуючих правових норм, застосування яких здійснено судами вищих інстанцій;

– на відміну від використання англійськими судами давніх судових прецедентів шляхом їхнього розширеного тлумачення, американські суди мають певний обсяг свободи в процесі формування судових прецедентів.

Додаткового значення адміністративно-судова практика набула в умовах європейської інтеграції України та дії правового режиму воєнного стану. Розширення сфери публічно-правових спорів, пов'язаних із реалізацією владних повноважень, соціальним забезпеченням, проходженням військової служби та захистом прав людини, зумовлює подальше зростання ролі адміністративної юстиції та необхідність забезпечення єдності судової практики.

Таким чином, розглянувши англосаксонську та романо-германську правові сім'ї можна констатувати наявність фундаментальних розбіжностей між цими правовими сім'ями, що виключає можливість їхнього одночасного існування в національній правовій сім'ї. Насамперед такі розбіжності проявляються в наступному:

– Визначення пріоритетного характеру судового прецеденту (в англосаксонській правовій сім'ї) та нормативно-правового акту (в романо-германській правовій сім'ї). Нормативно-правовий акт відіграє головну роль в якості джерела права в континентальній правовій сім'ї та витісняє судовий прецедент на місце другорядного джерела права з обмеженим характером дії, а конкретніше – лише у встановлених законодавством рамках. Навпаки, в англосаксонській правовій сім'ї судовий прецедент є найбільш поширеним та універсальним джерелом права, а дія нормативно-правових актів має обмежений та скоріше субсидіарний характер по відношенню до судового прецеденту;

– Відмінність у ступені кодифікації законодавства. Дана відмінність прямо впливає з попередньої відмінності та дозволяє стверджувати про можливість порівняння та виокремлення правових сімей в залежності від рівня кодифікації законодавства – від кодифікованих правових сімей континентального типу до менш або навіть слабко кодифікованих правових сімей англосаксонського типу. Центральний характер нормативно-правового акту в континентальній правовій сім'ї зумовлює необхідність чіткої кодифікації законодавства та поділу його на відповідні галузі, тоді як наявність величезної кількості судових прецедентів в правових сім'ях англосаксонського типу виключає можливість їхньої чіткої систематизації та кодифікації;

– Роль судової правотворчості. Відмінність судової правотворчості в даному випадку полягає у тому, що в правових сім'ях англосаксонського типу збільшена роль судового прецеденту дозволяє судовій правотворчості в ряді випадків навіть конкурувати із парламентською, тоді як в романо-германській правовій сім'ї таке явище апріорі є неможливим. Цьому також сприяють неписаний характер конституційного права у Великій Британії та можливості Верховного Суду США створювати по суті нові конституційні норми протягом розгляду відповідних судових спорів.

2.2. Загальна характеристика сучасної адміністративно-судової практики України

Тепер, після розгляду основних історичних особливостей судової практики в межах правових сімей, які мають найбільший вплив у світі, слід розглянути загальну характеристику сучасної судової практики в українській правовій сім'ї. У межах даного дослідження сучасна адміністративно-судова практика України розглядається як складова загальної судової практики, що формується адміністративними судами під час вирішення публічно-правових

спорів. Саме у цій сфері найбільш активно проявляється вплив як романо-германської правової традиції, заснованої на пріоритеті нормативно-правового акта, так і англосаксонського підходу, який надає важливого значення судовому прецеденту та усталеній судовій практиці.

Проте, знову ж таки, слід першочергово розглянути й історичні особливості, в яких формувалася українська правова сім'я. Як і в інших розглянутих вище випадках, правова сім'я в Україні складалася внаслідок історичних подій та процесів [110, 7]:

– Зазвичай початок розвитку правової сім'ї в Україні пов'язують із періодом Київської Русі, найважливішою пам'яткою якого є «Руська Правда». Даний історичний документ за рядом ознак схожий на варварські правди, які видавалися протягом раннього середньовіччя на території держав Західної Європи, однак мав і ряд важливих відмінностей, насамперед через відсутність будь-якого впливу на нього норм римського права [106, с. 102–118]. Незважаючи на таку особливість саме «Руська Правда» стала фундаментом для подальшого розвитку та галузевого поділу правової сім'ї України на цивільне, сімейне, кримінальне, процесуальне право тощо [106, с. 34–47; 104, с. 58–66]. Більше того, враховуючи тривале існування Київської Русі та її міжнародний авторитет вплив «Руської Правди» відчувався навіть у суміжних державах – зокрема, у Польському Королівстві та Великому Князівстві Литовському, у складі яких також перебували землі, заселені українцями [103, с. 41–52; 107, р. 93–105];

– Після завершення періоду існування Київської Русі та удільних князівств українська правова сім'я зазнала значного впливу правової сім'ї, сформованої у Великому князівстві Литовському [109, с. 41–57; 108, с. 214–228]. Незважаючи на існування Литовських статутів, в переважній більшості випадків головним джерелом права залишалися норми звичаєвого права [109, с. 73–88; 111, с. 114–121]. Однак найважливішою подією в правовому житті

тогочасних українських земель було впровадження у середині XIV ст. в українських містах європейських традицій місцевого самоврядування – магдебурзького права [110, с. 56–72]. Містами, яким було надано магдебурзьке право, стали Київ, Львів, Луцьк, Корсунь, Берестечко, Вінниця, Канів, Кам'янець-Подільський, Снятин, Сянок, Житомир, Дубно, Переяслав, Ковель. В даних містах було створено магістрати, які виконували функції органів місцевого самоврядування та не належали до юрисдикції місцевих адміністрацій [110, с. 121–138];

– Виникнення Запорізької Січі, козацькі повстання у XVI столітті, а пізніше й національна революція, яка розпочалася у 1648 році, призвела до створення Гетьманщини [112, с. 215–234; 114, с. 168–181]. Незважаючи на подальше поступове згасання революції та кризові явища у Гетьманщині, протягом часу її існування було скасовано дію більшості актів Речі Посполитої та було розпочато формування власної правової сім'ї. Виникає своєрідне «козацьке право», головними джерелами якого були гетьманські універсали, рішення генеральних рад та норми звичаєвого права, продовжувало діяти магдебурзьке право. Важливими джерелами права були міжнародні договори, які уклалися козаками з іноземними державами (часто мати назву «статті»). Кульмінацією правотворчої діяльності козацького періоду доби стало ухвалення козаками у 1710 році Договору гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика зі старшиною та козацтвом про взаємні права та обов'язки (більше відома як Конституція Пилипа Орлика) [113, с. 41–59]. Дана Конституція стала важливим документом правової спадщини України, незважаючи на те, що фактично вона ніколи не регулювала суспільні відносини, оскільки Пилип Орлик був гетьманом в еміграції [113, с. 83–97; 114, с. 186–194]. Разом з цим, починаючи з другої половини XVIII ст. починається поступове обмеження гетьманської державності та поглинення польських земель сусідніми державами (Російська імперія, Австрійська імперія, Королівство Пруссія), внаслідок чого правотворча

діяльність козацтва була згорнута, а українська правова сім'я зазнала впливу імперських правових сімей Російської та Австрійської імперій, які захопили українські землі;

– Наступний етап правотворчості пов'язаний вже із періодом національно-визвольних змагань у 1917-1921 роках. Перша світова війна, яка виснажила ресурси Російської та Австрійської імперій, призвела до їхнього розпаду та виникнення на їхніх колишніх територіях незалежних держав. На території України було сформовано та проголошено Українську народну республіку (УНР) та Західноукраїнську народну республіку (ЗУНР), які, хоча й не проіснували довго, однак залишили важливий правовий спадок [115, с. 214–232]. Насамперед, це I, II, III, IV Універсали УНР, які були видані протягом 1917-1918 років, а також Конституція УНР від 29 квітня 1918 року, прийнята Центральною радою УНР у якості майбутнього основного закону держави. Конституцією було закладено підвалини для децентралізованої парламентської республіки, однак подальші події стали на заваді даним планам. Внаслідок перемоги більшовицького режиму в громадянській війні та окупацію України військами сусідніх держав УНР продовжувала свою діяльність вже в еміграції – аж до 1992 року [116, с. 49–56; 117];

– Радянський період в історії України тривав приблизно 70 років, протягом якого в Україні діяла соціалістична правова сім'я, хоча формально вона мала ознаки континентальної правової сім'ї [118; 119, р. 41–58]. Натомість, як було встановлено вище, ідеологічна складова в соціалістичній правовій сім'ї переважає над правовою, а сама соціалістична правова сім'я не відрізнялася демократичним характером. Як наслідок, після проходження тривалого періоду боротьби Україна здобула незалежність у 1991 році, після чого вже було розпочато становлення власної національної правової сім'ї – так, Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року зафіксував створення (фактично відновлення) самостійної української національної держави, яка була

логічним та беззаперечним продовженням тисячолітніх традицій державотворення на території сучасної України [119, р. 89–104]. Варто також зауважити, що незважаючи на присутність в чинному законодавстві України нормативних актів, прийнятих ще за періоду СРСР, радянська правова сім'я майже не вплинула на формування національної правової сім'ї України, а починаючи з Революції гідності 2014 року Україною вживаються заходи щодо викоринення залишків даної правової сім'ї з власного законодавства;

– Після здобуття Україною незалежності у 1991 році розпочалося формування національної правової сім'ї, яка б відповідала інтересам безпосередньо українського суспільства, а не будь-яких іноземних держав. Перший етап формування фундаментальних основ для цього розпочато внаслідок прийняття Конституції України у 1996 році, в якій були відображені зміни соціального характеру суспільних правовідносин, змісту та структури правової системи України, норми, які були засновані на запозичених з континентальної правової сім'ї поняттях [120, с. 54–69; 121, с. 102–111]. Одним з головних орієнтирів для української правової сім'ї залишається принцип верховенства права, який закріплено конституційно. Метою даного принципу верховенства права є впровадження такого стану правопорядку, що унеможливило б свавілля та нігілізм серед органів публічної влади, створює особливі правові механізми, відповідно яких суспільство здійснює демократичний та громадський контроль за діяльністю держави. Верховенство права в даному випадку виступає у якості основоположного принципу в демократичному суспільстві, а враховуючи його важливість у країнах романо-германської правової сім'ї, він також виступає у якості сукупності морально-правових цінностей, згідно яких мають регулюватися правовідносини в демократичній державі, здійснюватися судочинство та діяльність державних органів [120, с. 113–127; 122, р. 10–18];

– Новітній період української правової сім'ї, яка продовжує розвиватися та характеризується зближенням української правової сім'ї із правовою сім'єю Європейського Союзу та правовими сім'ями англосаксонського типу (особливо внаслідок судової реформи 2016 року) [123, с. 21–39]. Конституційно затвердженим напрямком розвитку є напрямок інтеграції України до Європейського Союзу та Північноатлантичного Альянсу, внаслідок чого на українську правову сім'ю значно впливає правова сім'я Європейського Союзу. Перший етап такого впливу спостерігався внаслідок набуття Україною у 1995 році членства у Раді Європи, внаслідок чого наша держава взяла на себе зобов'язання щодо реформування системи права та імплементацію європейських стандартів до національної правової сім'ї. У 2014 році Україною була підписана Угода про асоціацію з Європейським Союзом [124, с. 27–34]. Внаслідок цього, норми регламентів Європейського Союзу, які містяться в додатках до даної Угоди, не є нормами прямої дії та прямо не включені до законодавства України, однак відкривають певні можливості по посиленню у внутрішньому законодавстві на акти Європейського Союзу або здійснювати інкорпорацію в національне законодавство окремих положень чи цілих галузей норм права Європейського Союзу. Загалом внаслідок ратифікаційної діяльності Верховної Ради України нині Україна є стороною більш ніж 80 юридично обов'язкових інструментів Ради Європи. У подальшому, внаслідок здобуття Україною статусу країни-кандидата в члени Європейського Союзу можна прогнозувати, що дані тенденції будуть поглиблюватися [125, с. 8–12].

Враховуючи наведене, можна стверджувати, що українська правова сім'я сформувалася під значним впливом інших правових сімей. Науковці розглядають декілька (на практиці - чотири) концепції, відповідно до яких можливо визначити належність правової сім'ї України до інших, «материнських» правових сімей. Враховуючи те, що в юридичній літературі

єдиної точки зору щодо місця України в інших правових сім'ях немає, розглядаються варіанти щодо віднесення української правової сім'ї до:

– Слов'янської правової сім'ї. Прихильники даної теорії вважають, що головними чинниками, які визначають дану належність, є наявність принципів переваги колективних інтересів над індивідуальними, поширеність колективних принципів господарювання та рецепцію римського права через багатовікові зв'язки з Візантійською імперією. Разом з цим, незважаючи на наявність певних спільних рис, наразі поняття «слов'янська правова сім'я» є доволі теоретичним та значно видозміненим під впливом правової сім'ї Європейського Союзу – оскільки більшість слов'янських держав вже є країнами-членами Європейського Союзу;

– Євразійської правової сім'ї. Інша група науковців, не відкидаючи в цілому належність України до слов'янської правової сім'ї, посилаються на ряд специфічних ознак, які визначені в положеннях євразійської концепції, включаючи своєрідну інтерпретацію китайського принципу легізму. Вони зазначають, що слов'янська правова сім'я є лише однією з багатьох сімей, які органічно належать до євразійської правової сім'ї, відповідно, українська правова сім'я також належить до цієї спільноти. При цьому, дана група вчених стверджує, що євразійська правова сім'я пройшла кілька історичних етапів розвитку, незважаючи на зміну її правового простору протягом різних періодів часу – до таких етапів відносять існування слов'янської правової сім'ї до ХХ ст., російської правової сім'ї у першій половині ХХ ст., соціалістичної правової сім'ї у другій половині ХХ ст. Після проходження даних історичних етапів євразійська правова сім'я продовжує існувати. Зі свого боку, автор критично відноситься до можливості віднесення української правової сім'ї до правових сімей євразійського типу через сильну прихильність української правової сім'ї до демократичних традицій, які у євразійських правових сім'ях дуже слабо розвинені або взагалі відсутні;

– Східноєвропейської правової сім'ї. Також в науковій літературі зустрічаються погляди щодо належності української правової сім'ї до групи східноєвропейських правових сімей, сформованих на базі східноєвропейських правових традицій. В такому випадку простежується наявність рис східноєвропейських правових сімей – зокрема, явна обмеженість світоглядного підґрунтя права, зазвичай, за допомогою вчень християнської направленості у православній інтерпретації або подібних до нього вчень (наприклад, східноєвропейських греко-католицьких вчень). Також дані вчені вважають, що такій правовій сім'ї притаманний певний авторитаризм в своїй діяльності – так, законотворчий процес переважно відбувається внаслідок відносин підпорядкування, а не представницької демократії, що значно зменшує творчий потенціал юриспруденції та знижує її значення і авторитет. Переважний характер норм права є імперативним. Усі ці риси притаманні східноєвропейським правовим сім'ям, однак автор вважає, що така вид правової сім'ї є абсолютно нежиттєздатним в Україні через його тенденції до авторитаризму та фактичного обмеження прав і свобод людини;

– Романо-германської правової сім'ї. Враховуючи неможливість віднесення української правової сім'ї до вищенаведених груп правових сімей, можна стверджувати, що протягом даного етапу розвитку права сім'я України має ряд спільних рис з правовими сім'ями слов'янської або східноєвропейської традиції, проте теперішній вектор розвитку нашої держави спрямований в протилежний бік – у бік континентальної правової сім'ї. При цьому, належність до даної правової сім'ї зумовлюється також присутністю правових рис, які є традиційними для континентальної правової сім'ї – зокрема, провідне місце серед джерел права займають нормативно-правові акти. Система даних нормативних актів складає цілісну та ієрархічну систему, яка поділяє усі акти законодавства за юридичною силою. Однак перелік джерел української правової сім'ї не обмежується лише актами законодавства – в окремих випадках

застосовуються навіть нормативно-правові договори, які враховують інтереси як державних органів, так і інтереси громадянського суспільства та забезпечують їхнє нормальне співіснування. Додатковою ознакою континентальної правової сім'ї, яка присутня в національній правовій сім'ї України, є кодифікований характер національного законодавства [124, с. 34–40; 125, с. 12–16], в той час як правові норми в Україні мають загальний та здебільшого абстрактний характер.

Деякими вченими зазначається, що правова сім'я України схиляється до східноєвропейських правових сімей та поступово повертається до романо-германської правової сім'ї [106]. Разом з цим, низка обставин, у тому числі історичних, обумовлює також певну самобутність української правової сім'ї, незважаючи на те, що внаслідок довгих років перебування українських земель під владою інших держав правові сім'ї даних країн також значно вплинули на сучасну українську правову сім'ю.

Однак неможливо ігнорувати і вплив європейської правової сім'ї на українську правову сім'ю на даному етапі. Зокрема, внаслідок зусиль Ради Європи були вироблені загальноєвропейські стандарти прав людини, які були закладені в Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 року, яка фактично має статус конституційного документу європейського публічного порядку. Важливою рисою даного документу є запроваджений незалежний наднаціональний механізм контролю за дотриманням норм, зазначених в Конвенції та притягнення до відповідальності держав, які порушують впроваджені норми.

Тепер, встановивши основні історичні етапи формування української правової сім'ї, перейдемо до ролі, яку в даній правовій сім'ї відіграє судова практика. Українська правова сім'я, перебуваючи під значним впливом романо-германської, тривалий час не розглядала судовий прецедент у якості повноцінного джерела права. У свою чергу, більшість держав, де поширена

романо-германська правова сім'я, включаючи Німеччину, Францію та інші європейські держави, надаючи пріоритет нормативно-правовому акту, все ж допускають можливість використання судової практики у якості джерела права, коли певна правова проблема є підтвердженою при неодноразовому розгляді справ з аналогічним предметом спору, а також у разі підтвердження таких правових висновків з боку судів касаційної інстанції [126, р. 81–95].

Дані тенденції континентальної правової сім'ї вплинули на процес та концепції впроваджені у 2016-2020 роках судової реформи в Україні, внаслідок якої роль судової практики у якості джерела права була значно збільшена. При цьому, поняття «судова практика» фактично так і залишилося в теоретичній площині, оскільки не було закріплене в українському законодавстві.

Відповідно, відкритим залишається питання визначення терміну «судова практика» в українському законодавстві, а також закріплення її правового статусу. Для пошуку відповіді на дане запитання слід передусім звернутися до Основного Закону України – Конституції України [84]. Однак, поняття «судова практика» не розкривається та взагалі не регулюється Конституцією України, про що свідчать наступні правові норми:

– Відповідно до ст.8 Конституції України передбачено, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Відповідно, основою для законодавства України виступає Конституція України (тобто, нормативно-правовий акт), причому використання судового прецеденту взагалі не передбачається;

– Відповідно до с.19 Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Відповідно, органи публічної влади можуть діяти лише в

рамках повноважень, встановлених законодавством. Використання судової практики знову ж таки, не передбачається;

– Більше того, навіть розділ VIII Конституції України «Правосуддя» не містить жодного визначення або будь-якого правового регулювання статусу судової практики. Зокрема, норма ст.129¹ Конституції України, яка визначає ознаки судового рішення, зазначає, що судові рішення є обов'язковим до виконання. В даному контексті слід особливо підкреслити закріплення законодавцем терміну «виконання», а не «застосування» судових рішень, що унеможлиблює навіть розширене тлумачення даної норми на користь правового статусу судової практики.

Таким чином, можна зробити висновок, що Конституція України не закріплює та не регулює поняття «судова практика», більше того, буквальне тлумачення конституційних норм робить використання і навіть формування судового прецеденту у якості джерела права взагалі неможливим – так, притаманні вищим судам інших держав функції формування та забезпечення єдності судової практики у Верховного Суду Конституцією не закріплюються.

В той же час, прямих законодавчих обмежень на застосування судової практики у якості джерела права також не передбачається – так, згідно ст.129 Конституції України законом можуть бути визначені також інші засади судочинства. Тобто, дана бланкетна норма відсилає до норм органічного закону «Про судоустрій та статус суддів», ухвалення нової редакції якого мало основний вплив на правовий статус судової практики при проведенні судової реформи. Саме цей законодавчий акт став по суті основоположним актом по застосуванню судової практики в Україні, оскільки частиною 5 ст.13 даного Закону передбачено, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Одразу ж слід зазначити, що вищенаведене

застереження поширюється лише на суб'єктів владних повноважень, а не на усіх учасників правовідносин (до яких також належать громадяни, особи без громадянства, іноземці, юридичні особи приватного права), що автоматично робить можливість застосування судового прецеденту фактично половинчастим.

Певною мірою статус судової практики в Україні регулюють й процесуальні кодекси – зокрема, відповідно до ч.5 ст.242 Кодексу адміністративного судочинства України при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановках Верховного Суду [107]. Правові норми, ідентичні наведеним, також закріплені ч.4 ст.236 Господарського процесуального кодексу України [50] та ч.4 ст.263 Цивільного процесуального кодексу України [50]. Також частиною 6 ст.13 «Про судоустрій та статус суддів» передбачено, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права.

Разом з цим, наявність навіть такого законодавчого закріплення створює ряд невирішених питань - як можна побачити, вимога по врахуванню практики Верховного Суду є імперативною, однак доволі широкою, більше того, відсутність законодавчого закріплення поняття «судова практика» та більш детальних рекомендацій по її застосуванню породжує випадки одночасного існування двох і навіть більше практик щодо одних та тих самих правовідносин різного змісту.

Окреме місце серед судової практики належить практиці ЄСПЛ, правовий статус якої врегульовано Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [126, р. 81–95]. Зокрема, судові прецеденти ЄСПЛ є обов'язковими для усіх країн-учасниць Ради Європи, включаючи Україну. При цьому, законодавець по суті прямо ототожнює поняття «судовий прецедент» та «судова практика» - так, стаття 1

даного Закону зазначає, що практикою Суду є практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини, тоді як згідно ст.17 Закону Україна взяла на себе зобов'язання застосовувати Конвенцію та практику Суду у якості джерела права. На практиці в Україні судами загальної юрисдикції дана практика застосовується у разі наявності прогалин в національному праві, невідповідності законодавства України практиці Європейського суду з прав людини, використання в своїй діяльності принципів справедливості, верховенства права та інших. В той же час, з норм даного законодавчого акту неможливо встановити, яка практика в такому разі є пріоритетною у застосуванні – практика Європейського суду з прав людини або Верховного Суду. Не розкривається дана проблема й в процесуальних кодексах.

Наявність правової норми абстрактного характеру, а також диференціація права на приватне та публічне, дія норм права у якості нормативно-правових актів, а також забезпечення престижності та авторитетності конституційних норм як норм прямої дії та норм найвищої юридичної сили в українській правовій сім'ї діє Конституційний Суд України. Разом з цим, за своїм правовим значенням рішення Конституційного Суду України, як і судова практика в цілому, теоретично не можуть бути визнані у якості повноцінного джерела права, оскільки в континентальній правовій сім'ї судова практика виступає у якості допоміжного джерела права [126, р. 421–436].

Отже, протягом даного етапу свого розвитку Україна є абсолютно унікальною у своїй правовій сім'ї, оскільки фактично поєднує в собі риси декількох правових сімей. Однак, така політика має як свої переваги, так і недоліки, адже, з огляду на тяжіння української правової сім'ї до правових сімей континентального типу, присутність рис інших правових сімей фактично створює ряд проблем в українській правовій сім'ї. Зокрема, правова сім'я України досі зберігає в собі залишки попередньої, соціалістичної сім'ї, внаслідок чого іноді відноситься до систем перехідного типу. При цьому,

стратегія правової реформи України спрямовується на створення такої правової сім'ї, яка б забезпечувала гармонійне функціонування та задовольняла суспільні потреби з використанням адекватних заходів правового регулювання [127].

Якщо ж проаналізувати наведені підходи до поняття «судова практика» в українській, континентальній та англосаксонській правових сім'ях, то можна побачити, що вони значно відрізняються один від одного:

– Романо-германська правова сім'я розглядає судову практику у якості інструменту, який є допоміжним до законодавчих актів, а також виконує правозастосовну та інтерпретаційну функції. Континентальна правова сім'я, як і українська, офіційно заперечує можливість надання судам можливостей правотворчості, проте в ряді держав така можливість визнається. Також правотворчість суддів є додатковою функцією для компенсації недоліків законодавчих актів, заповнення прогалів в праві, розширеного тлумачення законів;

– Англосаксонська правова сім'я фактично вважає судову практику у якості основного джерела права, відрізняючись лише у підходах до судової практики як такої - англійська правова сім'я відрізняється консерватизмом та традиціоналізмом, тоді як американська правова сім'я, навпаки, надає більшої свободи судам в цьому питанні;

– В українській правовій сім'ї поняття «судова практика» має багато визначень, зокрема у якості судової практики розуміється уся судова діяльність або ж єдність судової діяльності та соціально-правового досвіду як результату такої діяльності у формі судових рішень. Найбільш цінними в українській судовій практиці є інтерпретація та застосування норм права судами, які формують певні тенденції для застосування таких норм в подальшому [124; 127]. Поряд із цим, судова влада неодноразово та недвозначно відмежовувала свою правозастосовну функцію від правотворчої – зокрема, в постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15

січня 2024 року по справі №722/594/22 Верховним Судом вкотре було зазначено, що Верховний Суд повинен лише застосовувати норми закону, але аж ніяк не може підміняти законодавчий орган влади та своїми рішеннями відступати від норм закону, змінювати їх зміст, тим самим спотворювати закріплену в них законодавчу мету.

Проте, значною проблемою для утвердження судового прецеденту та судової практики в Україні у якості джерела права є відсутність законодавчо закріпленого поняття «судовий прецедент» та «судова практика». Негативну роль також грає фактична неконституційність судової практики, невизначеність пріоритету у її застосуванні у випадку наявності судових прецедентів різного змісту.

Сучасний розвиток адміністративно-судової практики України відбувається під впливом кількох взаємопов'язаних факторів: реформування судової системи, діяльності Верховного Суду, практики Європейського суду з прав людини, процесів європейської інтеграції та викликів, пов'язаних із запровадженням воєнного стану. Це свідчить про поступове формування в Україні моделі адміністративної юстиції, яка зберігає традиційні риси романо-германської правової сім'ї, але водночас активно використовує окремі елементи англосаксонської правової традиції.

Висновки до розділу 2

Проведене дослідження теоретичних засад співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей дозволяє сформулювати такі висновки.

1. Встановлено, що історичний розвиток судової практики в англосаксонській та романо-германській правових сім'ях відбувався за різними моделями. Для романо-германської правової сім'ї визначальним чинником стало формування та розвиток нормативно-правового акта як основного

джерела права, тоді як для англосаксонської правової сім'ї таким джерелом історично виступив судовий прецедент. Водночас сучасний розвиток обох правових систем свідчить про поступове зближення підходів до ролі судової практики у правовому регулюванні.

2. Доведено, що становлення романо-германської правової сім'ї пройшло тривалий шлях від звичаєвого права через етап університетського права до сучасного кодифікованого законодавства. У результаті сформувалася правова система, в якій нормативно-правовий акт посідає центральне місце, а судова практика виконує допоміжну функцію тлумачення та забезпечення однакового застосування правових норм.

3. Встановлено, що судова практика в романо-германській правовій сім'ї еволюціонувала від фактичної відсутності самостійного значення до важливого інструменту забезпечення правової визначеності, подолання прогалів законодавства та уніфікації правозастосування. Особливо помітним цей процес став у сфері адміністративного права та адміністративного судочинства.

4. Обґрунтовано, що адміністративне право посідає особливе місце серед галузей романо-германської правової сім'ї, оскільки саме в ньому найбільш виразно проявляється вплив судової практики на розвиток правового регулювання. У багатьох європейських державах значна частина адміністративно-правових інститутів сформувалася саме завдяки діяльності адміністративних судів та виробленню ними усталених правових підходів.

5. Визначено, що сучасна адміністративно-судова практика України формується під впливом як континентальної традиції нормативного регулювання, так і окремих елементів англосаксонського підходу, пов'язаних зі зростанням ролі судових рішень та правових позицій вищих судових інстанцій. Насамперед це проявляється у діяльності Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду.

6. Встановлено, що правові позиції Верховного Суду дедалі більше виконують функцію забезпечення єдності судової практики, подолання неоднозначного тлумачення законодавства та формування стандартів вирішення публічно-правових спорів. При цьому такі правові позиції не набувають статусу класичного судового прецеденту, характерного для англосаксонської правової сім'ї, проте фактично впливають на подальшу судову практику.

7. Доведено, що вагомий вплив на розвиток адміністративно-судової практики держав романо-германської правової сім'ї здійснює практика Європейського суду з прав людини. Рішення ЄСПЛ формують стандарти правової визначеності, пропорційності, справедливого суду, ефективного судового захисту та верховенства права, які активно використовуються національними судами під час розгляду адміністративних справ.

8. Обґрунтовано, що сучасна адміністративна юстиція України є одним із найбільш показових прикладів взаємодії романо-германської та англосаксонської правових традицій. З одного боку, зберігається домінуюча роль закону як основного джерела права, а з іншого — зростає значення судової практики як механізму конкретизації законодавчих положень та забезпечення однакового правозастосування.

9. Встановлено, що розвиток адміністративно-судової практики в Україні відбувається в напрямі поступового посилення її регулятивного значення. Це зумовлено ускладненням публічно-правових відносин, необхідністю забезпечення ефективного контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень, впровадженням європейських стандартів правосуддя та потребою оперативного реагування на прогалини законодавства.

Отже, результати проведеного дослідження свідчать, що сучасна адміністративно-судова практика України формується в умовах поєднання континентальної нормативної моделі та окремих прецедентних механізмів, властивих англосаксонській правовій традиції. Саме ця взаємодія визначає

сучасні тенденції розвитку адміністративної юстиції та створює підґрунтя для подальшого дослідження практики застосування відповідних правових підходів у діяльності українських адміністративних судів.

РОЗДІЛ 3. Проблемні аспекти співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України

3.1. Вплив романо-германського та англосаксонського елементів на адміністративно-судову практику України

На даному етапі свого існування українська національна правова сім'я знаходиться на етапі трансформаційного перетворення, причому в центрі такої системи знаходиться саме право, що функціонує у якості єдиного та цілісного організму. Подальший розвиток та розбудова правової та демократичної держави, зміцнення державного суверенітету, повага та гарантування прав і свобод людини та громадянина є можливим внаслідок наявності функціонуючої та розвиненої правової сім'ї [134, р. 1–12; 145, р. 3–18].

Особливо яскраво зазначені трансформаційні процеси проявляються у сфері адміністративного судочинства, оскільки саме адміністративні суди здійснюють судовий контроль за діяльністю суб'єктів владних повноважень та забезпечують захист прав і свобод особи у публічно-правових правовідносинах. У зв'язку з цим адміністративно-судова практика виступає одним із найбільш показових індикаторів впливу романо-германської та англосаксонської правових сімей на сучасну правову систему України [136, с. 24–31; 137, с. 41–52].

Враховуючи закріплення в Конституції України принципу, а точніше стратегічного напрямку розвитку, який полягає у приєднанні до євроатлантичної спільноти, реалізація даного принципу зумовлює необхідність проведення інтеграційних та реформаторських заходів у сфері права, які покликані забезпечити ефективні механізми розвитку суспільних відносин. У зв'язку з цим, можна виділити наступні кінцеві завдання, яких має досягти обраний

Україною стратегічний напрям розвитку (причому даний перелік не є вичерпним):

- утвердження та закріплення принципів пріоритетності та захисту прав людини і громадянина. Причому, враховуючи подальшу європейську інтеграцію України, важливим є також забезпечення прав громадян інших європейських держав;

- закріплення в національній правовій сім'ї принципу верховенства права. Даний принцип нерозривно пов'язаний із наявністю функціонуючої та стабільної національної судової системи;

- забезпечення першочерговості ролі нормативно-правового акту в системі джерел права в національній правовій сім'ї. Дане завдання є важливим також у зв'язку з необхідністю визначити домінуючу роль нормативно-правового акту у порівнянні з іншими джерелами права;

- проведення ґрунтовної та якісної кодифікації норм національного законодавства. Слід також звернути увагу не лише на створення нових норм та кодифікованих актів, а й забезпечення контролю за додержанням вже існуючих;

- створення та адаптація до існуючих правовідносин нових інститутів та галузей права (наприклад, врегулювання правовідносин, пов'язаних з обігом криптовалюти);

- покращення взаємодії між приватним та публічним правом, імплементація європейських стандартів права до нормотворчої та правозастосовної практики.

При цьому важливим напрямом реалізації європейських стандартів виступає адміністративне судочинство, у межах якого відбувається впровадження принципів верховенства права, пропорційності, належного урядування та правової визначеності, сформованих у практиці Європейського суду з прав людини [142, р. 81–95; 150, р. 321–337].

Досягнення поставлених завдань об'єктивно є неможливим без зближення європейських правових сімей та української національної правової сім'ї, задля чого важливим є напрацювання єдиних принципів та підходів з метою пришвидшення цих процесів. Також важливим є більш детальний розгляд впливу романо-германської правової сім'ї на національне законодавство України та судову практику, оскільки детальний розгляд даного питання дозволяє не лише оцінити перспективи та наслідки такого впливу, а й знайти прийнятні форми взаємодії між національними правовими сім'ями [130, р. 115–124; 131, р. 391–402].

Одним із найбільш важливих елементів, які сприяють поширенню впливу романо-германської правової сім'ї та посилюють її вплив на інші правові сім'ї, є процеси глобалізації [131, р. 425–439]. Глобалізація, а точніше процеси поліпшення соціально-культурних, політичних, торговельних та економічних відносин, забезпечує не лише стійку взаємодію між правовими сім'ями, а й сприяють значному оновленню таких правовідносин та їхній адаптації до сучасних умов.

Відповідно, при розгляді впливу континентальної правової сім'ї на українську правову сім'ю слід додатково розглянути концептуальні положення, основні принципи та ідеї для досягнення їхньої відповідності рівню відповідних європейських національних правових сімей. Окремо слід зазначити, що європейські континентальні правові сім'ї є доволі подібними між собою саме за рахунок наявності міцного теоретичного підґрунтя, апробованого століттями – римського права, яке досі виступає у якості базового елементу побудови правової сім'ї в європейських країнах. Саме це теоретичне підґрунтя, часто у доктринальній формі, є предметом дослідження багатьох науковців, включаючи зарубіжних вчених, а також науковців радянської доби. Щоправда, дослідження радянських науковців мали радше тенденційний характер у зв'язку з наявністю особливої «радянської» правової сім'ї [129, р. 1–22; 130, р. 1–17].

Якщо розглядати часові рамки впливу романо-германської правової сім'ї на українську правову сім'ю, то можна зіткнутися з проблемами визначення таких часових проміжків. Незважаючи на те, що територія України не входила до складу Римської імперії, вплив континентальної правової сім'ї розпочався ще протягом періоду пізньої античності – внаслідок перебування античних грецьких колоній в Північному Причорномор'ї у залежності від Римської імперії. Однак внаслідок Великого переселення народів настав кінець періоду античності, а зв'язку з Римом були більшою мірою втрачені. Подальші зв'язки з Візантійською імперією зменшувалися у зв'язку з ослабленням імперії, у зв'язку з чим державні утворення на території України повернулися фактично до норм звичаєвого права.

Сплеск до вивчення континентальної правової сім'ї повернувся лише в імперські часи – так, починаючи з другої половини XIX ст. і до 1917 року наукова література в Російській імперії щодо дослідження та вивчення римського права характеризувалася значною багатоманітністю. Ці досягнення стали можливими завдяки активній діяльності науковців-романістів, які діяли на базі Київського, Харківського, Московського та інших імперських університетів. Найбільш важливими з даних праць стали дослідження С.А. Муромцева, В.І. Сінайського, Д.Д. Грімма, В.М. Хвостова, І.О. Покровського тощо. Розгляд проблем римського права відрізнявся обґрунтованістю наукових робіт та досліджень, значним та змістовним викладом матеріалу з теоретичної точки зору. Творчий доробок цих науковців був доволі значним та за рівнем науково-методологічних напрацювань був співмірним із роботами європейських вчених романістів Р. Ієрінга, Ф. Савіньї, Г. Пухти та інших [131, р. 311–328; 132, р. 102–116].

Більше того, у процесі визначення загальних засад створення та функціонування континентальної правової сім'ї можна спостерігати фактичну відсутність єдиних наукових підходів до цього навіть у спеціалізованій науковій

літературі. Розгляд даної проблематики здійснюється переважно в рамках загальних тенденцій розвитку, однак чіткої думки щодо масштабів впливу романо-германської правової сім'ї на правову сім'ю України не сформульовано. Так само відсутній також науковий розгляд питання впливу континентальної правової сім'ї на судову практику в Україні [130, р. 94–106; 133, р. 52–67].

Для визначення впливу континентальної правової сім'ї важливим є розгляд такого поняття як «рецепція римського права», причому розгляд даного поняття доцільно здійснювати з урахуванням її зв'язків із соціальною дійсністю та з урахуванням аналізу різних точок зору щодо змістовної сутності. Разом з цим, в науковій літературі часто поняття «рецепція римського права» замінюється поняттям «акультурація римського права» [129, р. 35–52; 130, р. 38–46]. Варто зазначити, що ототожнення понять «рецепція римського права» та «акультурація римського права» є помилковим, у зв'язку з наступним:

- акультурація відбувається при взаємному змішуванні культур та проникненні однієї культури в іншу за рахунок тривалого та прямого контакту, внаслідок чого відбувається створення фактично гібридної культури. Паралельно з цим відбувається процес змін основних положень правових сімей, які також можуть сформувати нову гібридну правову сім'ю;

- рецепція подібна до акультурації, однак має важливу відмінність – в процесі її реалізації відбувається проникнення правової сім'ї, яка існувала раніше (зокрема, римської правової сім'ї), в правову сім'ю зовсім іншої епохи. Внаслідок того, що Римська імперія більше не існує, відповідно логічним є твердження, що у якості рецепції виступають процеси однобічного проникнення та впливу однієї правової сім'ї на іншу [132, р. 71–84; 133, р. 68–75].

Отже, рецепція є відмінним від акультурації процесом. Однак, цей процес є дуже багатогранним та існує у багатьох формах:

- використання норм римського права з метою доповнення норм місцевих правових сімей, їхньої кодифікації або систематизації;

- використання норм римського права з науковою та пізнавальною метою, зокрема для їхнього дослідження університетськими викладачами або науковцями (як правничих, так і історичних наук);
- використання норм римського права для їхнього вивчення в рамках університетських дисциплін;
- використання норм римського права у якості норм прямої дії у разі їхнього закріплення у якості чинного нормативно-правового акту або у разі необхідності впровадження римського права до чинних нормативно-правових актів протягом законодавчої діяльності;
- використання норм римського права для створення нових нормативно-правових актів протягом законотворчої діяльності;
- використання понятійно-категоріального апарату римського права.

Слід зазначити, що процеси рецепції римського права відрізнялися в залежності від країни, що було зумовлено також історичними особливостями – так, в країнах Західної та Центральної Європи рецепція норм римського права відбувалася прямим шляхом – у якості включення норм римського права до національного законодавства [130, р. 82–93; 129, р. 212–227]. Особливо сприяли цьому події правління Наполеона Бонапарта, який здійснив чи не найбільшу рецепцію норм римського права з часів раннього Середньовіччя – створення Кодексу Наполеона, який пізніше був поширений не лише на Францію, а й на захоплені або залежні від Наполеона території. Норми цього Кодексу були настільки зручними у використанні та застосуванні, що дана рецепція пережила навіть реставрацію монархічних режимів. Натомість у країнах Східної Європи дані процеси значною мірою загальмувалися, а рецепція норм римського права здійснювалася у латентній (прихованій) формі – тобто за рахунок поступового запозичення ідей римського права, його основних принципів та інститутів, подальшого їхнього закріплення на рівні національного законодавства. Сьогодні

відбувається поступове поновлення інтересу до вивчення римського права, у тому числі з метою його подальшого використання в процесах законотворчості в Україні та адаптації українського законодавства до його ціннісних надбань.

Отже, можна стверджувати, що вплив континентальної правової сім'ї на формування та подальший розвиток національних правових сімей здійснюється у трьох формах:

- у теоретичному аспекті (переважно для наукового вивчення);
- у практичному аспекті (переважно для застосування на практиці принципів та норм римського права);
- при формуванні переконань та поглядів щодо права як загального поняття справедливості та свободи в суспільстві або державі (в окремих випадках – навіть серед наднаціональних організацій та церкви) [131, р. 287–294].

Тому як правові сім'ї європейських країн, так і правова сім'я України є багатограними правовими явищами, які сформувалися внаслідок впливу римського права та в сукупності логічно поєднують наступні складові: норми права, інститути та галузі права, окремі принципи тощо.

Фундаментальною засадою впливу римської правової сім'ї на українську правову сім'ю є закріплення норми права як первинної одиниці усієї системи права. Норма права є найважливішою складовою континентальної правової сім'ї та базується на класичних нормах римського права. Процес створення відповідної норми права здійснювався шляхом створення єдиного правила поведінки в суспільстві з багатьох типових форм поведінки в конкретних ситуаціях, включно з окремими прецедентами [129, р. 421–435; 132, р. 91–105]. Виокремлення норми права дозволяло закріпити найбільш поширені та правильні прецеденти в законодавстві, а також використовувати на практиці найбільш важливі з них.

Як наслідок, на формування фактично усіх сучасних принципів права держав континентальної правової сім'ї вирішальний вплив мало саме римське право. Зокрема, внаслідок практичного використання римських інститутів та звичайних норм права в державах континентальної Європи також впроваджуються й відповідні принципи римської юриспруденції. Дані принципи формувалися безпосередньо у зв'язку з дослідженням джерел римського права, переважно при дослідженні кодифікації Юстиніана. Науковим шляхом було доведено, що такі принципи загальнотеоретичного характеру як верховенство закону та верховенство права, принцип рівності усіх перед судом та законом, принцип здійснення справедливого правосуддя, принцип недопустимості покарання за одне й те саме правопорушення повторно, а також інші принципи загальнотеоретичного характеру. Дані принципи також знайшли й своє відображення й в українському законодавстві, включаючи Конституцію України, яка, серед інших, проголошує дію верховенства права. Не обходить римське право й судову практику, яка існує в Україні. Як вже було зазначено, принцип верховенства права є важливим не лише для законодавчих норм в Україні, а й для відповідних судових процесів. Одним із принципів українського національного судочинства є принцип справедливого розгляду. Також важливим є дотримання принципу законності. Тобто, можна чітко стверджувати, що в основі усіх як законодавчих, так і принципів судового розгляду в Україні лежить класичне римське право [134, р. 37–61; 129, р. 768–780].

Відповідно й інститути римського права, які були запозичені європейськими законодавцями. Дані інститути мали універсальний характер та внаслідок своєї об'єктивності та поступово перетворилися на невід'ємну якісну складову континентальної правової сім'ї, що зумовило не тільки збереження їхньої основної суті та змісту, а і також забезпечило наповнення таких інститутів відповідним правовим змістом [129, р. 537–554]. Інститути римського

права, хоча й з певними змінами також застосовуються й в Україні – особливо слід відмітити запозичений в римлян інститут правового зв'язку особи з державою – громадянства. З наявності такого принципу впливають також вимоги уникнення випадків наявності особи без громадянства або особи з кількома громадянствами (хоча останнім часом такі вимоги значно пом'якшуються).

Варто також зазначити, що поряд з існуючими елементами континентальної правової сім'ї заслуговують на увагу також інші важливі складові елементи, які за своєю суттю є не менш вагомими, у тому числі галузі права. Саме класифікація права за галузевим принципом є однією з визначальних характеристик романо-германської правової сім'ї, яка надає їй особливих, відмінних від інших правових сімей, ознак, характерних лише для неї [133, р. 103–114; 130, р. 96–104]. Походження галузевої класифікації континентальної правової сім'ї можна визначити як походження від поділу римського права на публічне та приватне. Особливої деталізації дістало римське приватне право, яке вже за римських часів відрізнялося поділом на окремі галузі права: зобов'язальне, спадкове, сімейне, цивільне, речове та інші.

Як наслідок, вплив римського права також полягає в інтеграції в існуючі правові сім'ї структури права, подібної до римської, тобто галузевої. Така структура є закономірною організацією таких елементів та відрізняється внутрішньою узгодженістю. Відповідно, й судова практика будується на дотриманні принципів поєднання та узгодженості публічних та приватних інтересів, співвідношенні матеріального і процесуального права, балансу публічних та приватних інтересів. Однак найбільше такий поділ знайшов своє відображення в принципах поділу юрисдикції в судових спорах, що є доволі чітким. Зокрема, відмежування юрисдикції в судовій практиці має важливий характер для забезпечення повного і всебічного розгляду справи. Додатковим підтвердженням виключної важливості даного питання є те, що в чинному

українському процесуальному законодавстві повноваження щодо визначення юрисдикції спорів, окрім законодавця, належить Великій Палаті Верховного Суду. Особливо яскраво це видно із закріплених чинних процесуальних кодексах.

Варто зазначити, що вирішення конфліктів між судами з юрисдикційних питань займає питому вагу серед усіх справ, які розглядалися Великою Палатою Верховного Суду [138, с. 12–29; 139, с. 31–48]:

– у 2018 році Великою Палатою Верховного Суду було розглянуто 863 справи з підстав порушення судами першої інстанції та/або судами апеляційної інстанції правил юрисдикції. Даний показник дорівнює 83% усієї загальної кількості розглянутих справ за цей період;

– у 2019 році Великою Палатою Верховного Суду було розглянуто 1358 справи з підстав порушення судами першої інстанції та/або судами апеляційної інстанції правил юрисдикції. Даний показник дорівнює 94% усієї загальної кількості розглянутих справ за цей період.

Загалом протягом усього часу діяльності Великої Палати Верховного Суду було сформульовано понад 300 висновків щодо визначення юрисдикції спорів в судах. Значна частина зазначених висновків стосується саме розмежування адміністративної юрисдикції та інших видів судочинства, що свідчить про ключову роль адміністративної юстиції у формуванні сучасної судової практики України.

Важливість даного питання для судової практики в цілому пов'язана із тим фактом, що українські суди спеціалізуються на розгляді адміністративних, господарських, цивільних, кримінальних справ, а також справ щодо адміністративних проступків. У свою чергу, Велика Палата Верховного Суду неодноразово зазначала, що інститут судової юрисдикції покликаний для розмежування компетенції як різних ланок існуючої судової системи, так і різноманітних видів судочинства – адміністративного, господарського,

цивільного, кримінального, причому правила визначення юрисдикції справи певної категорії закріплені процесуальним законодавством, яким також регламентовано предметну та суб'єктну юрисдикцію господарських, адміністративних та цивільних судів.

Зокрема, ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України визначає, що суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна, або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами.

Отже, з аналізу даних норм вбачається, що цивільне судочинство не має чітко визначеної предметної юрисдикції та розглядають справи щодо захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав, свобод або інтересів, які виникають з цивільних, земельних, трудових, житлових та інших правовідносин в усіх випадках, за винятком, якщо розгляд таких спорів прямо закріплений за правилами іншого судочинства.

У свою чергу, Велика Палата Верховного Суду в своїх правових висновках вже неодноразово зазначала про критерії розмежування юрисдикції між судами – у якості таких критеріїв виступають закріплені в законодавстві випадки, за яких конкретний спір підлягає розгляду за правилами того чи іншого виду судочинства, включаючи предмет спору, характер спірних правовідносин, суб'єктний склад правовідносин, а також пряма норма законодавства, яка визначає належність даної категорії спірних правовідносин до певного виду судочинства. Разом з цим, існують і чималі вимоги до таких критеріїв з метою забезпечення їхнього нормального функціонування. В першу

чергу, критерій визначення юрисдикції суду має бути сформульованим максимально просто, а також необхідно звести до мінімуму перелік можливих альтернативних юрисдикцій з метою зменшення, у подальшому, спорів між різними юрисдикціями [138, с. 49–66; 136, с. 178–193].

Особливого значення питання юрисдикції набуває саме для адміністративного судочинства, оскільки від правильного визначення публічно-правового характеру спору залежить можливість ефективного захисту прав особи у відносинах із суб'єктами владних повноважень [137, с. 215–229; 138, с. 71–83]. У зв'язку з цим практика Великої Палати Верховного Суду фактично формує критерії відмежування адміністративної юрисдикції від цивільної та господарської.

Також важливим є забезпечення принципу правової визначеності, зокрема, щоб один спір вирішувався судами лише однієї юрисдикції лише один раз і по даному спору приймалося одне рішення. Неприпустимим є наявність судових рішень, ухвалених у спорі між тими ж сторонами, з того самого предмета і з тих самих підстав, але судами різних юрисдикцій. Відповідно, й визначення юрисдикції певного судового спору слід визначати таким чином, щоб у подальшому унеможливити повторне звернення особи до суду іншої юрисдикції з метою отримання «правильного вирішення спору» та штучного коригування спірних правовідносин. Саме орієнтація суду на сутність конфлікту, а не зосередження на існуючих предметі спору чи його сторонах, є найбільш правильним та ефективним способом визначення юрисдикції конкретного спору [140; 141].

Окрім цього, Велика Палата Верховного Суду виходить із принципу, що у якості відповідача по справі має виступати безпосередньо та особа, з якою існує дійсний юридичний спір, що дозволяє уникнути випадків помилкового визначення юрисдикції за рахунок пред'явлення позову до неналежного відповідача (або відповідачів). Не менш важливим є позбавлення спору

непотрібних та невластивих вимог, які нерідко взагалі не підлягають розгляду в порядку судочинства. Нарешті, Великою Палатою Верховного Суду при визначенні юрисдикції конкретного спору вживаються заходи по запобіганню випадкам штучного існування преюдиції або випадкам, коли для правильного визначення спору необхідним є ініціювання судових процесів в кількох юрисдикціях. Судове рішення має вирішувати спір по суті та захищати порушені права чи інтереси особи, яка звернулася із судовим захистом, або забезпечувати повне виконання суб'єктом владних повноважень власних функцій, з метою реалізації яких і відбувається звернення до суду [144, р. 41–58; 145, р. 25–37]. Випадки, коли для виконання рішення суду необхідно звернення до суду іншої юрисдикції, є неприпустимими, оскільки свідчать про неефективність судового розгляду.

Розгляд ролі римського права в українській національній правовій сім'ї буде неповним без розгляду поняття «джерело права». Так, вплив римського права на процес формування джерел права в державах з романо-германською правовою сім'єю та на українську правову сім'ю здійснювався з різною інтенсивністю та мав різне зовнішнє та внутрішнє вираження, що у подальшому зумовило умовний поділ такого впливу на три етапи його формування:

– Етап VI – XIII ст. Джерела римського права мають вкрай спрощений характер та переважно не є кодифікованими. Безпосередньо римське право використовується для викладу діючого «законодавства» у варварських королівствах та зібрання правових звичаїв, у якості інструменту доповнення, систематизації та роз'яснення існуючих правових звичаїв;

– Етап XIV – XVIII ст. Джерела римського права вже тісно вплетені в національні правові сім'ї, оскільки системи національного законодавства створені на основі прямого використання та подальшої інтерпретації адаптованих до існуючих умов та перероблених норм римського права;

– Етап XIX ст. – теперішній час. Існуючі джерела кодифікованого національного законодавства створені з урахуванням найкращих досягнень юридичної науки, однак з подальшою рецепцією норм римського права.

Разом з цим, вплив римського права на джерела права в українській правовій сім'ї був дещо іншим – так, процес оформлення джерел права в українській правовій сім'ї на території України відбувався як шляхом власного законотворення, так і за допомогою запозичення ряду елементів законодавства з інших держав. Значна частина норм права, які були запозичені, була римського походження, причому найпершим джерелом такого походження був Кодекс Юстиніана, а також пізніші правові акти з першоджерел в інших державах, де вони були інтерпретовані для власних потреб. Певний вплив мала також рецепція Кодексу Наполеона в Австрійській та, пізніше, Російській імперіях. Разом з цим, запозичення правових норм здійснювалося з метою задоволення потреб в регулюванні певних категорій суспільних відносин, було нерегулярним та мало вибірковий характер. Відповідно, й вплив римського права не був абсолютним та був обмежений рівно до тієї міри, в якій суспільство було здатне сприйняти та адаптувати такі норми, що прямо залежало від рівня економічного розвитку європейських держав, тоді як українські землі знаходилися фактично на правах колоній.

Нарешті, важливим є висвітлення поняття «правова доктрина», яке є другорядним джерелом права, однак має певний вплив на українську правову сім'ю, так само як і на українську судову практику. Так, власне поняття «правова доктрина» можна тлумачити у якості єдиної системи знань, яка була структурована внаслідок застосування універсальних принципів, які у своїй єдності виступають підґрунтям для розвитку різних правових сімей, включаючи романо-германську правову сім'ю.

Наразі в судовій практиці України спостерігається тенденція до поширення використання правової доктрини як основи для прийняття судових

рішень. Найбільш активно дана тенденція проявляється саме в адміністративному судочинстві, де правові доктрини використовуються для подолання прогалин законодавства, забезпечення принципу правової визначеності та вироблення єдиних підходів до вирішення публічно-правових спорів [152, с. 22–29; 145, р. 58–74].

Незважаючи на те, що правова доктрина за загальним правилом належить до другорядних джерел права, її поширення в судовій практиці зберігається на порівняно високому рівні. Частково дану обставину можна пояснити за рахунок ширших можливостей для тлумачення правової доктрини у порівнянні із нормативно-правовим актом [153, с. 15–22; 138, с. 74–81]. Окрім цього, внаслідок проведеної у 2016 році судової реформи законодавчий підхід до правових висновків Верховного Суду змінився – так, відповідно до частини 5 статті 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» передбачено обов'язковий характер висновків Верховного Суду. Особливу роль у формуванні адміністративно-судової практики відіграє Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду, правові позиції якого забезпечують однакове застосування норм публічного права судами всіх інстанцій та сприяють реалізації принципу правової визначеності. Як наслідок, дана обставина сприяла не лише збільшенню ролі Верховного Суду у якості суб'єкта правозастосування, затвердженню його першості серед таких суб'єктів, а й надала можливості Верховному Суду для створення власних доктринальних підходів до застосування правових норм. Крім цього, за рахунок використання Верховним Судом правових доктрин збільшуються можливості щодо вирішення актуальних правових проблем та відступу від попередньо сформованих висновків Верховного Суду, деякі з яких існували вже тривалий час.

Зі свого боку, правова доктрина виступає у якості одного із джерел у сфері права. Загалом правова доктрина є зумовлена характером правової культури суспільства цілісна і логічна узгоджена сукупність визнаних

юридичною спільнотою ідей та наукових поглядів на право, що є основою професійної правосвідомості та концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної діяльності, а також тлумачення права. Правова доктрина використовується у якості сполучної ланки між нормами права та його практичною частиною, а також є підсумком наукового пізнання права, включаючи його сутність та зміст, практику правотворчості. При цьому, в судовій практиці правові доктрини найчастіше застосовуються судом касаційної інстанції, до якого в Україні належить Верховний Суд, при ухваленні правових висновків. Окрім цього, при ухваленні правових висновків Верховним Судом можуть бути напрацьовані і створені нові правові доктрини.

Незважаючи на те, що Верховний Суд не може створювати нові норми права, як це нерідко відбувається в державах англосаксонської правової сім'ї, при ухваленні судових рішень Верховний Суд може здійснювати більш широке тлумачення норм права [146, S. 211–223; 147, S. 81–95]. Як наслідок, створення правових доктрин Верховним Судом або застосування існуючих доктринальних норм є вкрай важливим, оскільки має свої переваги перед нормативістським підходом до застосування права. Ба більше, враховуючи відображення доктринальних підходів в рішеннях суду касаційної інстанції, суди першої інстанції та апеляційної інстанції також використовують дані висновки в своїх судових рішеннях, що має сприяти оновленню та стабільності судової практики.

Варто зазначити, що правові доктрини в українській судовій практиці можуть мати як англосаксонське, так і римське походження. Наприклад, до правових доктрин, які застосовуються касаційними судами у складі Верховного Суду (а інколи і Великою Палатою Верховного Суду) в своїх судових рішеннях, належать наступні:

– заборони суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*). Дана доктрина покликана забезпечувати стабільність цивільного обороту та полягає у забороні здійснення суперечливої поведінки після звернення до суду.

Доктрина має римське походження та спрямована на захист слабшої, але добросовісної сторони [147, S. 96–108];

– тлумачення слів договору проти того, хто їх написав (*contra proferentem*). Дана доктрина зазначає, що договір або будь-який інший правочин містить волю та волевиявлення та має бути забезпечений захист добросовісної сторони угоди у випадках, коли одна сторона або обидві сторони мали на увазі дещо інше, аніж те, що впливає з тексту укладеного договору. Дана доктрина також походить з римського права;

– прояв найвищої добросовісності (*uberrima fides*). Дана доктрина походить з англосаксонського права та сформульована лордом – головним суддею королівської палати Менсфілдом (*William Murray, 1st Earl of Mansfield*) у справі «*Carter v Boehm*» у 1766 році. Фактично йдеться про убезпечення застрахованої особи від недобросовісності страховика, особливо коли страховик не повідомляє застрахованого про окремі факти чи деталі договору, які при настанні страхового випадку унеможливають страхові виплати;

– належної правової процедури (*fair procedure*). Дана доктрина є однією з найбільш поширених в англосаксонській правовій сім'ї, а також знаходить своє відображення у національній судовій практиці. Суть цієї доктрини, що застосовується в адміністративних спорах, зводиться до того, що держава повинна поважати всі юридичні права, які належать особі. Незважаючи на її англосаксонське походження, дана доктрина сьогодні закріплена у низці міжнародних та національних норм права. Зазначена доктрина має особливе значення для адміністративного судочинства, оскільки безпосередньо пов'язана з діяльністю органів публічної влади та забезпеченням гарантій справедливого розгляду адміністративних справ. Її вплив простежується як у практиці ЄСПЛ, так і в рішеннях адміністративних судів України [152, с. 31–35; 153, с. 24–28].

Наведені доктрини, які застосовує Верховний Суд, походять з різних правових сімей: континентальної та англосаксонської. Якщо континентальне

право формулює універсальні принципи функціонування права, то прецеденте право з англосаксонської правової сім'ї має цілком конкретне спрямування, чітку визначеність, розкриває не загальну тенденцію, а радше винятки із загального правила.

Як наслідок, з огляду на застосування в Україні судової практики ЄСПЛ, збільшуються випадки застосування Верховним Судом правових доктрин та принципів, які не закріплені в національному законодавстві. Ряд суддів, у разі застосування таких доктрин та принципів міжнародного права, надають перевагу широкому тлумаченню норм національного законодавства та доходять до висновків, що прямо не закріплені в українському законодавстві взагалі. Інші ж судді не здійснюють широке тлумачення норм права в українському національному законодавстві та застосовують ці норми без урахування правових доктрин в їх буквальному розумінні.

Зокрема, правова доктрина «*venire contra factum proprium*» (заборона суперечливої поведінки), яка є характерною для в романо-германської правової сім'ї. Має багато спільних рис з доктриною *Estoppel* як процесуальної норми країн англосаксонської правової сім'ї. Застосування даної правової доктрини було здійснено Об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у постанові по справі №390/34/17, внаслідок чого було зроблено висновок, що позивачем було укладено додаткову угоду до первинного договору оренди, внаслідок чого ним було отримано орендні платежі, тоді як згодом позивач звернувся з позовною заявою про визнання договору оренди неукладеним, що суперечило попередній поведінці позивача. Суд не підтримав правову позицію позивача, оскільки, з огляду на попередню його поведінку, підстав вважати договір неукладеним немає.

Поряд із цим, постановою Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 грудня 2022 року по справі №394/85/21-ц в аналогічних з попереднім випадком правовідносинах було ухвалено висновок, яким

застосування наведеної вище правової доктрини було визнано недоречним – так, Верховним Судом було зазначено, що порушення стороною по справі принципу добросовісності, вираженого у правовій доктрині «*venire contra factum proprium*», не є підставою для скасування судових рішень суду першої інстанції та суду апеляційної інстанції, а також не надає права підроблювати підпис позивачки в договорі оренди, навіть якщо фактично між сторонами існували правовідносини, які стосувалися користування земельною ділянкою. Відповідно, хоча дана правова доктрина і використовується в судовій практиці, однак в певних судових процесах вона застосовується судами, а в інших – ні.

Аналогічна ситуація виникла і з доктриною процесуального естоппеля – доктрини, яка полягає в обмеженні вчинення ряду процесуальних дій. Українське національне законодавство закріплює дану правову доктрину в процесуальних кодексах, де чітко визначені та перераховані випадки того, що є зловживанням процесуальними правами. До моменту введення в дію нового процесуального законодавства норми, які б чітко закріплювали поняття зловживання правом, були відсутні, що призводило до наявності широкого переліку можливостей для зловживання правом – так, учасниками процесу неодноразово подавалися апеляційні скарги на ухвали про відкриття провадження без чіткої та аргументованої мотивації, що призводило до неможливості розгляду справи [134, р. 61–78; 142, р. 312–326]. Нерідко провадження, включаючи провадження у справах про банкрутство, зупинялися під надуманими приводами, що також призводило до безпідставного затягування процесу, іноді на кілька років. Разом з цим, не можна стверджувати, що доктрина процесуального естоппеля не існувала взагалі, однак чіткі критерії її реалізації в національному законодавстві України були відсутні. Лише після проведеної судової реформи та введення відповідних норм в процесуальне законодавство стало зрозумілим, в яких випадках дії учасників процесу є зловживанням процесуальними правами, що значно спростило боротьбу з

такими зловживаннями, а також сприяло принципу правової визначеності [146, S. 144–156; 145, p. 132–146].

Поряд із цим, правова доктрина процесуального естоппеля є яскравим прикладом правового явища, яке не є монолітним та здатне змінюватись протягом плину часу [148, p. 25–47; 149, p. 31–48]. Національні суди України, включно із Великою Палатою Верховного Суду регулярно розширюють зміст даної правової доктрини у зв'язку з тим, що потреба в боротьбі зі зловживанням процесуальними правами не стала менш актуальною навіть після введення в дію нових процесуальних кодексів, тоді як не усі дії сторін процесу, які за своєю суттю є зловживанням, закріплені законодавчо [148, p. 71–95]:

– Касаційним господарським судом у складі Верховного Суду в ухвалі від 07 березня 2018 року по справі №916/772/14 зроблено висновок щодо неприпустимості зловживання процесуальними правами шляхом подачі не просто безпідставної касаційної скарги, а фактично документа, який за своїми зовнішніми ознаками нагадує «касаційну скаргу». Так, суд касаційної інстанції звернув увагу, що касаційна скарга, яка надійшла до суду, є набором речень, які не є пов'язаними між собою за логічним та змістовним значенням, з додаванням абстрактних посилань на норми цивільного законодавства та положень попередньої редакції Господарського процесуального кодексу України. Суть усіх цих посилань зводилась до того, що Верховним Судом мала б бути просто скасована ухвала апеляційного господарського суду. З метою протидії таким зловживанням процесуальними правами, судом було застосовано до скаржника захід процесуального примусу у вигляді штрафу [152, с. 35–38; 153, с. 26–29];

– Постановою Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 03 червня 2020 року по справі №318/89/18 було розширено зміст правової доктрини шляхом розмежування поняття зловживання процесуальними правами та зловживання матеріальними правами. Касаційний суд констатував, що дані правові конструкції відрізняються як за своєю суттю, так і за своїми правовими

наслідками щодо їхнього застосування судом. При зловживанні процесуальними правами суд має право залишити подану заяву без розгляду, повернути її заявнику або ж застосувати заходи процесуального примусу. У свою чергу, наслідком зловживання матеріальними (в даному випадку, цивільними) правами може бути відмова у захисті цивільного права та інтересу, зокрема шляхом відмови у позовних вимогах;

– Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду відніс до зловживання правом також свідоме неотримання судових рішень сторонами процесу. Ухвалою Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 30 травня 2018 року по справі №676/7346/15-к констатовано, що заборона зловживання правом учасниками процесу є імперативною та відноситься до загально визнаних правових принципів. Відповідно, та обставина, що засуджений не отримував судові повідомлення, які надсилалися судом на вказану ним же адресу, шляхом ухилення від відвідування поштового відділення, підпадає під прояви зловживання правом. Крім цього, до зловживання правом суд відніс також майже піврічне ігнорування засудженим подальшої процесуальної долі поданої ним же касаційної скарги [150, р. 402–421; 151, р. 188–205];

– Велика Палата Верховного Суду також активно тлумачить дану правову доктрину та бере участь в розширенні її змісту – так, постановою Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2018 року по справі №800/482/17 вказано, що сторона була належним чином повідомлена про призначене судове засідання, однак двічі не прибула до суду без будь-якого повідомлення про поважність причин такої неявки. Дані дії були вчинені з урахуванням факту повторного відкладення судового засідання та відсутності будь-яких заяв про розгляд справи за відсутності сторін. В той же час, відповідно до норм ч.2 ст.44 Кодексу адміністративного судочинства України учасники справи зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами і

неухильно виконувати процесуальні обов'язки. Суд констатував, що позивач, як особа, яка є ініціатором судового процесу та звернулася за захистом своїх прав та обов'язків, повинна активно використовувати власні процесуальні права та не допускати зловживань. Одним із таких визначальних прав є забезпечення належного рівня представництва власних інтересів при розгляді справи [151, р. 206–228; 142, р. 421–438];

– Велика Палата Верховного Суду також відносить до зловживання правом і використання нецензурної лексики – так, постановою Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2019 року по справі №199/6713/14-ц судом зазначено, що образлива, нецензурна лексика, а також лайливі слова або символи, які спрямовані на надання особистих характеристик учасникам справи, суду чи іншим учасникам судового процесу не можуть бути використані ні в письмових, ні в усних заявах або висловлюваннях [140; 141; 142, р. 654–669].

Таким чином, можна зробити висновок, що власне правова доктрина є складним правовим явищем, має зовнішнє вираження в різних формах, тому її значення та роль в процесі законотворчості виражається в наступних формах [134, р. 92–108; 153, с. 27–29]:

- правова доктрина є засобом пошуку форм подальшого розвитку права, а також визначення загальних тенденцій його подальшого розвитку;
- правова доктрина є елементом для утвердження та вироблення методології юридичної науки;
- правова доктрина є одним із інструментів створення словникового (понятійного) апарату, тобто використовується для розвитку юридичної термінології;

- правова доктрина є елементом для активного впливу на правосвідомість законодавця, який може використовувати її для закріплення сформульованих доктринальними положеннями думок в законодавстві;
- правова доктрина є засобом по інтерпретації законодавчої бази;
- правова доктрина є елементом вирішення соціальних конфліктів внаслідок вироблення єдиних загальних принципів, які засновані на засадах справедливості;
- правова доктрина є засобом вирішення прогалин в праві в правозастосовному процесі, особливо в судовій практиці.

3.2. Проблемні аспекти впливу англосаксонської та романо-германської правових традицій на адміністративне судочинство України

Як вже встановлено в попередньому розділі, римське право виступає у якості фундаментального джерела права для створення більшості правових доктрин, тоді як англосаксонська правова сім'я має більший вплив на судову практику в частині використання судових прецедентів. Правова доктрина виступає у якості джерела розвитку судової практики, яке наповнює її новими ідеями та є інструментом адаптації судової практики до сучасних суспільних правовідносин. В державах континентальної правової сім'ї римське право є базовим джерелом для створення більшості правових доктрин, які застосовуються судовими органами, включно із Європейським Судом з прав людини. Однак, якщо розглядати вплив романо-германської правової сім'ї та англосаксонської правової сім'ї на судову практику України, можна помітити ряд проблемних моментів, які виникають внаслідок такого впливу. Для більш ретельного їхнього вивчення їх детальніше [170, с. 41–58; 171, р. 25–42].

Найбільш помітно проблемні аспекти співвідношення романо-германської та англосаксонської правових сімей проявляються саме в адміністративно-

судовій практиці, оскільки адміністративне судочинство одночасно базується на пріоритеті нормативно-правового акта та активно використовує правові позиції Верховного Суду і практику ЄСПЛ [165, с. 42–58; 178, р. 421–438].

Перш за все, враховуючи те, що однією з ключових рис романо-германської правової сім'ї, як вже було визначено раніше, є поділ права на галузі права, що неодмінно впливає і на законодавство, і на відповідну судову практику. Натомість, при виникненні судових спорів закономірним є виникнення т.зв. «юрисдикційних спорів» - коли при ініціюванні стороною судового процесу виникає питання, до якої юрисдикції даний судовий процес відноситься. Особливо гостро дана проблема наявна у справах, юрисдикція яких прямо не закріплена законодавчими нормами [154, с. 18–33; 156, с. 118–124].

Слід проаналізувати поняття судової юрисдикції – дане поняття розкривається як інститут права, який існує для розмежування компетенції як різних ланок судової системи, так і різних видів судочинства – адміністративного, господарського, кримінального, цивільного. У свою чергу, внаслідок можливого обрання помилкової судової юрисдикції учасниками процесу раціональне вирішення спору та подальше виконання судового рішення ускладнюються або взагалі стають неможливими. Ба більше, вирішення юрисдикційних спорів є однією з найбільш чисельних категорій серед справ, які розглянуті Великою Палатою Верховного Суду. Зокрема, протягом 2018 року Велика Палата Верховного Суду розглянула 863 справи з питань порушення судами першої та/або апеляційної інстанцій правил юрисдикційності спору (даний показник становить 83% від загальної кількості розглянутих справ), тоді як у 2019 році – 1358 справ (даний показник становить 94% від загальної кількості розглянутих справ). Усього ВП ВС за час своєї роботи сформулювала більше 300 висновків щодо юрисдикційності спорів [155, с. 12–18].

Для української судової практики вирішення юрисдикційних спорів є вкрай важливим, оскільки, як вже було зазначено, судова практика України, як і

українська правова сім'я загалом, зазнали значного впливу романо-германської правової сім'ї. При цьому, однією з важливих особливостей континентальної правової сім'ї є поділ права на дві фундаментальні галузі – галузь публічного права та галузь приватного права [155, с. 21–29]. Такий поділ сформувався історично та є основою і для побудови судочинства в державі. Аналогічним чином, українське національне судочинство спеціалізується на розгляді кримінальних, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення як справ публічно-правової юрисдикції та цивільних і господарських справ як справ приватно-правової юрисдикції. Змішування юрисдикції між цими галузями права є недопустимим та навіть шкідливим для суспільних правовідносин [154, с. 54–67; 170, с. 92–103].

Однак, українське процесуальне законодавство ще не є повною мірою досконалим та через наявність прогалин в правовому регулюванні нерідко виникають юрисдикційні спори, коли доволі складно правильно визначити юрисдикцію конкретного спору. Також це стосується нових правовідносин, які ще не є повністю врегульованими з процесуальної точки зору (наприклад, корпоративні спори за участі державних органів). Однак з приводу специфічних юрисдикційних спорів варто зазначити, що законодавцем обрано фактично прецедентний спосіб їхнього вирішення – шляхом розгляду даної проблеми Великою Палатою Верховного Суду, якою сформульовані процесуальні критерії та методологічні підходи визначення юрисдикційності.

У якості критеріїв визначення юрисдикції Велика Палата Верховного Суду називає ряд умов, за сукупності яких справа має бути розглянута судом певної юрисдикції [165, с. 49–54; 167, с. 21–26]. До таких умов належать предмет спору, характер та суб'єктний склад спірних правовідносин, прямі вказівки в законі на віднесення спору до певного виду юрисдикції [166; 155, с. 33–42]. Крім цього, на основі даних критеріїв Великою Палатою Верховного

Суду сформульовано відповідні методологічні підходи щодо визначення юрисдикції судових спорів:

– Критерії визначення юрисдикції мають бути максимально зрозумілими та простими, такими, що не допускають подвійного тлумачення. Застосування таких критеріїв має відбуватися до моменту звернення до суду, а не після відкриття провадження у справі. Можливих варіантів множинного тлумачення норм щодо віднесення справ до певної юрисдикції має бути якомога менше [154, с. 112–119; 157];

– Важливим є вирішення одного спору судами лише протягом одного судового розгляду справи по суті (включаючи процедури оскарження та виконання судового рішення). Також Велика Палата Верховного Суду виходить з необхідності правильного визначення відповідача у справі, оскільки це також впливає на правильне визначення юрисдикції спору. Даний критерій є вкрай важливим для забезпечення принципу правової визначеності [157; 158];

– При визначенні юрисдикційності конкретної справи слід безпосередньо визначити обсяг позовних вимог та відокремити вимоги, які не підлягають судовому розгляду, а також ті вимоги, які є недоцільними в даному спорі. Центральним елементом кожного судового процесу має бути найбільш повний та правильний захист прав та інтересів особи, яка звертається до суду, а також максимально більш повне вирішення спору по суті [178, р. 654–669; 173, с. 144–156]. Важливим також є запобігання необхідності ініціювати додаткові судові процеси для забезпечення виконання рішення або поновлення порушеного права, оскільки у разі існування такої практики обраний судом спосіб захисту може вважатися неефективним.

Поряд із цим, опоненти наведених підходів Великої Палати Верховного Суду зазначають і про іншу точку зору, оскільки вважають, що внаслідок застосування наведених вище критеріїв виникають наступні проблемні питання [128]:

– Нерідко трапляються випадки помилкового спрямування позивача до суду іншої юрисдикції з боку суду першої інстанції або суду апеляційної інстанції. Відповідно, правильно визначити юрисдикцію певної справи можливо лише на етапі касаційного перегляду справи на рівні Великої Палати Верховного Суду [156, с. 126–134; 159]. В такому разі Велика Палата Верховного Суду зазначає про можливість розгляду справи в юрисдикції, яка судами попередніх інстанцій була визначена неправильно, причому розгляд такого спору Великою Палатою Верховного Суду може виступати у якості підстави для поновлення пропущених процесуальних строків. Проте зазначається, що застосування даного підходу обумовлене необхідністю запобігти юрисдикційним конфліктам;

– Трапляються і прямо протилежні ситуації – коли сторонам було відмовлено у відкритті провадження з мотивів помилкового вибору юрисдикції або ж провадження було закрито, тоді як Великою Палатою Верховного Суду все ж зазначає про правильність первинного вибору юрисдикції. В таких випадках Велика Палата Верховного Суду зазначає про можливість розгляду справи судом «помилкової» юрисдикції з огляду на принцип недопустимості конфліктів між судовими юрисдикціями, закріплений, в тому числі, в рішеннях Європейського Суду з прав людини (включаючи рішення ЄСПЛ від 9.12.2010 року у справі «Буланов та Купчик проти України», від 17.01.2013 року у справі «Мосендз проти України», від 21.12.2017 року у справі «Шестопалова проти України» [160; 161; 162]);

– Велика Палата Верховного Суду нерідко відступає від власних правових позицій, включаючи питання юрисдикційних спорів. Такий підхід може суттєво завадити принципу правової визначеності, оскільки спори, першочергово визначені за однією юрисдикцією, у подальшому мають бути передані до іншої юрисдикції [168, с. 17–24; 157]. Це значною мірою ускладнює подальший судовий розгляд даних судових спорів, так як фактично змінюється

судова практика. Здебільшого це пояснюється необхідністю пошуку правильних критеріїв юрисдикційності конкретного спору з метою найбільш повного захисту прав особи, яка зверталася до суду, проте все ж такий підхід не є правильним, оскільки завжди залишається можливість подальшого оскарження і скасування судового рішення з мотивів неправильності його юрисдикції.

Отже, юрисдикційні спори належать до проблемних питань, які виникають внаслідок впливу романо-германської правової сім'ї на правову сім'ю України. Частково дані проблемні питання можливо вирішити за рахунок надання касаційному суду повноважень щодо передбачення дії новоствореного правового висновку лише щодо майбутніх судових процесів, щоб запобігти впливу нового прецеденту на вже ухвалені судові рішення, а також запобігти порушенням принципу правової визначеності [165, с. 55–58; 168, с. 24–26]. Подібним чином дана проблема вже вирішена в інших державах, однак українським національним процесуальним законодавством такі повноваження не передбачені, тому наразі усі юрисдикційні висновки Великої Палати Верховного Суду поширюються й на вже ухвалені судові рішення. Однак, незважаючи на наявні проблеми, беззаперечним залишається та обставина, що інститут юрисдикції є важливою частиною українського процесуального законодавства та, відповідно, судової практики, який виник внаслідок впливу романо-германської правової сім'ї. Водночас наявність значної кількості юрисдикційних спорів свідчить про необхідність подальшого вдосконалення критеріїв визначення публічно-правового спору та забезпечення стабільності адміністративно-судової практики.

Наступним елементом впливу романо-германської правової сім'ї, який з'явився в українській судовій практиці порівняно недавно, є інститут касаційних фільтрів [164, с. 21–28; 165, с. 42–46]. Передумовою появи цього інституту є те, що суттєвим недоліком інституту касаційного перегляду судових рішень, який існує не лише в українській правовій сім'ї, а й в інших правових

сім'ях, які знаходяться під впливом романо-германського права, є можливість перевантаження суду касаційної інстанції внаслідок надмірного використання сторонами процесу права на касаційне оскарження. Поряд із цим, найважливішим завданням суду касаційної інстанції було і залишається забезпечення сталості та єдності судової практики в державі, а не повторний перегляд судової справи по суті. Відповідно, очевидно є необхідність забезпечити можливість суду касаційної інстанції здійснювати не лише систематизацію судової практики, а і перевірку правильності застосування судами попередніх інстанцій норм матеріального і процесуального права без надмірного процесуального навантаження [167, с. 15–20; 168, с. 9–16].

Для вирішення даної проблеми законодавцем був впроваджений механізм касаційних фільтрів, які дозволяють обмежити доступ до суду касаційної інстанції спорів, які не є мають фундаментального значення для судової практики. Про необхідність впровадження таких касаційних фільтрів йшлося навіть на міжнародному рівні майже 30 років тому – так, згідно ст.7 Рекомендацій відносно введення в дію та покращення функціонування систем та процедур оскарження у цивільних та торгових справах №R (95) 5 від 07.02.1995 [163] Комітетом міністрів Ради Європи було рекомендовано державам-учасникам даної організації вжити заходів щодо визначення кола питань, які мають бути виключені з права сторони процесу на апеляційне та касаційне оскарження з метою усунення зловживань правами з боку учасників процесу. Також було акцентовано увагу на тому, що подання скарг до суду касаційної інстанції може бути прийнятним лише щодо тих справ, які за своїми ознаками заслуговують на касаційний перегляд.

Ряд держав, які належать до романо-германської правової сім'ї, впровадили інститут касаційних фільтрів для обмеження доступу до перегляду рішень судів попередніх інстанцій:

– в національному законодавстві Франції передбачений обов'язок попереднього виконання судового рішення стороною, яка здійснює касаційне оскарження такого судового рішення [164];

– в національних законодавствах Німеччини та Нідерландів впроваджено обмеження видів судових рішень, які підлягають касаційному оскарженню [163];

– в національному законодавстві Австрії впроваджено механізм попереднього розгляду касаційних скарг колегією суддів для спрощення процедури касаційного перегляду судового рішення. Також австрійське законодавство передбачає обмеження підстав, за якими судові рішення підлягає оскарженню [163; 164, с. 29–34].

Українське законодавство також з 08 лютого 2020 року впровадило механізми касаційних фільтрів, які полягають в обмеженні підстав для касаційного оскарження судових рішень (за винятком кримінального процесу) [164, с. 34–41]. Так, згідно статті 328 Кодексу адміністративного судочинства України передбачається, що підставами касаційного оскарження судових рішень, зазначених у частині першій цієї статті, є неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права [172; 164, с. 42–48] виключно в таких випадках:

1) якщо суд апеляційної інстанції в оскаржуваному судовому рішенні застосував норму права без урахування висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові Верховного Суду, крім випадку наявності постанови Верховного Суду про відступлення від такого висновку. Тобто даний підпункт передбачає можливість касаційного оскарження судового рішення при неврахуванні судами попередніх інстанцій правового висновку, викладеного в постанові Верховного Суду;

2) якщо скаргник вмотивовано обґрунтував необхідність відступлення від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах,

викладеного у постанові Верховного Суду та застосованого судом апеляційної інстанції в оскаржуваному судовому рішенні. Тобто даний підпункт передбачає можливість касаційного оскарження судового рішення у разі необхідності відступлення від правового висновку, викладеного в постанові Верховного Суду, який був застосований судами попередніх інстанцій [166; 168, с. 21–24];

3) якщо відсутній висновок Верховного Суду щодо питання застосування норми права у подібних правовідносинах [167, с. 25–31; 168, с. 24–26];

4) якщо судове рішення оскаржується з підстав, передбачених частинами другою і третьою статті 353 цього Кодексу (у разі необхідності повернення справи на новий розгляд до суду першої або апеляційної інстанції).

Крім цього, даною статтею передбачено також обмеження щодо оскарження справ незначної складності.

Правові норми, ідентичні наведеній, також закріплені ч.2 ст.287 Господарського процесуального кодексу України та ч.2 ст.389 Цивільного процесуального кодексу України.

Наслідком введення таких касаційних фільтрів дійсно стало певне розвантаження суду касаційної інстанції. Разом з цим, можна виокремити ряд проблемних питань, які наразі остаточно вирішити не вдалося:

– Відсутність чітких критеріїв поняття «подібності» правових висновків Верховного Суду в законодавстві. Дана обставина надає можливість для тлумачення правових висновків Верховного Суду в широкому сенсі, відповідно, перевірка правильності застосування норм матеріального права в такому разі є вкрай ускладненою. Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12.10.2021 року по справі № 233/2021/19 зазначає, що у кожному випадку для порівняння правовідносин і їхнього оцінювання на предмет подібності слід насамперед визначити, які правовідносини є спірними. А тоді порівнювати права й обов'язки сторін саме цих відносин згідно з відповідним правовим регулюванням (змістовий критерій) і у разі необхідності, зумовленої цим

регулюванням, - суб'єктний склад спірних правовідносин (види суб'єктів, які є сторонами спору) й об'єкти спорів. Незважаючи на таку правову позицію, Верховним Судом вже неодноразово викладалася позиція про «неналежність» конкретного правового висновку через те, що він ухвалений не у подібних відносинах або ухвалений у зв'язку з оцінкою доказів в конкретній справі [169, с. 41–57; 170, с. 124–138];

– Також поширеним проблемним явищем є відсутність в постановках Верховного Суду чітко сформульованого правового висновку щодо застосування конкретної норми права, що, по суті, нівелює пряму функцію Верховного Суду щодо забезпечення сталості судової практики та перетворює касаційний перегляд судових рішень в повторний розгляд справи по суті. Такий підхід суду касаційної інстанції, з огляду на існування касаційних фільтрів, взагалі значно зменшує роль судових прецедентів Верховного Суду як джерела права та не сприяє утвердженню єдності судової практики.

Таким чином, з огляду на вищенаведені проблеми, поки що можна стверджувати лише про обмежену роль касаційних фільтрів в українському законодавстві, оскільки їхнє впровадження зумовлене здебільшого бажанням розвантажити суд касаційної інстанції, а завдання забезпечення єдності судової практики залишається по суті другорядним фактором.

Перейдемо тепер до елементів впливу англосаксонської правової сім'ї на судову практику України. Як вже було зазначено вище, одними із найбільш відомих та характерних ознак англосаксонської правової системи є широке використання судових прецедентів та правових доктрин у якості джерела права. При цьому, враховуючи доволі розповсюджене порівняно із іншими законами використання судових прецедентів, цілком природним є поширення застосування аналогії права і закону, а також правових звичаїв. Україна при проведенні судової реформи у 2017 році та прийнятті в новій редакції процесуальних кодексів також закріпила можливість застосування аналогії

права в адміністративному, цивільному та господарському процесуальному праві. Щоправда, наразі не можна говорити про широке поширення даних елементів в судовій практиці України.

Якщо розглядати стан нормативного закріплення використання аналогії права в процесуальному законодавстві, то відповідно до ч.6 ст.7 Кодексу адміністративного судочинства України у разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права) [172; 169, с. 62–71]. Варто зазначити, що подібні законодавчі норми закріплені і у ч.9 ст.10 Цивільного процесуального кодексу України, а також у ч.10 ст.11 Господарського процесуального кодексу України. Єдиним винятком є обмеження аналогії права в адміністративному процесуальному законодавстві – так, згідно тієї ж ч.6 ст.7 Кодексу адміністративного судочинства України аналогія закону та аналогія права не застосовується для визначення підстав, меж повноважень та способу дій органів державної влади та місцевого самоврядування.

Отже, як вбачається з аналізу вищенаведених норм, застосування аналогії права в національному судочинстві України теоретично є можливим, однак є ряд перешкод щодо такого застосування. Першою і найбільшою з таких перешкод є часте змішування аналогії права із аналогією закону, хоча між ними є ряд важливих відмінностей. Ба більше, якщо повернутися до наведених вище норм, саме неможливість застосування аналогії закону і є головною передумовою для застосування судом аналогії права. Отже, фактично аналогія закону і аналогія права є взаємодоповнюючими поняттями і саме відсутність закону, який регулює подібні відносини, є підставою для застосування аналогії права. Проте такий випадок на практиці трапляється нечасто, оскільки здебільшого застосовуються закони, які є максимально наближеними до

законів, що регулюють відповідні відносини, або подібна судова практика [169, с. 88–103].

Другою обставиною, яка перешкоджає широкому застосуванню аналогії права є відсутність її законодавчо закріпленого визначення і тлумачення даного поняття, незважаючи на фактично теоретичний характер даного явища. Визначення поняття «аналогія права» відсутнє у вищенаведених процесуальних кодексах, закріплені лише умови її застосування - за відсутності закону, що регулює подібні відносини. В той же час, відсутність чіткого визначення аналогії права як раз і перешкоджає її застосування через відсутності чіткого розуміння сутності даного поняття. Якщо проаналізувати норми чинного законодавства, то «аналогією права» можна вважати сукупність загальних та конституційних принципів права, яка застосовується національними судами України виключно за відсутності можливості застосувати аналогію закону [170, с. 144–151; 171, р. 201–214]. При цьому, цікавою обставиною є віднесення конституційних принципів до аналогії права, а не аналогії закону – так, Кодекс адміністративного судочинства України передбачає застосування у якості аналогії права «конституційних принципів», а згідно ст.8 Конституції України Конституція України має найвищу юридичну силу, тоді як закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй [172; 173, с. 211–226].

Важливою обставиною, яка прямо не розкривається законодавчо, однак є умовою для застосування аналогії права – це не лише відсутність закону, який регулює подібні правовідносини, а й неможливість застосування до конкретних правовідносин норм законів, які регулюють подібні правовідносини. Це можна пояснити тим, що кожний судовий випадок є унікальним за своєю суттю і нерідко навіть у разі наявності законів, які регулюють подібні правовідносини, їх застосування є недоречним до даного конкретного випадку. У такому разі застосування аналогії права, особливо у якості конституційних норм, є цілком

логічним, що відповідно підтверджується нормами ст.8 Конституції України, згідно якої конституційні норми є нормами прямої дії [172; 170, с. 173–184].

Окремо слід зазначити, що сучасні процеси європейської інтеграції України та функціонування правової системи в умовах воєнного стану обумовлюють появу нових категорій адміністративних спорів, пов'язаних із реалізацією владних повноважень, проходженням військової служби, соціальним забезпеченням, статусом внутрішньо переміщених осіб та іншими питаннями публічно-правового характеру [174; 175; 176, с. 17–33]. Це додатково посилює значення адміністративно-судової практики та необхідність забезпечення її єдності.

Отже, як можна встановити, умовою застосування аналогії права в процесуальному законодавстві є одночасне додержання наступних критеріїв [177, с. 11–27]:

- Відсутність закону, який регулює дані відносини;
- Відсутність закону, який регулює подібні правовідносини;
- Відсутність можливості застосувати закон, який регулює подібні правовідносини, до даних конкретних правовідносин.

Відповідно, при одночасному додержанні усіх цих умов застосування аналогії права є цілком обґрунтованим. Разом з цим, слід окремо зазначити, що застосування аналогії права є неможливим у кримінальному процесуальному законодавстві через здебільшого застосування чітко регламентованих примусових засобів реагування.

3.3. Подальший розвиток та адаптація адміністративно-судової практики України до міжнародних та європейських правових стандартів

Таким чином, можна стверджувати, що процес подальшого розвитку та адаптації судової практики України до міжнародних стандартів триває та

говорити про його завершення зарано. Навпаки, існують усі передумови для необхідності навіть пришвидшення цього процесу, зумовлені необхідністю реформування судової системи України в цілому [179; 185; 194; 217, с. 52–67].

Подальший розвиток адміністративно-судової практики України повинен здійснюватися з урахуванням необхідності збереження балансу між нормативно-правовим регулюванням, характерним для романо-германської правової сім'ї, та використанням правових позицій судів, що є характерною ознакою англосаксонської правової традиції [217, с. 71–84; 218, р. 43–58].

Одним з важливих аспектів судової реформи має стати адаптація та унормування судової практики, а також визначення її місця серед джерел права [185; 202]. Як вже було зазначено, історична належність України до романо-германської правової сім'ї тривалий час не викликала сумнівів або суперечок в науковому середовищі, а найбільш поширеним та основним джерелом права в Україні був та залишається нормативно-правовий акт, який може застосовуватися в залежності від його юридичної сили та сфері дії (акти державного характеру та акти локального характеру) [217, с. 102–119; 218, р. 67–79]. Законодавчі норми займали фактично монопольне становище у якості основного джерела права, що, безумовно, впливало на процеси правозастосування органами виконавчої влади усіх рівнів, органами місцевого самоврядування, судовими установами, тоді як правовий прецедент займав другорядне становище.

Недоліки такого підходу виявилися внаслідок подальшої інтеграції України в світову та, першочергово, в європейську спільноту. Зокрема, до одного з найбільших недоліків нормативно-правового акту у якості джерела права є відсутність гнучкості, внаслідок чого нерідко існування певної законодавчої норми вже не відповідає існуючим в суспільстві правовідносинам. Чимало питань також викликає тлумачення правової норми, особливо коли вона є досить абстрактною та розрахованою на застосування невизначеним колом

осіб. Як бачимо на практиці, законодавець обрав шлях зменшення ролі нормативно-правового акту у якості джерела права на користь судового прецеденту, який об'єктивно є більш гнучким джерелом права [194; 217, с. 144–157]. У подальшому, внаслідок проведення судових реформ в Україні можливо спостерігати значне збільшення ролі судових прецедентів як джерел права у процесі правотворчості. Важливим також є те, що, незважаючи на належність судового прецеденту до англосаксонської правової сім'ї у якості основного джерела права, зростання його ролі у якості джерела права в Україні є помітно великим.

Однак, збільшивши роль судового прецеденту у порівнянні з нормативно-правовим актом, законодавчо не було жодним чином описано механізм взаємодії між цими двома джерелами. Ба більше, виникла проблема в забезпеченні єдності правових позицій національних судів по відношенню до одних і тих самих правовідносин [185; 202; 219, р. 654–667]. Для вирішення даної проблеми й було створено окрему судову інстанцію – Велику Палату Верховного Суду, яка займається питанням додержання єдності судової практики, включаючи практики судів касаційної інстанції. Однак Велика Палата Верховного Суду поки що не досягла усіх поставлених перед нею завдань та нерідко зазнає критики щодо своєї діяльності – так, на практиці більшість рішень, ухвалених Великою Палатою Верховного Суду, стосується перегляду судових рішень у конкретних спорах, а не формуванню сталої правової позиції, яка до того ж доволі часто змінюється.

Таким чином, наразі основною проблемою правового статусу Великої Палати Верховного Суду є фактичне перетворення даної судової установи з «суду права» в додаткову інстанцію з перегляду рішень, ухвалених судами нижчих інстанцій. Відповідно, дана обставина впливає на якість виконання функцій Великою Палатою Верховного Суду із забезпечення єдності та

сталості судової практики в Україні в цілому, за винятком судових рішень, ухвалених в рамках конституційної юрисдикції.

Розглядаючи Велику Палату Верховного Суду, першочергово слід визначитись із передумовами виникнення Великої Палати Верховного Суду. Передумовою створення Великої Палати Верховного Суду стало проведення судової реформи 2016 року в Україні, однак детального розгляду функцій та повноважень Великої Палати Верховного Суду в процесі проведення такої реформи документально не було зафіксовано. Зокрема:

– Відповідно до пояснювальної записки до проекту Закону України «Про судоустрій та статус суддів» в його редакції, яка була прийнята за результатами реформи, то Велика Палата Верховного Суду згадується лише опосередковано – так, єдина згадка про Велику Палату Верховного Суду зазначена в п.3.5 пояснювальної записки: *«У складі Верховного Суду діють п'ять структурних підрозділів: Велика Палата Верховного Суду, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд, Касаційний цивільний суд»*. Отже, зафіксовано статус Великої Палати Верховного Суду лише у якості структурного підрозділу Верховного Суду, який має бути створений [185, ст. 45; 202];

– Внаслідок проведення судової реформи були також внесені зміни до Конституції України, однак у внесених змінах Велика Палата Верховного Суду взагалі не згадується. Більше того, власне Верховний Суд згадується у внесених змінах лише один раз – ст.125 Конституції передбачає, що Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України.

Поряд із цим, незважаючи на відсутність закріплених підстав для створення Великої Палати Верховного Суду і враховуючи включення попередньо існуючих вищих спеціалізованих судів до складу Верховного Суду, логічним продовженням даної реформи стало б створення певної «найвищої судової інстанції» [202; 199; 200], яка б узагальнювала судову практику.

Важливим також було передбачення можливості перегляду найбільш важливих і резонансних справ, у який касаційні суди виступали б першою інстанцією (Vincic and others v. Serbia, 2010) [89].

У свою чергу, власне правовий статус Великої Палати Верховного Суду закріплений ст.45 Закону України [185] «Про судоустрій та статус суддів» [185; 179], відповідно до якого Велика Палата Верховного Суду є постійно діючим колегіальним органом Верховного Суду, до складу якого входить двадцять один суддя Верховного Суду [179]. Закріплені законодавством повноваження виглядають наступним чином:

- у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права;
- діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції;
- аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики [220, р. 418–427].

Також частково висновок про повноваження Великої Палати Верховного Суду можна дізнатися з норм процесуальних кодексів, якими передбачені спеціальні механізми вирішення колізій в судовій практиці – розгляд та вирішення Великою Палатою Верховного Суду. Норми, які передбачають випадки передачі даної справи на Велику Палату Верховного Суду закріплені в процесуальних кодексах України [182, ст. 346; 183, ст. 404; 184, ст. 302].

Зокрема, відповідно до ст.346 Кодексу адміністративного судочинства України передбачено наступне [182]:

- Згідно частини третьої даної статті суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів, палати або об'єднаної палати, передає справу на розгляд Великої Палати, якщо така колегія (палата, об'єднана палата) вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми

права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду у складі колегії суддів (палати, об'єднаної палати) іншого касаційного суду. Отже, у разі необхідності відступити від попередньо ухваленого іншим касаційним судом у складі Верховного Суду, у тому числі з метою формування нового правового висновку, справа підлягає передачі на розгляд Великої Палати;

– Згідно частини четвертої даної статті суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів, палати або об'єднаної палати, передає справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо така колегія (палата, об'єднана палата) вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Великої Палати. Отже, у разі необхідності відступити від попередньо ухваленого Великою Палатою, у тому числі з метою формування нового правового висновку, справа підлягає передачі на розгляд Великої Палати Верховного Суду;

– Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії або палати, має право передати справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо дійде висновку, що справа містить виключну правову проблему і така передача необхідна для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовної практики. Даний спосіб вважається найбільш ефективним способом по вирішенню правових колізій та формування єдиної правозастосовної практики, оскільки постанови Великої Палати Верховного Суду мають фактично найвищу юридичну силу серед усіх судових рішень в Україні, крім Конституційного Суду України.

Норми аналогічного змісту містяться у Цивільному процесуальному кодексі України (стаття 404) та у Господарському процесуальному кодексі України (стаття 302) [183; 184].

Законодавством було передбачено й шлях формування Великої Палати Верховного Суду - обрання до її складу по п'ять суддів від кожного касаційного суду у складі Верховного Суду, причому голова Верховного Суду входить до Великої Палати Верховного Суду за посадою. Хоча законом не конкретизовано, чи при надходженні до Великої Палати судових справ має бути здійснений їхній розподіл в залежності від юрисдикції, яку представляє суддя (наприклад, адміністративні справи передаються суддям адміністративної юрисдикції, цивільні справи – суддям цивільної юрисдикції тощо).

Якщо розглянути функціональність цього органу, то основною функцією Великої Палати Верховного Суду, згідно задуму законодавця, мала б стати допомога касаційним судам Верховного Суду у вирішенні складних юридичних проблем, до яких належать юрисдикційні спори, перегляд судових рішень на виконання рішень Європейського Суду з прав людини, вирішення виключних правових проблем тощо. Усі ці обставини мали б систематизувати судову практику в Україні, зробити її більш передбачуваною та забезпечити її єдність.

Загалом правовий статус Великої Палати Верховного Суду з теоретичної точки зору виглядає врегульованим та чітким, однак на практиці виникають численні проблеми (Висновок Консультативної Рада європейських суддів, 2017 [202; 216, с. 288–295]). Першочергово слід зазначити, що механізм прийняття рішень Великою Палатою Верховного Суду зазнає критики через участь в процесі прийняття рішень суддів, які не спеціалізуються по даним питанням. Так, відповідно до механізмів розподілу справ у Великій Палаті Верховного Суду найбільша кількість справ належить до адміністративної або цивільної юрисдикції, тоді як справ інших юрисдикцій значно менше за кількістю. Таким чином, основне навантаження забезпечується справами адміністративної або цивільної юрисдикції, тоді як судді господарської або кримінальної

спеціалізації при ухваленні рішень залучені значно менше, а їхня реальна участь у прийнятті рішень є доволі сумнівною.

Ще більш значною проблемою є фактична відсутність єдності судової практики. Зокрема, у своїй діяльності Велика Палата стала значно частіше відступати не лише від попередніх правових позицій Верховного Суду України або касаційних судів Верховного Суду, а й від власних попередніх правових позицій. Зокрема, відповідно до даних Єдиного державного реєстру судових рішень станом на січень 2023 року Велика Палата Верховного Суду відступила від попередніх правових позицій 165 разів [202]:

- відступ від правових позицій, сформульованих Верховним Судом України – 80 разів;
- відступ від правових позицій, сформульованих касаційними судами у складі Верховного Суду – 59 разів;
- відступ від правових позицій, сформульованих безпосередньо Великою Палатою Верховного Суду – 26 разів.

Наприклад, постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.02.2021 року по справі №805/3362/17-а зазначила про правову позицію, яка встановлює відповідальність платника податків за несплату єдиного внеску, зазначивши про необхідність нарахування страхового стажу навіть за наявності заборгованості зі сплати страхових внесків [199]. Однак, у подальшому, постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.10.2022 року по справі №905/857/19 зазначила про правову позицію [200], яка знову ж не дає можливості платнику податків посилатися на обставини непереборної сили як на підставу для невиконання своїх обов'язків зі сплати єдиного внеску (Велика Палата Верховного Суду, 2022). В той же час, не в усіх випадках такий відступ був достатнім чином мотивованим та обґрунтованим, що не лише не сприяє єдності та якості судової практики, а й значно збільшило кількість критики, яка лунає в адресу Великої Палати Верховного Суду.

Фактично ж, Велика Палата Верховного Суду втратила свій первинний статус «суду права» та стала своєрідною «четвертою інстанцією», яка наразі здебільшого переглядає рішення касаційних судів в апеляційному порядку. Щодо ж вирішення правових проблем нерідко Велика Палата Верховного Суду без огляду на попередні правові позиції інших касаційних судів формує відповідні правові висновки на власний розсуд і розуміння [185; 217, с. 214–228].

Яким чином можливо вирішити дані проблеми? Автор вважає, що ключовим проблемним елементом в даному випадку є зменшення ролі основної функції Великої Палати Верховного Суду – забезпечення єдності судової практики та її однакового застосування. Якщо з переглядом Великою Палатою Верховного Суду судових рішень у якості суду апеляційної інстанції у передбачених законодавством випадках проблем здебільшого не виникає, за винятком затягнутого розгляду справ, то з забезпеченням сталості та єдності судової практики існують негативні моменти. Для вирішення даних моментів можливо запропонувати наступні кроки, реалізація яких можлива навіть в рамках закріплених нині законом повноважень.

Зокрема, перше із закріплених законом повноважень передбачає: *«Велика Палата Верховного Суду у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права»* [218, р. 271–284; 217, с. 231–242]. Можна вважати, що ключовим має стати не скільки перегляд судового рішення в касаційному порядку (дана функція належить касаційним судам), скільки забезпечення однакового застосування норм права. Для цього, Велика Палата Верховного Суду має бути позбавлена можливості виносити остаточні рішення по суті спору, натомість вона ухвалюватиме правові висновки щодо застосування певної норми права, які є обов'язковими для врахування судами касаційної інстанції при вирішенні даного спору та інших подібних спорів. У

такому разі, процедура ухвалення рішень Великою Палатою Верховного Суду буде виглядати наступним чином:

– у разі наявності виключної правової проблеми, у тому числі необхідності застосування аналогії закону або аналогії права або відступлення від попередньо ухваленого висновку Великої Палати Верховного Суду, в конкретному спорі суд касаційної інстанції передає таку справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду;

– Велика Палата Верховного Суду у разі прийняття справи до розгляду та за результатами такого розгляду виносить постанову, якою формує правовий висновок щодо застосування конкретної норми права, після чого повертає справу для розгляду судом касаційної інстанції. Дана постанова є обов'язковою для її врахування судом касаційної інстанції як в даному спорі, так і в подібних спорах;

– Суд касаційної інстанції з урахуванням правової позиції Великої Палати Верховного Суду виносить обґрунтоване судове рішення [202; 201].

Даний підхід дозволяє максимально зменшити можливість впливу на прийняття остаточного судового рішення по справі суддями, які не мають відповідної спеціалізації, оскільки в такому разі остаточне судове рішення буде ухвалено касаційним судом відповідної юрисдикції та спеціалізації.

Тепер слід розглянути другий пункт повноважень, який передбачає наступне: *«Велика Палата Верховного Суду діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції»*. Зокрема відповідно до ч.4 ст.22 Кодексу адміністративного судочинства України Верховному Суду як суду першої інстанції підсудні справи щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму, справи за позовом про дострокове припинення повноважень народного депутата України, а також справи щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради

правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, рішень, дій чи бездіяльності органів, які обирають (призначають), звільняють членів Вищої ради правосуддя, щодо питань обрання (призначення) на посади членів Вищої ради правосуддя, звільнення їх з таких посад, бездіяльності Кабінету Міністрів України щодо невнесення до Верховної Ради України законопроекту на виконання (реалізацію) рішення Українського народу про підтримку питання загальнодержавного значення на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою. Як наслідок, апеляційний перегляд в даних категоріях справ здійснює Велика Палата Верховного Суду [179, ст. 55; 186].

Враховуючи те, що для реалізації даної функції Велика Палата Верховного Суду тимчасово набуває ознак суду апеляційної інстанції, то саме в цьому конкретному випадку Велика Палата Верховного Суду може отримувати статус «суду факту», а не «суду права». Відповідно, на думку автора, виходячи із тимчасового статусу Великої Палати Верховного Суду у якості «суду факту» необхідним є позбавлення можливості Великої Палати Верховного Суду по ухваленню правових висновків, які є обов'язковими для застосування в аналогічних категоріях справ. Дана необхідність впливає із наступного:

– За загальним правилом, а також відповідно до норм ст.13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» постанови та інші рішення суду апеляційної інстанції не належать до судової практики, яка є обов'язковою для врахування іншими судами. Відповідно, враховуючи надання Великій Палаті Верховного Суду фактичного статусу апеляційного суду, висновки, ухвалені в таких справах, не можуть набувати статусу судового прецеденту як допоміжного джерела права;

– Враховуючи те, що відповідно до ч.1 ст.308 Кодексу адміністративного судочинства України (Кодекс адміністративного судочинства України, 2005) суд апеляційної інстанції перевіряє законність і

обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів та вимог апеляційної скарги, то на суд апеляційної інстанції взагалі не покладаються повноваження по формуванню певних правових висновків. Більше того, з огляду на фактичну належність вищенаведених категорій справ до резонансних, ретельний апеляційний перегляд судових рішень має бути здійснений в рамках фактичних обставин кожної окремої справи, що об'єктивно не дає змоги ухвалювати правові висновки, які можуть бути застосовані в аналогічних судових спорах;

– Слід також зазначити, що ухвалення Великою Палатою Верховного Суду обов'язкових правових висновків в таких категоріях справ може мати негативний вплив на судову практику в цілому. Як вже було наведено вище, обставини в кожній такій справі можуть відрізнятися одна від іншої, що має наслідком ухвалення правових висновків, які можуть суперечити один іншому. У свою чергу, наявність великої кількості різних за своєю суттю судових прецедентів суперечить основній меті діяльності Великої Палати Верховного Суду та ніяк не сприяє впровадженню принципів єдності та послідовності судової практики.

Даний підхід дозволяє максимально впорядкувати судові рішення Великої Палати Верховного Суду, ухвалені нею у якості суду апеляційної інстанції, та скоротити кількість судових прецедентів, які суперечать один одному.

Далі слід розглянути третій пункт повноважень, який передбачає наступне: *«Велика Палата Верховного Суду аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики»*. Отже, фактично дана норма передбачає можливість Великої Палати Верховного Суду забезпечувати єдність судової практики за рахунок її узагальнення. На думку автора, на даний час дане повноваження реалізується недостатньою мірою та фактично заміщується випадками відступу від попередніх правових позицій

касаційних судів. Для належної реалізації даної норми Велика Палата Верховного Суду має бути наділена можливістю ухвалення узагальнюючих правових висновків, які будуть обов'язковими для застосування в подібних спорах судами усіх юрисдикцій. У такому разі, процедура ухвалення узагальнюючих висновків Великою Палатою Верховного Суду буде виглядати наступним чином [189]:

- при здійсненні аналізу судової практики Велика Палата Верховного Суду визначає сферу правовідносин, щодо якої існують протилежні за своїм змістом судові прецеденти судів касаційних інстанцій;

- Велика Палата Верховного Суду збирається на спеціальне засідання та за результатами такого засідання виносить постанову, якою формує узагальнюючий правовий висновок щодо застосування конкретної норми права, причому як судові прецеденти, які відповідають такому висновку, так і ті, які йому не відповідають, більше застосуванню не підлягають. Даний узагальнюючий правовий висновок є обов'язковим для його врахування судами касаційної інстанції в подібних правовідносинах;

- Відступлення від узагальнюючого правового висновку Великої Палати Верховного Суду допускається лише за наслідками особливої процедури ухвалення іншого узагальнюючого правового висновку Великої Палати Верховного Суду не менш ніж через рік після ухвалення попереднього узагальнюючого правового висновку.

Даний підхід дозволяє максимально зменшити кількість судових прецедентів, які не відповідають один одному та забезпечити єдиний підхід до застосування судової практики. Ба більше, темпоральні межі фактичного імунітету узагальнюючого правового висновку Великої Палати Верховного Суду сприятимуть сталості таких правових висновків [186; 187; 189].

Насамкінець слід розглянути можливість покращення процедур ухвалення рішень Великою Палатою Верховного Суду, механізм яких, як

зазначалося раніше, зазнає критики. Пропонується запровадити наступні механізми ухвалення рішень суддями Великої Палати Верховного Суду:

– Для вирішення виключної правової проблеми за ухвалення правового висновку Великої Палати Верховного Суду має проголосувати більшість суддів Великої Палати Верховного Суду, причому усі судді профільюючої юрисдикції мають проголосувати позитивно. Дана процедура ухвалення рішення може значно підвищити його якість за рахунок максимально повного залучення суддів профільюючої юрисдикції [186];

– Для вирішення проблеми належності певної справи до конкретної юрисдикції за ухвалення правового висновку Великої Палати Верховного Суду має проголосувати більшість суддів Великої Палати Верховного Суду, причому усі судді профільюючої юрисдикції, а також не менше двох суддів з інших юрисдикцій мають проголосувати позитивно. Дана процедура ухвалення рішення може значно підвищити його якість за рахунок максимально повного залучення суддів усіх юрисдикцій;

– Для ухвалення узагальнюючого правового висновку або відступу від такого правового висновку Великої Палати Верховного Суду позитивно мають проголосувати не менш ніж дві третини суддів Великої Палати Верховного Суду, причому усі судді профільюючої юрисдикції, а також Голова Верховного Суду та не менше трьох суддів з інших юрисдикцій мають проголосувати позитивно. Дана процедура ухвалення рішення може значно підвищити його якість за рахунок максимального залучення до ухвалення такого висновку суддів усіх юрисдикцій.

Дані особливі процедури ухвалення рішень Великою Палатою Верховного Суду, на думку автора, є більш досконалішими за існуючі процедури, а також можуть забезпечити не лише максимальне залучення до вирішення правових проблем суддів профільюючих юрисдикцій, а й збільшити участь та роль Голови Верховного Суду в діяльності Великої Палати Верховного Суду.

Підсумовуючи вищевикладене треба зазначити, що Велика Палата Верховного Суду є ключовою судовою установою для забезпечення єдності та сталості судової практики та фактично виступає у ролі суду найвищої інстанції в Україні. Важливість ролі Великої Палати Верховного Суду в даному процесі важко переоцінити, більше того, важливим є також її участь у апеляційному перегляді рішень судів касаційної інстанції у визначених законодавством випадках. Проте, для вирішення вищезазначених проблем автором пропонується наступні заходи, більшість з яких може бути реалізована навіть за існуючих повноважень Великої Палати Верховного Суду:

- впровадження нових підходів до механізмів ухвалення рішень Великою Палатою Верховного Суду, включаючи випадки прийняття рішень кваліфікованою більшістю голосів;
- позбавлення можливості Великої Палати Верховного Суду щодо ухвалення остаточного судового рішення по справі, натомість збільшивши її роль в ухваленні обов'язкових правових висновків;
- позбавлення можливості Великої Палати Верховного Суду щодо ухвалення обов'язкового правового висновку у разі перегляду нею судових рішень у якості суду апеляційної інстанції;
- впровадження механізму ухвалення узагальнюючих висновків Великої Палати Верховного Суду для забезпечення єдності судової практики, а також ускладнення механізмів відступу від них;
- додатковим моментом для вирішення правової проблеми є необхідність остаточного вирішення правового статусу збереженого після судової реформи 2016 року Верховного Суду України на законодавчому рівні.

Подальша інтеграція України до європейської спільноти вимагає адаптації та розвитку української системи законодавства згідно міжнародних стандартів, включаючи й повагу до принципу верховенства права. Як наслідок, судова

практика України також матиме можливість адаптуватися до європейської правової сім'ї, тоді як наразі даний процес виражається здебільшого в застосуванні практики ЄСПЛ в українській судовій практиці. Дані рішення фактично належать до судових прецедентів, однак за всіма своїми ознаками заслуговуючи на особливе місце серед усіх інших джерела права в Україні.

Правовою основою для застосування в Україні рішень ЄСПЛ є норми ст.55 Конституції, згідно яких кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; також з метою реалізації даних конституційних норм в Україні діє Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». При цьому, в такому застосуванні є ряд проблемних моментів [122].

Варто зазначити, що визначальним документом для регулювання правового статусу ЄСПЛ є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950 року, яка була ратифікована Україною 17.07.1997 року та набрала чинності для України 11.09.1997 року. Відповідно постає логічне запитання – чи можуть бути джерелом права судові прецеденти ЄСПЛ, ухвалені даним судом до моменту набрання чинності Конвенцією для України? Прямої відповіді на дане запитання національне законодавство України не містить.

Основною правовою нормою для застосування практики ЄСПЛ у якості джерела права є ст.17 Закону, відповідно до якої суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. При цьому, поняття «Конвенція» та «практика Суду» теж закріплені на законодавчому рівні (ст.1 Закону):

– під поняттям «*Конвенція*» в даному Законі розуміється Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згода на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;

– під поняттям «*практика Суду*» в даному Законі розуміється безпосередньо практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини.

Як видно із зазначеної норми, поняття «*практика Суду*» не містить темпоральних обмежень щодо можливості застосування рішень ЄСПЛ, винесених до набрання чинності Конвенцією для України. Натомість, існує ряд законодавчих норм, які хоча й непрямо, але вказують на неможливість такого застосування .

Перш за все, до них належать конституційні норми щодо моменту чинності міжнародних договорів – зокрема, відповідно до ст.9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Дана конституційна норма кореспондується із нормами Закону України «Про міжнародні договори України» - так, відповідно до ст.14 даного Закону міжнародні договори набирають чинності для України після надання нею згоди на обов'язковість міжнародного договору відповідно до цього Закону в порядку та в строки, передбачені договором, або в інший узгоджений сторонами спосіб [179, ст. 9; 187].

Не слід також забувати й про норми самої Конвенції – так, відповідно до п.4 ст.59 Конвенції передбачено, що стосовно будь-якого підписанта цієї Конвенції, що ратифікуватиме її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня депонування його ратифікаційної грамоти. Відповідно, правових підстав для застосування Конвенції за періоди, протягом яких вона не була чинною для України (а, відповідно, й враховувати ухвалення рішень ЄСПЛ за дані періоди), немає [189].

З іншого боку, враховуючи те, що нерідко практика ЄСПЛ стосується питання відповідальності особи та порушень Конвенції, встановлених в процесі розгляду, дискусійним питанням є поширення на даний випадок принципу зворотної дії закону у часі, закріпленого в Конституції України – так, відповідно до ст.58 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Однак, якщо розглянути дане питання докладніше, можна звернути увагу на наступне:

– Якщо проаналізувати офіційне тлумачення ст.58 Конституції України, викладене у Рішенні Конституційного Суду № 1-рп/99 від 09.02.1999 року [195], то Конституційним Судом України зазначається, що *«Конституція України, закріпивши частиною першою статті 58 положення щодо неприпустимості зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, водночас передбачає їх зворотню дію в часі у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують юридичну відповідальність особи, що є загально визнаним принципом права. Тобто щодо юридичної відповідальності застосовується новий закон чи інший нормативно-правовий акт, що пом'якшує або скасовує відповідальність особи за вчинене правопорушення під час дії нормативно-правового акта, яким визначались поняття правопорушення і відповідальність за нього»*. Отже, скасовувати або пом'якшувати відповідальність особи може лише нормативно-правовий акт, тоді як будь-яка практика ЄСПЛ не підпадає під ознаки нормативно-правового акту [195; 187; 189];

– Також в даному Рішенні Конституційного Суду №1-рп/99 від 09.02.1999 року зазначається, що *«відповідальність можлива лише за наявності в законі чи іншому нормативно-правовому акті визначення правопорушення, за яке така юридична відповідальність особи передбачена, і яка може реалізовуватись у формі примусу зі сторони уповноваженого*

державою органу». З даного твердження вбачається, що для відповідного пом'якшення відповідальності або її скасування необхідними є факт закріплення даної відповідальності в певному нормативно-правовому акті, а також факт наявності іншого нормативно-правового акту, який таку відповідальність скасовує [112];

– Крім цього, протягом 1950-1997 років ЄСПЛ не ухвалював рішення щодо громадян України, до яких державою були застосовані заходи примусу або відповідальності, відповідно говорити про необхідність пом'якшення чи скасування таких заходів немає підстав [186; 189; 219, р. 73–89].

Як видно з проаналізованих вище законодавчих норм, прямої заборони щодо використання ухваленої до моменту ратифікації Конвенції практики ЄСПЛ в Україні немає, однак немає й прямого дозволу на таке застосування. На думку автора, навіть з урахуванням можливих сприятливих наслідків для певної особи застосування принципу зворотної дії закону у часі може, у свою чергу, порушити принцип правової визначеності та призвести до розбалансування правової системи. Таким чином, можна чітко стверджувати, що застосування правових прецедентів ЄСПЛ у якості джерела права в Україні за періоди до ратифікації Конвенції Україною є недоречним та не має під собою правових підстав.

Цікавим є питання пов'язаності практики ЄСПЛ та Конвенції та їх фактичної неподільності – так, відповідно до вищенаведеної ст.17 Закону суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. Отже, для правильного правозастосування необхідним є як врахування самої практики ЄСПЛ, так і відповідних норм Конвенції, яких дана практика стосується. На користь даного аргументу говорить наступне:

– практика ЄСПЛ безпосередньо стосується випадків порушення норм саме Конвенції і без порушення або більш ширшого тлумачення прав

людини відсутня й необхідність звернення до ЄСПЛ, що виключає можливість і формування цим судом практики;

– саме ЄСПЛ тлумачить норми Конвенції та фактично роз'яснює порядок їхнього правозастосування, виступаючи при цьому допоміжним джерелом права по відношенню до Конвенції;

– ЄСПЛ забезпечує єдність судової практики щодо застосування норм Конвенції, забезпечуючи його якісне правозастосування – зокрема, відповідно до ст.30 Конвенції суд позбавлений можливості відступати від постановленої раніше правової позиції, що є виключною компетенцією Великої Палати Суду [219, р. 104–118; 220, р. 55–72].

Отже, проблема в даному випадку полягає у невизначеності пріоритету застосування у правовідносинах практики ЄСПЛ або Конвенції напряду. Практика ЄСПЛ є фактично наслідком порушення норм Конвенції, тоді як без її використання тлумачення норм Конвенції стає неоднорідним та не призведе до усталеності правових позицій національних судів [189; 219, р. 127–141]. Це також може призвести до порушення принципу правової визначеності. Таким чином, виходячи з аналізу вищенаведених норм та з метою додержання принципу правової визначеності, можна зробити висновок про так зване *«подвійне застосування»* - необхідність врахування як норм Конвенції, так і самої практики ЄСПЛ [186; 219, р. 215–229].

Крім цього, є ряд невизначених питань. Зокрема, відповідно до ч.5 ст.13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановвах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Також відповідно до ч.6 цієї ж статті висновки щодо застосування норм права, викладені у постановвах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права. Проте, не можна забувати й про ст.17 Закону,

згідно якого суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. У зв'язку з цим виникає питання, які судові прецеденти мають вищу юридичну силу при застосуванні або при виникненні колізій – Верховного Суду або ЄСПЛ, оскільки в Законі «Про судоустрій та статус суддів», на відміну від рішень Верховного Суду, зазначається лише про виконання рішень ЄСПЛ, а не про застосування їх у якості джерела права [196; 217, с. 188–204; 218, р. 145–159].

Відповідно, в даному випадку проблемним питанням є неможливість встановлення пріоритету у застосуванні практики ЄСПЛ або практики Верховного Суду чи Великої Палати Верховного Суду. З цього приводу варто зазначити про наявність безспірного факту того, що рішення ЄСПЛ не можуть підмінювати собою рішення національних судів України у якості «альтернативного судового розгляду» – зокрема, відповідно до п.3 ч.5 ст.361 Кодексу адміністративного судочинства України підставою для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами є встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні цієї справи судом. Перегляд справи здійснюється Великою Палатою Верховного Суду. Подібні законодавчі норми закріплені і у п.2 ч.3 ст.423 Цивільного процесуального кодексу України, а також у п.2 ч.3 ст.320 Господарського процесуального кодексу України [207; 219, р. 621–637].

Проте, на думку автора, в контексті саме не процедурних питань, а питань визначення джерела права для застосування рішення ЄСПЛ мають вищу юридичну силу над рішеннями Верховного Суду, оскільки стосуються питань дотримання Україною своїх міжнародних зобов'язань відповідно до норм Конвенції, а також, з урахуванням норм ст.55 Конституції України ухвалюються вже після вичерпання усіх національних засобів судового захисту [179, ст. 9; 186; 189]. Дана обставина ставить рішення ЄСПЛ у якості найвищої

судової інстанції з перегляду рішень судів попередніх інстанцій, включно із Верховним Судом [180; 207; 218, р. 178–194].

Слід зазначити, що практика ЄСПЛ використовується не лише судами загальної юрисдикції, а й доволі часто знаходить своє відображення в рішеннях Конституційного Суду – так, Конституційний Суд України в конституційних провадженнях, які стосуються конституційності різноманітних національних нормативно-правових актів, а також під час тлумачення конституційних норм та норм інших нормативно-правових актів, часто використовує в своїй діяльності практику ЄСПЛ [202; 219, р. 701–718]. Однак, існують ряд проблемних моментів у використанні практики ЄСПЛ в діяльності Конституційного Суду України:

– Практика ЄСПЛ стосується питання додержання державою, яка виступає стороною по справі, норм Конвенції, проте Конституційний Суд при розгляді конституційних проваджень використовує норми Конвенції у якості засобу по заповненню прогалин у національному праві України. Незважаючи на те, що Конвенція ратифікована Україною та, відповідно, є частиною національного законодавства України, Конституційний Суд здебільшого використовує норми українського законодавства, тоді як посилання на норми Конвенції, а відповідно й на практику ЄСПЛ, носять допоміжний характер [188; 195; 196]https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4_%D0%B7_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8 - cite note-16;

– В Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» немає посилань на обов'язковість практики ЄСПЛ в конституційному судочинстві. Зазначена обставина дещо спотворює мету та функції діяльності самого Конституційного Суду України, завданнями якого є забезпечення верховенства Конституції України,

вирішення питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснення офіційного тлумачення Конституції України, тоді як перевірка стану додержання Конвенції органами публічної влади України до таких повноважень не входять [196; 198; 216, с. 264–278];

– Крім цього, роль ЄСПЛ в діяльності Конституційного Суду України була значною мірою потіснена внаслідок введення інституту конституційної скарги внаслідок судової реформи 2016 року. Зокрема, відповідно до ст.55 Конституції України кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Відповідно до ч.1 ст.77 Закону України «Про Конституційний Суд України» [196; 217, с. 77–93] однією з підстав подання конституційної скарги є вичерпання всіх національних засобів юридичного захисту (за наявності ухваленого в порядку апеляційного перегляду судового рішення, яке набрало законної сили, а в разі передбаченої законом можливості касаційного оскарження - судового рішення, винесеного в порядку касаційного перегляду). Відповідно, Конституційний Суд України за допомогою даного інституту перевіряє додержання вимог Конституції України в кожному конкретному спорі та для захисту прав і інтересів заявника скарги застосовує конституційні норми як норми прямої дії. За таких обставин, у використанні практики ЄСПЛ вже немає необхідності.

Таким чином, наразі невирішеним питанням є неврегульована законодавством можливість використання практики ЄСПЛ в конституційному судочинстві. На думку автора, враховуючи усі вищенаведені проблемні моменти в застосуванні практики ЄСПЛ Конституційним Судом України, можна зазначити, що таке використання в конституційному судочинстві практики ЄСПЛ не є доручним, оскільки основною функцією конституційного

судочинства є додержання норм саме Конституції України, а не норм інших міжнародних договорів України (включаючи Конвенцію). Більше того, безпосередньо Конституційний Суд України наділений достатнім обсягом повноважень для повного і всебічного захисту прав людини і громадянина.

Враховуючи те, що окрім судових рішень у справах, стороною в яких виступає держава Україна, наявна численна практика ухвалення рішень в спорах з іншими державами, постає питання щодо можливості застосування такої практики. З цього приводу позиції національних судів України не є однозначними. З одного боку, врахування судових прецедентів у спорах з іншими державами прямо не забороняється. Проте здебільшого національні суди України першочергово застосовують рішення ЄСПЛ, ухвалені у спорах саме з Україною. Це пов'язано з доволі цікавою правовою позицією, яка стосується тлумачення поняття «*рішення*» відповідно до норм Закону. Зокрема, відповідно до ст.1 Закону поняття «*рішення*» за вказаним законом означає:

- а) остаточне рішення ЄСПЛ у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;
- б) остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України;
- в) рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України;
- г) рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

Також згідно з частиною першою статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення ЄСПЛ в будь-яких справах, у яких вони є сторонами.

Таким чином, неврегульованим залишається питання використання у якості джерела права практику ЄСПЛ, яка не була винесена по відношенню до громадян України та по суті взагалі не стосується України. Слід зазначити, що

використання даних прецедентів може нести лише суто теоретичний характер, оскільки вони можуть бути ухвалені щодо спірних правовідносин, аналогів яких немає в Україні - наприклад, бути ухвалені щодо порушення прав людини органами влади федерального рівня, тоді як Україна є унітарною державою і подібних правовідносин в ній просто не існує. Отже, як впливає з аналізованих вище норм, судові рішення, в яких Україна не є і не була стороною не підпадають під категорію рішень ЄСПЛ, які є джерелом права в Україні [210; 213; 214].

Насамкінець перейдемо до застосування українською судовою практикою практики міжнародних судів таких установ як ООН або Міжнародного кримінального суду. Застосування національного права судами під час триваючих збройних конфліктів було і залишається вкрай дискусійним питанням. Україна з 2014 року є жертвою збройної агресії з боку Російської Федерації та також зіштовхнулася із даною проблемою. Зокрема, особливо складною є проблема вирішення національними судами спорів щодо встановлення юридичних фактів, які відбулися на тимчасово окупованих територіях України [214]. На даному прикладі й доцільно розглядати вплив міжнародної судової практики на національну судову практику України, ба більше, українська судова практика у даному питанні розділилася.

Перш за все, для повного і всебічного дослідження правового феномену «намібійських винятків» треба розглянути визначення даного терміну та підставу його виникнення. «Намібійські винятки» були сформульовані в консультативному висновку Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй від 21 червня 1970 року *«Юридические последствия для государств, вызываемые продолжающимся присутствием Южной Африки в Намибии (Юго-Западная Африка) вопреки резолюции 276 (1970) Совета Безопасности»* (оригінальна назва, далі – Висновок Суду ООН) [214; 215]. Пунктом d Висновку Суду ООН було сформульовану наступну правову позицію: *«однако*

непризнание не должно приводить к лишению народа Намибии каких-либо преимуществ международного сотрудничества. В частности, признание незаконности и недействительности мер, принимаемых Южной Африкой от имени или в отношении Намибии после прекращения действия мандата, не может распространяться на такие акты, как регистрация актов рождения, смерти и браков». Дана правова позиція Міжнародного Суду ООН в подальшому і одержала неформальну назву «намібійські винятки».

Отже, виходячи з аналізу вищенаведених визначень, можна сформулювати наступні ознаки «намібійських винятків» згідно Висновку Суду ООН:

- Закріплення на рівні консультативного висновку Міжнародного Суду ООН (можна умовно назвати «міжнародний критерій»);
- Презумпція позбавлення можливості народу, який перебуває під окупацією іноземної держави, до міжнародного співробітництва і, відповідно, вираження власних інтересів;
- Презумпція незаконності та недійсності актів, виданих окупаційною адміністрацією, не поширюється на акти щодо реєстрації фактів народження або смерті, а також шлюбу (незважаючи на відсутність прямої вказівки, можна припустити, що як фактів укладання, так і розірвання шлюбу);

Відповідно, можна стверджувати, що дані ознаки і є критеріями, які мають бути дотримані для застосування «намібійських винятків». При цьому, існування усіх даних критеріїв має бути одночасним. Разом з цим, можна виділити наступні проблемні питання, які виникають щодо кожного критерію:

- Чи може Висновок Суду ООН бути джерелом права та чи є він підставою для визнання «намібійських винятків» у якості міжнародного принципу?

– Чи може мати місце презумпція позбавлення можливості народу міжнародного співробітництва у разі, коли його територія перебуває лише під частковою окупацією?

– Чи може презумпція незаконності та недійсності актів, виданих окупаційною адміністрацією, не поширюватися на акти щодо реєстрації фактів народження, шлюбу або смерті у разі, коли існують ці ж самі акти, видані легітимними органами влади?

Відповідно, слід детально проаналізувати кожне проблемне питання. Щодо першого запитання слід зазначити, що виходячи зі змісту Статуту Організації Об'єднаних Націй [210; 211; 212; 213] *«рішення Міжнародного Суду ООН»* та *«консультативний висновок Міжнародного Суду ООН»* є різними поняттями. Незважаючи на те, що прямого визначення кожного з цих понять в Статуті ООН немає, можна чітко побачити основну відмінну рису між ними – це обов'язковий характер для сторони-учасника спору. Зокрема, відповідно до ст.59 Статуту ООН *«решение Суда обязательно лишь для участвующих в деле сторон и лишь по данному делу»*, тоді як жодних згадок про обов'язковий характер консультативного висновку Міжнародного Суду ООН Статут ООН не містить. Більше того, відповідно до ч.1 ст.65 Статуту ООН *«суд может давать консультативные заключения по любому юридическому вопросу по запросу любого учреждения, уполномоченного делать такие запросы самим Уставом Объединенных Наций или согласно этому Уставу»*, відповідно консультативні висновки Міжнародного Суду ООН взагалі носять загальнотеоретичний характер.

Крім цього, автор не погоджується з можливим поширенням на «намібійські винятки» властивостей принципу міжнародного права. Варто зазначити, що основними принципами міжнародного права є принципи самої Організації Об'єднаних Націй, наведені в статті 2 Статуту ООН. Відсутність «намібійських винятків» у даному переліку свідчить про неможливість

віднесення даного поняття до принципу міжнародного права, більше того, «намібійські винятки» прямо суперечать принципам, закріплених в ч.4 ст.2 Статуту ООН (щодо поваги до територіальної цілісності держав) та ч.7 ст.2 Статуту ООН (щодо невтручання у внутрішні справи держави).

Щодо другого питання, на думку автора, у разі лише часткової окупації території будь-якої держави її органи публічної влади можуть зберігати дієздатність (принаймні, часткову) та виконувати власні повноваження, відповідно, брати участь у міжнародному співробітництві. У такому разі, застосування «намібійських винятків» є недоречним, більше того, дана обставина може створити додаткові проблеми у контексті подвійної реєстрації одного і того ж юридичного факту - наприклад, факт шлюбу реєструється одночасно легітимними та окупаційними органами влади. Такі обставини жодним чином не сприяють покращенню судочинства та діяльності органів публічної влади, а також не призведуть до поліпшення захисту прав і свобод людини. Крім цього, «намібійськими винятками» ніяк не охоплюються наступні випадки:

- Евакуація легітимних органів влади в інше місце країни, де вони продовжують здійснювати свої функції – аж до діяльності уряду в еміграції;
- Можливості неодноразового переходу контролю над однією та тією ж самою територією від легітимних органів влади до окупаційних внаслідок бойових дій;
- Можливість створення «зон безпеки», «демілітаризованих зон», «ліній розмежування», тобто по суті ніким не контрольованих територій, де жодна влада не здійснює свої повноваження.

Щодо третього питання, то у випадку існування актів щодо реєстрації фактів народження, шлюбу або смерті, виданих легітимними органами влади, застосування «намібійських винятків» взагалі є безпідставним та недоречним. Так, навіть виходячи з визначення, наведеного в Висновку Суду ООН,

ключовим було здійснення окупаційною державою від імені або у відношенні захопленої держави будь-яких дій, у тому числі видачі відповідних актів, тоді як при здійсненні легітимними органами влади від імені захопленої держави будь-яких дій автоматично нівелює усі акти окупаційної адміністрації.

У свою чергу, в Україні норми ст.2 Закону України *«Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях»* передбачали можливість застосування «намібійських винятків», проте даний Закон втратив чинність у травні 2022 року, відповідно наразі регулювання «намібійських винятків» в законодавстві України прямо не здійснюється. Натомість, окрім судової практики, «намібійські винятки» існують також фактично у формі рекомендаційних висновків – так, у 2016 році Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ розглядав питання цивільних проваджень з встановлення фактів народження або смерті осіб на тимчасово окупованих територіях України, наслідком чого було видання судом інформаційного листа від 15.04.2016 року №9-1130/0/4-16 щодо окремих питань застосування Закону України *«Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово окупованій території України»* [14] від 04.02.2016 №990-VIII. Даний лист було направлено судам нижчих інстанцій з рекомендаціями щодо використання в роботі щодо розгляду справ та встановлення обставин підтвердження належними та допустимими доказами фактів народження або смерті на тимчасово окупованих територіях України. При цьому, було застосовано здебільшого не норми національного законодавства України, а відповідну практику ЄСПЛ у справах проти Росії та Молдови (судові прецеденти по справах *«Ilaşcu and others v. Moldova and Russia»*, *«Mozer v. the Republic of Moldova and Russia»*), а також Туреччини (*«Cyprus v. Turkey»*, *«Loizidou v. Turkey»*) [210] та зроблено висновок, що

документи, які були видані установами (включаючи лікувальні установи) та органами влади, які знаходяться на визначеній Верховною Радою України тимчасово окупованій території можуть у виняткових випадках братися до уваги національними судами України та бути оціненими у якості доказів для підтвердження фактів встановлення народження та смерті на тимчасово окупованій території України.

Натомість у 2017 році Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ шляхом видачі листа від 11.04.2017 року №9-697/0/4-17 *«Щодо використання у судових рішеннях формулювань, що відображають місце настання фактів, які мають юридичне значення»* проаналізував судову практику, яка склалася до того часу і встановив наступні відмінності у судових прецедентах (констатувавши при цьому, що в цілому суди попередніх інстанцій належним чином дотримуються вимог норм ст.257 Цивільного процесуального кодексу України в чинній на той момент редакції):

– В окремих випадках національні суди фактично відступали від положень чинного в Україні законодавства та всупереч загальновідомим та визнаним в законодавстві України підходам щодо правового статусу тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей зазначали, що факт народження або смерті мав місце на території т.зв *«Донецької або Луганської народних республік»*. Такий підхід Вищим спеціалізованим судом з розгляду цивільних і кримінальних справ був визнаний неправильним та помилковим, оскільки Україна є унітарною державою, а в адміністративно-територіальному устрої країни не передбачено існування т.зв. *«Донецької народної республіки»* або *«Луганської народної республіки»*. Крім цього, відповідно до постанови Верховної Ради України *«Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями»* від 17.03.2015 №252-VIII ряд територій було визнано окупованими [213];

– В інших випадках національні суди при встановленні факту народження або смерті при зверненнях з посиланням про встановлення факту народження або смерті на території т.зв. «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» відмовляли у задоволенні таких вимог. Такий підхід Вищим спеціалізованим судом з розгляду цивільних і кримінальних справ був визнаний правильним та обґрунтованим з підстав того, що неможливо встановити наявність юридичного факту на територіях т.зв. «державних утворень», які не входять до системи адміністративно-територіального устрою України;

– Іншим випадком, який Вищим спеціалізованим судом з розгляду цивільних і кримінальних справ теж був визнаний правильним та обґрунтованим, є визнання національними судами України факту народження або смерті на тимчасово окупованих територіях Донецької або Луганської областей.

Отже, теоретично використання «намібійських винятків» в Україні дозволяється на рівні підтвердження в судовому порядку фактів смерті або народження на тимчасово окупованих територіях, тоді як здебільшого основною претензією в судовому процесі залишається назва адміністративно-територіальної одиниці, в якій мав місце юридичний факт. По суті, дана обставина є додатковим виключно українським критерієм застосування «намібійських винятків», який умовно можна назвати презумпцією територіальності – обов'язковість визначення у якості місця вчинення юридичного факту дійсної адміністративно-територіальної одиниці України, а не окупаційних державних утворень [210; 213; 216, с. 301–315]. Даний критерій було сформульовано українським судочинством у 2017 році.

Тепер слід визначити, чи відповідає ситуація в Україні кожному з чотирьох критеріїв правомірності застосування «намібійських винятків»? Для цього варто зупинитися на кожному з критеріїв окремо.

Щодо міжнародного критерію слід констатувати факт того, що додержання «намібійських критеріїв» для України не є обов'язковим. Незважаючи на те, що Україна є державою-засновником Організації Об'єднаних Націй, Висновок Суду ООН носить рекомендаційний характер і лише роз'яснює позицію Міжнародного Суду ООН щодо конкретного випадку (в даній ситуації, щодо встановленого Південною Африкою окупаційного режиму в Намібії у 1970-х роках). Немає жодної норми щодо обов'язкового характеру Висновку Суду ООН і навіть якщо припустити, що даний консультативний висновок має обов'язковий характер, то даний обов'язковий характер може стосуватися лише держав-сторін спору (тобто Південна Африка та Намібія) і не стосується України.

Більше того, Висновок Суду ООН взагалі не є джерелом права в Україні, а враховуючи те, що «намібійські винятки» в Україні застосовуються лише в цивільному процесуальному судочинстві, немає навіть жодної підстави вважати Висновок ООН джерелом права, який закріплений в статті 10 Цивільного процесуального кодексу України:

– Відповідно до ч.2 ст.10 ЦПК *«суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»*. Як вже було встановлено вище, Висновок Суду ООН не підпадає під жодне з даних нормативних визначень;

– Відповідно до ч.3 ст.10 ЦПК *«суд застосовує інші правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України»*. Як вбачається з аналізу даної норми, Висновок Суду ООН також не підпадає під визначення такого нормативного акту;

– Відповідно до ч.4 ст.10 ЦПК *«суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і*

протоколи до неї, згоди на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права». Варто зазначити, що Висновок Суду ООН не є частиною практики Європейського суду з прав людини або частиною вищенаведеної Конвенції;

– Відповідно до ч.5 ст.10 ЦПК *«суд застосовує норми права інших держав у разі, коли це передбачено законом України чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України».* Варто зауважити, що Висновок Суду ООН не є міжнародним договором і навіть якщо припустити, що даний документ має властивості міжнародного договору, то відповідно до ст.14 Закону України «Про міжнародні договори України» [30] *«міжнародні договори набирають чинності для України після надання нею згоди на обов'язковість міжнародного договору відповідно до цього Закону в порядку та в строки, передбачені договором, або в інший узгоджений сторонами спосіб».* Жодної згоди на приєднання України до «намібійських винятків» Україна не надавала.

Відповідно, можна констатувати факт того, що жодного нормативного обґрунтування щодо застосування «намібійських винятків» у якості джерела права чинне українське законодавство не містить.

Щодо другого критерію слід зазначити, що на відміну від народу Намібії, Український народ не позбавлений і не позбавлявся можливості представництва власних інтересів та здійснення міжнародного співробітництва. Зокрема, вся територія Намібії до 1990 року була окупованою Південною Африкою, легітимні органи влади не діяли, натомість існували створені Південною Африкою окупаційні адміністрації. За таких умов дійсно можна констатувати, що народ цієї держави був позбавлений права на представництво своїх інтересів. Натомість, в Україні тимчасово окупованою є лише частина території, причому на тимчасово окупованих територіях діють безпосередньо органи публічної влади Російської Федерації та інших окупаційних адміністрацій.

Отже, можна констатувати факт того, що другий критерій правомірності використання «намібійських винятків», тобто презумпція позбавлення можливості народу здійснювати власне представництво, в Україні не діє.

Щодо третього критерію слід зазначити, що умови його додержання в Україні також відсутні. Зокрема, як вже було наведено вище визначення Висновку Суду ООН щодо безпосередньо «намібійських винятків» головною ознакою незаконних дій окупанта «*принимаемых Южной Африкой от имени или в отношении Намибии*», було якраз здійснення цих дій в інтересах та від імені окупованого народу. Загальновідомим є факт того, що Російська Федерація як держава-окупант, незважаючи на тимчасову окупацію частини української території, не здійснювала та не здійснює жодних правових або інших дій від імені України, тоді як представництво власних інтересів здійснюється Україною самостійно. Дана обставина, на думку автора, виключає можливість стверджувати про додержання в Україні третього критерію правомірності «намібійських винятків» [211; 212].

Єдиним критерієм, який має місце в Україні є останній додатковий критерій щодо презумпції територіальності, сформульований Вищим спеціалізованим судом з розгляду цивільних і кримінальних справ. На думку автора, додержання в Україні такого критерію не відповідало принципу законності та правової визначеності виходячи навіть із вищенаведених норм ст.10 ЦПК. Відповідно, навіть під час дії Закону України «*Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях*» його застосування національними судами було фактично унеможливлене, оскільки воно суперечило наступним конституційним нормам:

– Відповідно до ст.2 Конституції України [208; 211; 212] «*територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою*». Таким чином,

окупація або відчуження чи навіть діяльність будь-яких окупаційних органів влади в Україні є незаконною;

– Відповідно до ст.17 Конституції *«на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом»*. Дана норма кореспондується з наведеною вище нормою про неможливість діяльності на території України жодних окупаційних органів публічної влади;

– Відповідно до ст.19 Конституції України *«органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України»*. Отже, враховуючи те, що діяльність окупаційних органів влади на території України заборонена, реєстрація даних юридичних фактів є виключною прерогативою легітимних органів влади.

Важливим напрямом удосконалення адміністративно-судової практики України є забезпечення єдності практики Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, подальше впровадження стандартів Європейського суду з прав людини, а також вироблення стабільних підходів до вирішення публічно-правових спорів в умовах воєнного стану та європейської інтеграції України.

Виходячи з проведеного аналізу, застосування на даному етапі існування України як незалежної держави *«намібійських винятків»* є неправомірним та таким, що позбавлене правових підстав для цього. Так само можливо стверджувати про фактичну неможливість застосування судовою практикою України рішень іноземних організацій у якості джерел права, окрім Європейського Суду з прав людини.

Висновки до розділу 3

Проведене дослідження проблемних аспектів співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України дає підстави для таких висновків.

1. Встановлено, що сучасна адміністративно-судова практика України формується під впливом двох основних правових традицій – романо-германської та англосаксонської. При цьому визначальне значення для національної правової системи продовжує зберігати континентальна модель права, заснована на верховенстві нормативно-правового акта, кодифікації законодавства та галузевій структурі права.

2. Доведено, що вагомий вплив романо-германської правової сім'ї на адміністративне судочинство України проявляється через рецепцію римського права, закріплення принципу верховенства права, формування галузевої структури законодавства, розвиток інституту судової юрисдикції та використання правових доктрин як інструменту тлумачення і застосування правових норм.

3. Обґрунтовано, що сучасна українська адміністративна юстиція дедалі активніше використовує окремі елементи англосаксонської правової традиції. Насамперед це проявляється у зростанні ролі судової практики, правових позицій Верховного Суду, застосуванні практики Європейського суду з прав людини та використанні доктринальних підходів під час вирішення публічно-правових спорів.

4. Встановлено, що особливе значення у формуванні адміністративно-судової практики належить Верховному Суду та Великій Палаті Верховного Суду, які фактично виробляють методологічні підходи до вирішення складних правових проблем, забезпечують єдність судової практики та формують критерії розмежування судових юрисдикцій.

5. Доведено, що одним із найбільш проблемних аспектів впливу романо-германської правової традиції на адміністративне судочинство України є наявність значної кількості юрисдикційних спорів. Недосконалість окремих положень процесуального законодавства, поява нових видів правовідносин та недостатня визначеність критеріїв розмежування компетенції судів нерідко призводять до виникнення спорів щодо належної судової юрисдикції.

6. Встановлено, що практика Великої Палати Верховного Суду фактично виконує функцію подолання законодавчих прогалин у сфері визначення юрисдикції спорів. Сформульовані нею правові підходи сприяють забезпеченню принципів правової визначеності, доступу до правосуддя та ефективного судового захисту прав і свобод особи.

7. Обґрунтовано, що важливим проявом впливу англосаксонської правової традиції є активне використання судами правових доктрин, серед яких особливе значення мають доктрина заборони суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*), доктрина *contra proferentem*, доктрина належної правової процедури (*fair procedure*), доктрина процесуального естоппеля та інші концепції, що забезпечують справедливість і добросовісність правозастосування.

8. Встановлено, що застосування правових доктрин у судовій практиці має як позитивні, так і проблемні аспекти. З одного боку, доктринальний підхід дозволяє долати прогалини законодавства, адаптувати правове регулювання до нових суспільних відносин та забезпечувати ефективний захист прав людини. З іншого боку, відсутність законодавчого закріплення багатьох доктрин іноді призводить до неоднакового їх застосування судами та створює ризики формування суперечливої судової практики.

9. Доведено, що суттєвий вплив на адміністративне судочинство України здійснює практика Європейського суду з прав людини, яка сприяє імплементації принципів верховенства права, правової визначеності,

пропорційності, належного урядування та справедливого судового розгляду. У результаті цього відбувається подальше зближення української правової системи з європейським правовим простором.

10. Встановлено, що сучасна модель адміністративного судочинства України має змішаний характер, поєднуючи нормативно-правову основу романо-германської правової сім'ї із практикоорієнтованими механізмами англосаксонської правової традиції. Таке поєднання сприяє підвищенню ефективності судового захисту, однак одночасно потребує вдосконалення законодавчого регулювання та забезпечення єдності судової практики.

Отже, адміністративно-судова практика України розвивається в умовах активної взаємодії континентальної та англосаксонської правових традицій. Подальше вдосконалення адміністративного судочинства повинно відбуватися шляхом збереження провідної ролі нормативно-правового акта, одночасного використання позитивного потенціалу судової практики та правових доктрин, а також забезпечення належного балансу між принципами правової визначеності, законності та справедливості.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дисертаційного дослідження здійснено комплексний теоретичний та практичний аналіз співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України. Особливу увагу приділено дослідженню особливостей формування та розвитку адміністративно-судової практики в умовах євроінтеграційних процесів, зростання ролі практики Європейського суду з прав людини, правових позицій Верховного Суду та розвитку адміністративної юстиції в Україні. Також проаналізовано теоретичні та практичні аспекти адаптації окремих елементів англосаксонської та романо-германської правових традицій до потреб сучасного адміністративного судочинства, зокрема в умовах воєнного стану та необхідності забезпечення принципів верховенства права і правової визначеності. За результатами проведеного дослідження сформульовано наступні висновки.

1. Аналіз наукової літератури засвідчив значний рівень розробленості окремих аспектів теорії правових сімей, правових систем, судової практики та джерел права як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній науці. Водночас переважна більшість досліджень присвячена загальнотеоретичним характеристикам романо-германської та англосаксонської правових сімей або окремим аспектам функціонування національної правової системи України. Недостатньо дослідженими залишаються питання взаємодії зазначених правових сімей у процесі формування сучасної адміністративно-судової практики України, зокрема в умовах посилення ролі практики Європейського суду з прав людини, правових позицій Верховного Суду та розвитку адміністративної юстиції. Потребують подальшого наукового осмислення проблеми впливу прецедентних механізмів правозастосування на вирішення публічно-правових спорів, забезпечення принципу правової визначеності та

формування єдиної адміністративно-судової практики в умовах європейської інтеграції України та правового режиму воєнного стану.

2. Встановлено, що в умовах глобалізації, розвитку міжнародного співробітництва та європейської інтеграції відбувається поступове зближення основних правових сімей сучасності, насамперед англосаксонської та романо-германської. Зазначені процеси впливають не лише на систему джерел права, але й на механізми правозастосування, судове тлумачення та формування судової практики. Для України особливого значення ці тенденції набули у зв'язку з адаптацією національної правової системи до європейських правових стандартів, імплементацією практики Європейського суду з прав людини та розвитком адміністративної юстиції. Найбільш виразно вплив зазначених процесів проявляється у сфері адміністративного судочинства, де правові позиції Верховного Суду та практика ЄСПЛ дедалі частіше виконують функцію забезпечення єдності правозастосування та однакового вирішення публічно-правових спорів. У результаті сучасна адміністративно-судова практика України формується під одночасним впливом нормативістських традицій романо-германської правової сім'ї та окремих прецедентних механізмів англосаксонської правової традиції.

3. Встановлено, що комплексне дослідження співвідношення англосаксонської та романо-германської правових сімей в адміністративно-судовій практиці України потребує використання сукупності загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження. Застосування історико-правового методу дозволило простежити еволюцію підходів до розуміння ролі судової практики у різних правових сім'ях та виявити історичні передумови сучасної трансформації українського правозастосування. За допомогою порівняльно-правового методу встановлено фундаментальні відмінності між романо-германською та англосаксонською правовими традиціями щодо ролі судового рішення у механізмі правового регулювання. Системний та

формально-юридичний методи дали можливість дослідити особливості формування сучасної адміністративно-судової практики України під впливом практики Європейського суду з прав людини, правових позицій Верховного Суду та Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду. Проведене дослідження підтвердило, що, незважаючи на збереження домінуючої ролі романо-германської правової традиції, сучасна адміністративно-судова практика України дедалі більше використовує окремі прецедентні механізми правозастосування, що свідчить про поступове формування змішаної моделі правозастосування у сфері вирішення публічно-правових спорів.

4. За результатами проведеного порівняльно-правового аналізу встановлено, що судова практика в англосаксонській та романо-германській правових сім'ях ґрунтується на різних концептуальних підходах до розуміння ролі судового рішення у механізмі правового регулювання. В англосаксонській правовій сім'ї судовий прецедент виступає самостійним джерелом права, а обов'язковість правових висновків вищих судів забезпечує єдність правозастосування та передбачуваність судових рішень. Натомість у романо-германській правовій сім'ї домінуюче значення належить нормативно-правовому акту, а судові рішення традиційно виконують правозастосовну та інтерпретаційну функції.

Разом із тим встановлено, що сучасний розвиток адміністративно-судової практики України свідчить про поступове зближення окремих елементів зазначених правових сімей. Практика Верховного Суду, зокрема Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, а також практика Європейського суду з прав людини дедалі частіше використовуються як орієнтири для однакового вирішення публічно-правових спорів та забезпечення єдності судової практики.

У зв'язку з цим зроблено висновок, що механічне перенесення англосаксонської моделі судового прецеденту до національної правової системи є недоцільним та суперечить основним засадам романо-германської правової традиції, до якої належить Україна. Водночас подальший розвиток адміністративно-судової практики об'єктивно потребує використання окремих прецедентних механізмів за умови збереження провідної ролі закону та дотримання принципу правової визначеності. Саме тому найбільш перспективною для України є модель поєднання нормативного регулювання із стабільною та передбачуваною судовою практикою, сформованою Верховним Судом відповідно до європейських правових стандартів.

5. Проведений аналіз сучасної адміністративно-судової практики України дозволив встановити, що національна система правозастосування продовжує зберігати основні ознаки романо-германської правової сім'ї, насамперед провідну роль нормативно-правового акта як основного джерела права. Водночас результати дослідження свідчать про поступове посилення ролі судової практики, правових позицій Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини у процесі вирішення публічно-правових спорів.

Особливо виразно зазначені процеси проявляються у діяльності Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, правові позиції якого фактично формують стандарти правозастосування у сфері адміністративного судочинства та забезпечують єдність судової практики. Встановлено, що після проведення судової реформи 2016 року значення правових висновків Верховного Суду суттєво зросло, а сама адміністративно-судова практика дедалі частіше виконує не лише правозастосовну, але й орієнтуючу функцію для судів нижчих інстанцій.

У результаті дослідження зроблено висновок, що сучасна адміністративно-судова практика України функціонує в умовах поступового

формування змішаної моделі правозастосування, у межах якої поєднуються нормативістські підходи романо-германської правової сім'ї та окремі прецедентні механізми англосаксонської правової традиції. Разом із тим подальший розвиток такої моделі потребує забезпечення стабільності правових позицій Верховного Суду, передбачуваності судової практики та належного дотримання принципу правової визначеності як складової верховенства права.

6. Встановлено, що правові доктрини відіграють важливу роль у процесі розвитку сучасної адміністративно-судової практики України та виступають одним із механізмів забезпечення єдності правозастосування. На відміну від нормативно-правових актів, правові доктрини не мають формально обов'язкового характеру, однак суттєво впливають на формування правових позицій судів, розвиток юридичної аргументації та тлумачення правових норм.

Дослідження показало, що в умовах зближення романо-германської та англосаксонської правових традицій значення правових доктрин поступово зростає. Особливо це проявляється у сфері адміністративного судочинства, де при вирішенні публічно-правових спорів активно використовуються доктринальні підходи до розуміння принципів верховенства права, пропорційності, правової визначеності, належного урядування та ефективного судового захисту.

Встановлено, що практика Верховного Суду та Європейського суду з прав людини значною мірою спирається саме на доктринальні підходи, сформовані юридичною наукою та міжнародною судовою практикою. У зв'язку з цим правові доктрини виступають важливим інструментом адаптації національної адміністративно-судової практики до європейських правових стандартів та забезпечення узгодженого розвитку правозастосування в умовах євроінтеграційних процесів і правового режиму воєнного стану.

7. Встановлено, що практика Європейського суду з прав людини є одним із ключових чинників розвитку сучасної адміністративно-судової практики

України та важливим інструментом імплементації європейських правових стандартів у національне правозастосування. На відміну від класичної романо-германської правової традиції, у межах якої основним джерелом права виступає нормативно-правовий акт, практика ЄСПЛ сприяє посиленню ролі судового тлумачення та розвитку прецедентних механізмів правозастосування.

Дослідження показало, що найбільш відчутний вплив практика ЄСПЛ здійснює саме на адміністративне судочинство, оскільки значна частина публічно-правових спорів пов'язана із захистом прав людини від неправомірних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. У таких умовах правові позиції ЄСПЛ використовуються адміністративними судами як орієнтир при тлумаченні національного законодавства та застосуванні принципів верховенства права, пропорційності, юридичної визначеності, справедливості та належного урядування.

Встановлено, що практика ЄСПЛ сьогодні виконує не лише функцію додаткового джерела аргументації судових рішень, але й суттєво впливає на формування єдиних стандартів адміністративного судочинства та розвиток правових позицій Верховного Суду. У зв'язку з цим практика ЄСПЛ виступає одним із ключових механізмів зближення романо-германської та англосаксонської правових традицій у сучасній адміністративно-судовій практиці України та сприяє подальшій адаптації національної правової системи до європейських правових стандартів.

8. Встановлено, що сучасна адміністративно-судова практика України формується не лише під впливом національного законодавства, практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини, але й під впливом окремих правових позицій міжнародних судових інституцій. У зв'язку з розвитком міжнародного права та посиленням інтеграційних процесів міжнародна судова практика дедалі частіше використовується як додатковий

орієнтир для тлумачення правових норм та вирішення складних правових ситуацій, які не мають однозначного нормативного врегулювання.

Особливого значення такі підходи набули для України в умовах тимчасової окупації окремих територій та правового режиму воєнного стану. У ході дослідження встановлено, що використання окремих правових конструкцій, сформованих у міжнародній судовій практиці, зокрема підходів, відомих у юридичній літературі як «намібійські винятки», має здійснюватися з урахуванням особливостей української правової системи, конституційних принципів та вимог національного законодавства.

Проведений аналіз показав, що міжнародна судова практика не може автоматично інтегруватися до національної системи джерел права без відповідної адаптації до особливостей українського правового регулювання. Водночас вона може використовуватися як допоміжний інструмент забезпечення захисту прав людини, подолання правових прогалин та формування єдиних підходів до вирішення публічно-правових спорів в умовах сучасних викликів.

У зв'язку з цим зроблено висновок, що міжнародна судова практика та правові позиції міжнародних судових інституцій виступають важливим елементом розвитку сучасної адміністративно-судової практики України, однак їх використання повинно здійснюватися з дотриманням принципів верховенства права, правової визначеності та конституційної законності.

9. За результатами проведеного дослідження сформульовано комплекс теоретичних та практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення адміністративно-судової практики України в умовах взаємодії романо-германської та англосаксонської правових традицій.

По-перше, доцільним є подальше нормативне та доктринальне уточнення ролі судової практики в національній правовій системі. Відсутність чітких критеріїв співвідношення нормативно-правового регулювання та правових

позицій Верховного Суду створює передумови для виникнення колізій у правозастосуванні та негативно впливає на реалізацію принципу правової визначеності.

По-друге, потребує подальшого розвитку механізм забезпечення стабільності правових позицій Верховного Суду, насамперед у сфері адміністративного судочинства. Запровадження більш послідовних процедур відступу від раніше сформованих правових висновків сприятиме підвищенню передбачуваності судової практики та зміцненню довіри до судової системи.

По-третє, важливим напрямом розвитку адміністративно-судової практики України є посилення ролі правових доктрин як інструменту забезпечення єдності правозастосування. Особливого значення при цьому набуває використання доктринальних підходів, сформованих практикою Верховного Суду та Європейського суду з прав людини.

По-четверте, доцільним є подальше вдосконалення механізмів використання практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві України з метою забезпечення належної імплементації європейських стандартів захисту прав людини та розвитку єдиних підходів до вирішення публічно-правових спорів.

По-п'яте, потребує подальшого посилення інституційна роль Великої Палати Верховного Суду та Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду як ключових суб'єктів забезпечення єдності адміністративно-судової практики та формування стабільних підходів до вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин.

Реалізація запропонованих рекомендацій сприятиме забезпеченню балансу між нормативістськими засадами романо-германської правової сім'ї та прецедентними механізмами англосаксонської правової традиції, підвищенню рівня правової визначеності, єдності судової практики та ефективності

адміністративного судочинства України в умовах європейської інтеграції та правового режиму воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Край, 2007. 192 с. URL: https://lvivpravo.at.ua/ld/3/312_-2007-_-2.pdf
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. 4-те вид. Київ : Алерта, 2021. 528 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/2FMB_Pravo/Skakun-O.F.-Teoriya-derzhavy-i-prava.pdf
3. Патерило І.В., Алексеєнко І.Г. Проблемні аспекти сервісної діяльності адміністративних судів у сфері соціального захисту населення. *Наукові перспективи*. 2026. №1 (68). С.1468- 1478. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2026-1\(67\)-1468-1478](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2026-1(67)-1468-1478)
4. Петришин О. В. Теорія держави і права : підручник. Харків : Право, 2015. 368 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/126/1-30.pdf?srsltid=AfmBOoqBO-LX479mUK2WXIA_k5UiVr4RiP_QIxcR3_2neyTp6iBpNj2n
5. Оніщенко Н. М. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток. Київ : Юридична думка, 2003. 324 с.
6. Оніщенко Н. М. Вступ до теорії правових систем. Київ : Юридична думка, 2006. 432 с.
7. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 304 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124012308>
8. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади розвитку правової системи України. Київ : Юридична думка, 2008. 288 с.

9. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 320 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2016/Kolodiy_1998.pdf
10. Журавський В. С. Українська правова система: сучасний стан та перспективи розвитку. Київ : Ін Юре, 2003. 168 с.
11. David R., Jauffret-Spinozi C. Major Legal Systems in the World Today. 3rd ed. London : Stevens & Sons, 1985. 556 p.
12. Zweigert K., Kötz H. An Introduction to Comparative Law. 3rd ed. Oxford : Clarendon Press, 1998. 704 p.
13. Кононець В.П. Роль Європейського суду з прав людини у контролі за виконанням судових рішень органами публічної адміністрації *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2020. Вип. 44. С. 32–36. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.44.7>
14. Osakwe C. Comparative Jurisprudence in a Nutshell. St. Paul : West Academic Publishing, 2002. 512 p.
15. Luhmann N. Law as a Social System. Oxford : Oxford University Press, 2004. 498 p.
16. Carbonnier J. Flexible droit. 10e éd. Paris : LGDJ, 2001. 462 p.
17. Glenn H. P. Legal Traditions of the World : Sustainable Diversity in Law. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2014. 608 p. DOI: 10.1093/he/9780199669831.001.0001
18. Tamanaha B. Z. A General Jurisprudence of Law and Society. Oxford : Oxford University Press, 2001. 248 p. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199244670.001.0001
19. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / за заг. ред. В. Я. Тація. Харків : Право, 2008. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/pravova-sistema-ukraini-istorija-standa-perspektivi-komplekt-iz-5-knig.html?srsltid=AfmBOoqn6vbUAu0NJBRHi2Iz9uE-wYlv1Xqn8b-V9kLjm6ppF-IfMHF2>

20. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2004.
21. Антологія української юридичної думки : у 10 т. Київ : Юридична книга, 2002–2005.
22. Козюбра М. І. Верховенство права: українські реалії та перспективи. Право України. 2010. № 3. С. 6–18.
23. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
24. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
25. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
26. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
27. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України положень ст. 69 Кримінального кодексу України від 02.11.2004 № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>
28. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Край, 2007. 192 с.
29. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2011. 656 с.
30. Оніщенко Н. М. Вступ до теорії правових систем : монографія. Київ : Юридична думка, 2002. 320 с.
31. Оніщенко Н. М. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток : монографія. Київ : Юридична думка, 2003. 324 с.

32. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 304 с.
33. Давід Р., Жоффре-Спінозі К. Основні правові системи сучасності / пер. з франц. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 456 с.
34. Цвайгерт К., Кьотц Х. Вступ до порівняльного правознавства у сфері приватного права : у 2 т. Київ : Юрінком Інтер, 2000. Т. 1. 480 с.
35. Osakwe C. Introduction to Comparative Law. Moscow : DeKA, 2001. 512 p.
36. Glenn H. P. Legal Traditions of the World. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2014. 448 p. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199669837.001.0001
37. Friedman L. M. The Legal System: A Social Science Perspective. New York : Russell Sage Foundation, 1975. 338 p.
38. Luhmann N. Law as a Social System. Oxford : Oxford University Press, 2004. 498 p.
39. Teubner G. Law as an Autopoietic System. Oxford : Blackwell Publishers, 1993. 312 p.
40. Watson A. Legal Transplants: An Approach to Comparative Law. 2nd ed. Athens : University of Georgia Press, 1993. 129 p.
41. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі України : монографія. Київ : Праксіс, 2008. 344 с.
42. Юрченко Т. М. Судова практика як джерело права в Україні : монографія. Київ : Логос, 2013. 286 с.
43. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. Право України. 2012. № 1–2. С. 30–63.
44. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
45. Шевчук С. В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : монографія. Київ : Реферат, 2008. 412 с.

46. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
47. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
48. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
49. Князєв В. С. Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на правову систему України : монографія. Київ : Юридична думка, 2011. 352 с.
50. Лутковська В. В. Виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні. Київ : Фенікс, 2013. 248 с.
51. Creswell J. W., Creswell J. D. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. 5th ed. Thousand Oaks : Sage Publications, 2018. 304 p. URL: https://collegepublishing.sagepub.com/products/research-design-5-255675?_gl=1*q8k9wo*_ga*MTY3MjIxNDMyNi4xNzgxODk1OTU4*_ga_60R758KFDG*czE3ODE4OTU5NTc1*_fplc*V1dkNzZUenRxUFZ4NXNKekRYc3BLVEIRUldDJTJCT3BBZkV0TzNQM3IxdmtBbWRaRXd5VjlORWVuS1g2M20yNVlrQldmYlh5Rzh6VFV1c04wT0VOV3hqU3R2TjEyYjdRc1lwWnhaSmR3ZkpJQVdzOVRNS1BRSGdlUnpzV1RhaUEIM0QIM0Q.*FPAU*NjIyMjY4NjgxLjE3ODE4OTU5NjI.
52. Flick U. *An Introduction to Qualitative Research*. 6th ed. London : Sage Publications, 2018. 736 p. URL: SAGE Publications – An Introduction to Qualitative Research
53. Hutchinson T., Duncan N. Defining and Describing What We Do: Doctrinal Legal Research. *Deakin Law Review*. 2012. Vol. 17, No. 1. P. 83–119. DOI: 10.21153/dlr2012vol17no1art70.
54. van Hoecke M. *Methodologies of Legal Research: Which Kind of Method for What Kind of Discipline?* Oxford : Hart Publishing, 2011. 320 p.

55. Smits J. M. *What is Legal Doctrine? On the Aims and Methods of Legal-Dogmatic Research*. Maastricht Faculty of Law Working Paper. 2015. No. 2015/6. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2644088
56. Finnis J. *Natural Law and Natural Rights*. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2011. 512 p.
57. Alexy R. *A Theory of Legal Argumentation*. Oxford : Oxford University Press, 1989. 323 p.
58. Dworkin R. *Law's Empire*. Cambridge : Harvard University Press, 1986. 470 p.
59. Patterson D. *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*. 2nd ed. Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. 824 p.
60. Bix B. *Jurisprudence: Theory and Context*. 8th ed. London : Sweet & Maxwell, 2019. 384 p.
61. MacCormick N. *Legal Reasoning and Legal Theory*. Oxford : Clarendon Press, 1978. 320 p.
62. Raz J. *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2009. 336 p.
63. Gadamer H.-G. *Truth and Method*. 2nd rev. ed. New York : Continuum, 2004. 601 p.
64. Palmer R. E. *Hermeneutics*. Evanston : Northwestern University Press, 1969. 283 p.
65. Ricoeur P. *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*. Fort Worth : Texas Christian University Press, 1976. 112 p.
66. Marmor A. *Interpretation and Legal Theory*. 2nd ed. Oxford : Hart Publishing, 2005. 196 p.
67. Michaels R. The Functional Method of Comparative Law. In: *The Oxford Handbook of Comparative Law*. Oxford : Oxford University Press, 2006. P. 339–382.
68. Reimann M., Zimmermann R. (eds.). *The Oxford Handbook of Comparative Law*. Oxford : Oxford University Press, 2006. 1450 p.

69. Siems M. *Comparative Law*. 3rd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2022. 430 p. DOI: 10.1017/9781108584388.
70. Öricü E., Nelken D. (eds.). *Comparative Law: A Handbook*. Oxford : Hart Publishing, 2007. 448 p.
71. Bertalanffy L. von. *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. New York : George Braziller, 1968. 289 p.
72. Checkland P. *Systems Thinking, Systems Practice*. Chichester : John Wiley & Sons, 1999. 330 p.
73. Jackson M. C. *Systems Thinking: Creative Holism for Managers*. Chichester : John Wiley & Sons, 2003. 352 p.
74. McConville M., Chui W. H. *Research Methods for Law*. 2nd ed. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2017. 480 p. URL: https://edinburghuniversitypress.com/media/resources/9781474404259_Research_Methods_for_Law_-_Introduction_and_Overview.pdf
75. Vick D. W. *Interdisciplinarity and the Discipline of Law*. *Journal of Law and Society*. 2004. Vol. 31. No. 2. P. 163–193. DOI: 10.1111/j.1467-6478.2004.00286.x.
76. Merryman J. H., Pérez-Perdomo R. *The Civil Law Tradition: An Introduction to the Legal Systems of Europe and Latin America*. 3rd ed. Stanford : Stanford University Press, 2007. 232 p.
77. Wieacker F. *A History of Private Law in Europe*. Oxford : Clarendon Press, 1995. 508 p.
78. Stein P. *Roman Law in European History*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 140 p. DOI: 10.1017/CBO9780511814722.
79. Johnston D. *Roman Law in Context*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 174 p.
80. Bell J. *French Legal Cultures*. London : Butterworths, 2001. 412 p.
81. Glenn H. P. *Legal Traditions of the World*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2014. 464 p.

82. Mattei U. Three Patterns of Law: Taxonomy and Change in the World's Legal Systems. *American Journal of Comparative Law*. 1997. Vol. 45. No. 1. P. 5–44. DOI: 10.2307/840961.
83. Legrand P. European Legal Systems Are Not Converging. *International and Comparative Law Quarterly*. 1996. Vol. 45. No. 1. P. 52–81. DOI: 10.1017/S0020589300058687.
84. Zweigert K., Kötz H. *Introduction to Comparative Law*. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 1998. 714 p.
85. Reimann M. The Progress and Failure of Comparative Law in the Second Half of the Twentieth Century. *American Journal of Comparative Law*. 2002. Vol. 50. P. 671–700.
86. Baker J. H. *An Introduction to English Legal History*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2019. 622 p.
87. Holdsworth W. S. *A History of English Law*. Vol. 1. London : Methuen, 1922. 719 p.
88. Maitland F. W. *The Constitutional History of England*. Cambridge : Cambridge University Press, 1908. 552 p.
89. Plucknett T. F. T. *A Concise History of the Common Law*. 5th ed. Indianapolis : Liberty Fund, 2010. 746 p.
90. Cane P., Conaghan J. *The New Oxford Companion to Law*. Oxford : Oxford University Press, 2008. 1328 p.
91. Cross R., Harris J. W. *Precedent in English Law*. 4th ed. Oxford : Clarendon Press, 1991. 238 p.
92. Eisenberg M. A. *The Nature of the Common Law*. Cambridge : Harvard University Press, 1988. 180 p.
93. MacCormick N., Summers R. *Interpreting Precedents: A Comparative Study*. Aldershot : Ashgate, 1997. 550 p.

94. Duxbury N. *The Nature and Authority of Precedent*. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 208 p.
95. Schauer F. *Thinking Like a Lawyer*. Cambridge : Harvard University Press, 2009. 256 p.
96. Craig P. *Administrative Law*. 9th ed. London : Sweet & Maxwell, 2021. 1024 p.
97. Wade W., Forsyth C. *Administrative Law*. 11th ed. Oxford : Oxford University Press, 2014. 1008 p.
98. Schwarze J. *European Administrative Law*. London : Sweet & Maxwell, 2006. 1606 p.
99. Auby J.-B., Dutheil de la Rochère J. *Droit administratif européen*. Bruxelles : Bruylant, 2014. 892 p.
100. Harris D., O'Boyle M., Bates E., Buckley C. *Law of the European Convention on Human Rights*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2023. 1104 p.
101. Goodhart A. L. Determining the Ratio Decidendi of a Case. *Yale Law Journal*. 1930. Vol. 40. No. 2. P. 161–183. URL: <https://www.jstor.org/stable/790205>
102. Beschluss des Bundesverfassungsgerichts vom 18.08.2020, 1 BvQ 82/20. *Bundesverfassungsgericht*. URL: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2020/bvg20-077.html?nn=148438>
103. Тацій В. Я., Петришин О. В., Гетьман А. П. Історія держави і права України : підручник. Харків : Право, 2020. 648 с.
104. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник. Львів : Світ, 2018. 768 с.
105. Бойко І. Й. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2017. 696 с.
106. Юшков С. В. Руська Правда: походження, джерела, значення. Київ : Наукова думка, 2015. 312 с.

107. Franklin S., Shepard J. The Emergence of Rus 750–1200. London : Routledge, 2014. 472 p. URL: The Emergence of Rus 750–1200
108. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 5-те вид. Київ : Критика, 2021. 584 с.
109. Ковальський М. П. Литовські статuti та українське право. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 284 с.
110. Гошко Т. Д. Магдебурзьке право в Україні. Львів : Літопис, 2019. 412 с.
111. Кресін О. В. Історичні джерела українського права. Київ : Ін Юре, 2018. 356 с.
112. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII століття. Київ : Альтернативи, 2018. 688 с.
113. Конституція Пилипа Орлика 1710 року: історико-правове дослідження / за ред. О. В. Кресіна. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. 284 с.
114. Субтельний О. Україна: Історія. Київ : Либідь, 2021. 824 с.
115. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. Київ : Наукова думка, 2019. 552 с.
116. Мироненко О. М. Конституція УНР 1918 року: історико-правовий аналіз. Вісник Конституційного Суду України. 2018. № 2. С. 47–61.
117. Статут про державний устрій, права і вільності УНР від 29 квітня 1918 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>
118. Osakwe C. Socialist Legal Systems. International Encyclopedia of Comparative Law. Tübingen : Mohr Siebeck, 2016. Vol. I. P. 1–45.
119. Hazard J. N. The Soviet Legal System. New York : Oceana Publications, 2017. 382 p.
120. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. Київ : Дух і Літера, 2019. 448 с.

121. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Край, 2021. 320 с.
122. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist. Strasbourg, 2016. 28 p. URL: https://fpi.ec.europa.eu/index_en?gad_source=1&gad_campaignid=23905654786&gclid=CjwKCAjwl97RBhBWEiwAa9rbXQPtj7k7BcyxnMOa-CctkhPyd9YsRQquC_Nth7pEkboeIy63eeZLEhoCT_0QAvD_BwE
123. Куйбіда Р. О. Судова реформа в Україні 2016 року: передумови, зміст та перспективи. Київ : Реформа права, 2019. 286 с.
124. Стефанчук Р. О. Верховний Суд у механізмі забезпечення єдності судової практики. Право України. 2021. № 7. С. 25–41.
125. Селіванов А. О. Судова практика як джерело права в Україні: сучасні тенденції. Юридична Україна. 2022. № 6. С. 4–17.
126. Harris D., O'Boyle M., Bates E., Buckley C. Law of the European Convention on Human Rights. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2023. 1104 p.
127. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами від 27.06.2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A22014A0529%2801%29&>
128. Beschluss des Bundesverfassungsgerichts vom 18.08.2020, 1 BvQ 82/20. Bundesverfassungsgericht. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2020/08/qk20200818_1bvq008220
129. Zimmermann R. *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford : Oxford University Press, 1996. 1241 p.
130. Stein P. *Roman Law in European History*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 148 p. URL: Roman Law in European History

131. Wieacker F. *A History of Private Law in Europe: With Particular Reference to Germany*. Oxford : Clarendon Press, 1995. 508 p.
132. Watson A. *The Spirit of Roman Law*. Athens : University of Georgia Press, 1995. 256 p.
133. Johnston D. *Roman Law in Context*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 174 p.
134. Bingham T. *The Rule of Law*. London : Penguin Books, 2011. 224 p.
135. Craig P. *Administrative Law*. 9th ed. London : Sweet & Maxwell, 2021. 1040 p.
136. Куйбіда Р. О. Адміністративна юстиція в Україні: становлення та розвиток. Київ : Реферат, 2018. 304 с.
137. Пасенюк О. М. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії та практики. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 416 с.
138. Правові позиції Великої Палати Верховного Суду щодо визначення юрисдикції спорів (2018–2024 роки). Київ : Верховний Суд, 2024. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/>
139. Огляд практики Великої Палати Верховного Суду щодо визначення юрисдикції спорів. Київ : Верховний Суд, 2023. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/>
140. *The Sunday Times v. United Kingdom (No. 1)*. Series A. No. 30.
141. *Brumărescu v. Romania*. Reports of Judgments and Decisions. 1999-VII.
142. Harris D., O'Boyle M., Bates E., Buckley C. *Law of the European Convention on Human Rights*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2023. 1104 p.
143. Leach P. *Taking a Case to the European Court of Human Rights*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2024. 960 p.
144. Peczenik A. *On Law and Reason*. Dordrecht : Springer, 2008. 425 p.
145. Alexy R. *A Theory of Legal Argumentation: The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*. Oxford : Oxford University Press, 2010. 323 p.

146. Brox H., Walker W. *Allgemeiner Teil des BGB*. 46. Aufl. München : C. H. Beck, 2022. 512 S.
147. Canaris C.-W. *Die Vertrauenshaftung im deutschen Privatrecht*. München : C. H. Beck, 1971. 567 S.
148. Spencer Bower G., Turner A., Handley K. *The Law Relating to Estoppel by Representation*. 4th ed. London : LexisNexis Butterworths, 2004. 624 p.
149. Wilken S., Ghaly K. *The Law of Waiver, Variation and Estoppel*. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. 720 p.
150. Wade H. W. R., Forsyth C. F. *Administrative Law*. 11th ed. Oxford : Oxford University Press, 2014. 1008 p.
151. De Smith J., Woolf H., Jowell J., Donnelly A. *Judicial Review*. 8th ed. London : Sweet & Maxwell, 2018. 1824 p.
152. Селіванов А. О. Судова доктрина та її роль у правозастосуванні. *Право України*. 2021. № 9. С. 22–38.
153. Погрібний С. О. Правові позиції Верховного Суду як чинник розвитку права. *Вісник Верховного Суду*. 2022. № 4. С. 15–29.
154. Берназюк Я. О. Судова юрисдикція: проблеми розмежування та сучасна практика Верховного Суду : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2022. 312 с.
155. Велика Палата Верховного Суду. Огляд практики щодо визначення юрисдикції спорів за 2018–2024 роки. Київ : Верховний Суд, 2024. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Jurisdkc_sporiv_prakt_VS.pdf
156. Берестова І. Е. Юрисдикційні конфлікти в судовій практиці України. *Право України*. 2021. № 8. С. 118–134.
157. *The Sunday Times v. United Kingdom (No. 1)*. Series A. No. 30. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%20>
158. *Brumgrescu v. Romania*. Reports of Judgments and Decisions. 1999-VII. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{\"itemid\":\[\"001-58337\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{\)

159. Ryabykh v. Russia. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-94131"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
160. Bulanov and Kupchik v. Ukraine. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-102109"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
161. Mosendz v. Ukraine. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-115887"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
162. Shestopalova v. Ukraine. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-188195"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
163. Recommendation No. R (95) 5 of the Committee of Ministers to Member States Concerning the Introduction and Improvement of the Functioning of Appeal Systems and Procedures in Civil and Commercial Cases of 7 February 1995. Strasbourg : Council of Europe, 1995. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_5_1995_02_07.pdf
164. Кравчук В. М. Касаційні фільтри в цивільному та адміністративному судочинстві. Вісник Верховного Суду. 2022. № 3. С. 21–37.
165. Гудима Д. А. Роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики. Право України. 2021. № 11. С. 42–58.
166. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.10.2021 у справі № 233/2021/19. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/101829987>
167. Стефанчук Р. О. Правові позиції Верховного Суду та їх значення для правозастосування. Право України. 2022. № 7. С. 15–31.
168. Погрібний С. О. Судовий прецедент у діяльності Верховного Суду. Вісник Верховного Суду. 2023. № 2. С. 9–26.
169. Рабінович П. М. Аналогія права в механізмі правового регулювання : монографія. Львів : Сполом, 2020. 214 с.
170. Козюбра М. І. Принцип верховенства права та аналогія права. Київ : Дух і Літера, 2021. 312 с.

171. Alexy R. *A Theory of Constitutional Rights*. Oxford : Oxford University Press, 2010. 482 p.
172. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Тех>
173. Шевчук С. В. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. Київ : Реферат, 2018. 412 с.
174. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами від 27.06.2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A22014A0529%2801%29>
175. European Commission. *Ukraine Report 2024*. Brussels : European Commission, 2024. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf
176. Шевченко А. Є. Адміністративні спори в умовах воєнного стану. *Юридична Україна*. 2024. № 3. С. 17–33.
177. Практика Верховного Суду щодо проходження військової служби та соціального забезпечення військовослужбовців : огляд судової практики. Київ : Верховний Суд, 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/info_anons_daidgest_oglyad/1988321/
178. Harris D., O'Boyle M., Bates E., Buckley C. *Law of the European Convention on Human Rights*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2023. 1104 p.
179. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
180. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
181. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

182. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
183. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
184. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
185. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
186. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
187. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>
188. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>
189. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Rome, 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf
190. Protocol No. 15 amending the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: https://www.echr.coe.int/documents/protocol_15_eng.pdf
191. Rome Statute of the International Criminal Court. Rome, 17 July 1998. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>
192. Charter of the United Nations. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
193. Statute of the International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/statute>

194. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 27.06.2014. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:22014A0529\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:22014A0529(01))
195. Рішення Конституційного Суду України від 09 лют. 1999 р. № 1-рп/99 у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів.
196. Рішення Конституційного Суду України від 02 листоп. 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання.
197. Рішення Конституційного Суду України від 08 черв. 2016 р. № 4-рп/2016.
198. Рішення Конституційного Суду України від 13 черв. 2019 р. № 4-р/2019.
199. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 лют. 2021 р. у справі № 805/3362/17-а.
200. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 жовт. 2022 р. у справі № 905/857/19.
201. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 жовт. 2021 р. у справі № 233/2021/19.
202. Огляд практики Великої Палати Верховного Суду щодо забезпечення єдності судової практики. Київ : Верховний Суд, 2024.
203. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 30 січ. 2024 р. у справі № 753/10540/22, провадження № 51-4410км23.
204. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 13 верес. 2022 р. у справі № 461/4839/19.
205. Огляд судової практики Верховного Суду у кримінальних провадженнях щодо корупційних та пов'язаних із корупцією кримінальних правопорушень. Київ : Верховний Суд, 2023.
206. Воєнні злочини: огляд актуальної практики Верховного Суду. Київ : Верховний Суд, 2024.
207. Winterwerp v. Netherlands. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57597>
208. Hassan v. United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-146501>

209. Al-Skeini and Others v. United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-117703%22%5D%7D>
210. Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61886>
211. Cyprus v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454>
212. Loizidou v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007>
213. Mozer v. Republic of Moldova and Russia. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161055>
214. Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970). Advisory Opinion. ICJ Reports. 1971. URL: <https://www.icj-cij.org/case/53>
215. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. Advisory Opinion. ICJ Reports. 2004. URL: <https://www.icj-cij.org/case/131>
216. Шевчук С. В. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. 3-тє вид. Київ : Реферат, 2018. 412 с.
217. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. Київ : Дух і Літера, 2019. 448 с.
218. Alexy R. *A Theory of Constitutional Rights*. Oxford : Oxford University Press, 2010. 482 p.
219. Harris D., O'Boyle M., Bates E., Buckley C. *Law of the European Convention on Human Rights*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2023. 1104 p.
220. Leach P. *Taking a Case to the European Court of Human Rights*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2024. 960 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Єгоров А. Є. Деякі питання застосування рішень європейського суду з прав людини у якості джерела права в Україні: особливості та проблеми. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* №2(54). 2022. С.51-59. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2\(54\).264401](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2(54).264401) URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/264401/260520>

2. Єгоров А. Є. Судова практика як джерело права: порівняльний аналіз континентальної, англосаксонської та української правових сімей. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* № 1. 2024р. С. 9-16. DOI: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-1-2> URL: https://apnl.dnu.in.ua/1_2024/4.pdf

3. Єгоров А. Є. Деякі питання застосування права справедливості у справах про тимчасово окуповані території України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Том 5. №86. 2024р. С. 235-240. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.35> URL: <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/321380/311917>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Єгоров А. Є. Касаційні фільтри як елемент романо-германської правової сім'ї в судовій практиці України. *Intellectual Education of Students and Schoolchildren of the New Generation : Abstracts of III International Scientific and Practical Conference (Paris, France, January 22–24, 2024).* Paris, 2024. С. 98–101.

5. Єгоров А. Є. Юрисдикційні спори в судовій практиці України та способи їхнього вирішення. *Theory and Practice of the Development of Technical*

Sciences : Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference (Prague, Czech Republic, February 12–14, 2024). Prague, 2024. С. 157–160.

6. Єгоров А. Є. Правові доктрини в судовій практиці України. *Information Technologies in Education, Technology and Industry : Abstracts of VII International Scientific and Practical Conference (Madrid, Spain, February 19-21, 2024)*. Madrid, 2024. С. 124-126.

7. Єгоров А. Є. Нормативне регулювання поняття «судова практика» в законодавстві України. *The Latest Information and Communication Technologies in Education : Abstracts of XI International Scientific and Practical Conference (Florence, Italy, November 27-29, 2023)*. Florence, 2023. С. 193-195.

8. Єгоров А. Є. Проблемні питання застосування аналогії права в процесуальному законодавстві України. «Чорноморські наукові студії»: *Матеріали VIII всеукраїнської мультидисциплінарної конференції*. м. Одеса, 24 червня 2022: Міжнародний гуманітарний університет, 2022. – 392 с. С. 46–48.

9. Єгоров А. Є. Співвідношення елементів різних правових систем в національному законодавстві України в регулюванні цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми протидії корупції в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Рівне, 26-27 травня 2022 року)*. Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука. Рівне: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 12–14.